

ADABIY MEROS

2024-YIL 4-SON / ILMIY JURNAL

- Alisher Navoiy oliy majlisining nadimlari.
“Boburnoma”ning tarixiy aspektida o‘rganilishi.
O‘zbek jadid hikoyachiligining tadrijiy takomili.
Образ пророков и святых в народных легендах.
Kulliyotlardagi “Favoyid ul-kibar” manbalari va nashrlar.
Mumtoz adabiyotda nafsni anglatuvchi tushunchalar tavsifi.
Muhammadjon Hakimov – “Mahbub ul-qulub” tadqiqotchisi.
XX asr 60-70-yillari o‘zbek adabiyotining o‘ziga xos xususiyatlari.
Arab va o‘zbek xalq maqollarining mavzuiy guruhlari va semantik tavsifi.
Abdulla Qodiriy asarlaridagi “holat” semali frazemalarning konseptosferasi.
XV-XVI asrga oid adabiy-tarixiy manbalarda Abdurahmon Jomiy tasviri.
“Boburnoma”ga oid lug‘atlarning ma’lumotlar bazasini shakllantirish.
Ubaydiy she’riyati manbashunosligi: qo‘lyozma bayozlar asosida.
Folklorda xalq tabobati masalasining o‘rganilishi xususida.
O‘zbek reklama matnlarining lingvistik xususiyatlari.
Kulgi va yumor haqida nazariy qarashlar tavsifi.
Folklorshunos olim va mahoratli ijodkor.

ADABIY MEROS

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI DAVLAT ADABIYOT MUZEYI

Bosh muharrir:
Jabbor Eshonqulov

Bosh muharrir o'rinbosari:
Shahnoza Nazarova

Mas'ul kotib:
Feruza Abdurahmonova

Muharrir:
Rustamova Dilnoza

Texnik muharrir:
G'iyosiddin O'narov

Manzilimiz:
Toshkent shahri,
Shayxontohur tumani
Navoiy ko'chasi, 69-uy
e-mail: adabiymeros@gmail.com
Tel.: (99871) 241-02-75
Jurnal 2020-yil 26-noyabrda
O'zbekiston Respublikasi
Prezidenti huzuridagi Axborot
va ommaviy
kommunikatsiyalar agentligi
tomonidan №200936238
raqami bilan ro'yxatdan o'tgan.
ISSN 2181-2500

Jurnal 2024-yil 2-oktyabrda
nashrga berildi.

"Adabiy meros" ilmiy jurnali
O'zbekiston Respublikasi VM
huzuridagi Oliy attestatsiya
komissiyasining qaroriga ko'ra
(№327/6, 30.11.2022-y.) filologiya
fanlari bo'yicha PhD va DSc
ilmiy darajasiga talabgorlarning
dissertatsiya ishlari yuzasidan ilmiy
nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

2024
4-son (14)

Tahrir hay'ati:

Ahmedova Shoir
Asadov Maqsud
Abdirashidov Zaynobidin
Abdurahmonova Feruza
Barakayev Rahmatulla
Bekimbetov Azamat
Boltaboyev Hamidulla
Davlatov Olim
Jabborov Nurboy
Jo'raqulov Uzoq
Jo'raboyev Otabek
Karimov Bahodir
Kamilova Saodat
Mahmudov Nizomiddin
Ochilov Nasim
Pardayev Azamat
Palimbetov Kamalboy
Soriyev San'at
Sulaymonov Mo'minjon
Sabirova Nasiba
Rajabova Burobiya
Rashidova Ma'mura
Rahmonov Nasimxon
Turdimov Shomirza
Tursunov Yusuf
To'xliyev Boqijon
Tilavov Abdumurod
Sheraliyeva Mashhura
Shodmonov Nafas
Shofiyev Obidjon
Xalilova Dilbar
Hamdamov Ulug'bek
Hasanova Shafolat
Eshchanova Gavhar
Qalandarova Dilafro'z
Qosimov Abdug'ofur
Qobilov Usmon
Quronov Dilmurod
Qobilova Zebo
Yodgorova Mehribon
Chulliyeva Nilufar

Hakamlar hay'ati a'zolari:

Abduhalimov Bahrom (O'zbekiston)
Abdullajon Axmataliyev (Qirg'iziston)
Ayşe Yücel Çetin (Turkiya)
Açık Fatma (Turkiya)
Almas Ulvi (Ozarbayjon)
Anarboy Boldiboy (Qozog'iston)
Ahmet Bican Ercilasun (Turkiya)
Ali Duymaz (Turkiya)
Asel Isayeva (Qirg'iziston)
Baydemir Husayn (Turkiya)
Bakchiyev Talantaali (Qirg'iziston)
Basangova Tamara (Rossiya)
Demir Necete (Turkiya)
Fayzulloyev Baxtiyor (Tojikiston)
Fikrat Turkman (Turkiya)
Gurer Gulseven (Turkiya)
Vahit Turk (Turkiya)
Veli Savaş Yelok (Turkiya)
Ismat Çetin (Turkiya)
Ibrayev Shokir (Qozog'iston)
Karl Rechl (Germaniya)
Metin Ekici (Turkiya)
Mirzayeva Salima (O'zbekiston)
Ocal Oğuz (Turkiya)
Emek Uşenmez (Turkiya)
Eunkyung Oh (Koreya)
Rixsiyeva Gulchehra (O'zbekiston)
Sakaya Heroki (Yaponiya)
Sirojiddinov Shuhrat (O'zbekiston)
Sodiqov Qosimjon (O'zbekiston)
Selami Fedakar (Turkiya)
Temur Khocaoğlu (AQSH)
To'laganova Sanobar (O'zbekiston)
Zaytsev Ilya Vladimirovich (Rossiya)
O'rayeva Darmanoy (O'zbekiston)

**“ADABIY MEROS”
ILMIY JURNALI
2024-YIL, № 4 (14)
USHBU SONDA:**

MATNSHUNOSLIK VA ADABIY MANBASHUNOSLIK

Burobiya Rajabova. XV-XVI asrga oid adabiy-tarixiy manbalarda Abdurahmon Jomiy tasviri.....	4
Ozoda Tojiboyeva. Kulliyotlardagi “Favoyid ul-kibar” manbalari va nashrlar.....	13
Shuhrat Hayitov. “Boburnoma”ning tarixiy aspektida o‘rganilishi.....	19
Aziza Almardonova. Mumtoz adabiyotda nafsni anglatuvchi tushunchalar tavsifi.....	32

NAVOIY ABADIYATI

Sherxon Qorayev. Alisher Navoiy oliy majlisining nadimlari.....	41
--	----

JADID ADABIYOTI

Xoliyor Safarov. O‘zbek jadid hikoyachiligining tadrijiy takomili.....	50
---	----

OLTIN BESHIK

Азамат Бекимбетов. Образ пророков и святых в народных легендах.....	56
Umida Tadjiyeva. Arab va o‘zbek xalq maqollarining mavzuiy guruhlari va semantik tavsifi.....	65
Munisa Matkarimova. Folklorda xalq tabobati masalasining o‘rganilishi xususida.....	72

TANQID VA TAHLIL

Selami Fedakar. Kulgi va yumor haqida nazariy qarashlar tavsifi.....	80
Feruza Qarshiyeva. Muhammadjon Hakimov – “Mahbub ul-qulub” tadqiqotchisi.....	93
Tursunoy Jarkinova. XX asr 60-70-yillari o‘zbek adabiyotining o‘ziga xos xususiyatlari.....	99

TILSHUNOSLIK

Dilafruz Muhammadiyeva. “Boburnoma”ga oid lug‘atlarning ma’lumotlar bazasini shakllantirish.....	107
Muhabbat Qurbanova., Go‘zal Qo‘ziboyeva. Abdulla Qodiriy asarlaridagi “holat” semali frazemalarning konseptosferasi.....	113
Dilafro‘z Qo‘shmurodova. O‘zbek reklama matnlarining lingvistik xususiyatlari.....	119

FANIMIZ FIDOYILARI

Sarsen Kazaxbayev. Folklorshunos olim va mahoratli ijodkor.....	126
--	-----

ADABIY MANBALAR XAZINASIDAN

Maryam Eshmuhamedova. Ubaydiy she’riyati manbashunosligi: qo‘lyozma bayozlar asosida.....	131
--	-----

Bizning havas qilsa arziydigan buyuk tariximiz bor. Havas qilsa arziydigan ulug' ajdodlarimiz bor. Havas qilsa arziydigan beqiyos boyliklarimiz bor. Va men ishonaman, nasib etsa, havas qilsa arziydigan buyuk kelajagimiz, buyuk adabiyotimiz va san'atimiz ham, albatta, bo'ladi.

SHAVKAT MIRZIYOYEV,
O'zbekiston Respublikasi Prezidenti

BUROBIYA RAJABOVA,

*O'z FA O'zbek tili, adabiyoti va folklor instituti yetakchi ilmiy xodimi,
filologiya fanlari nomzodi*

XV-XVI ASRGA OID ADABIY-TARIXIY MANBALARDA ABDURAHMON JOMIY TASVIRI (GENERAL IMAGE OF ABDURAHMAN JAMI IN LITERARY AND HISTORICAL SOURCES OF THE XV-XVI CENTURY)

Annotatsiya: Maqolada Abdurahmon Jomiy haqida ma'lumot, xabar yozilgan 20 ga yaqin tarixiy-adabiy manbalar hamda buyuk mutafakkirning qalamiga mansub ayrim asarlar o'rganilgan. Ma'lum ma'noda "Jomiy va o'zbek adabiyoti" masala va muammosi ochiqqlangan. O'rganilgan kitoblarda Jomiy faqat daho shoir, adib sifatidagina emas, balki uning adabiyotshunos olim, filosof, faqih, so'fiy, jamoat arbobi sifatida ham tilga olingani aytib o'tilgan. Navoiy va Jomiy maktabining ta'sirida badiiy adabiyotga kirib kelgan shoir, adiblarning asarlariga ham murojaat qilingan hamda an'ana va adabiy ta'sir masalasi yoritilgan.

Kalit so'z va birikmalar: Adabiy muhit, tazkira, adabiy-tarixiy manbalar, tarixiy shaxs, shoir, adib, faqih.

Abstract: The article examines about 20 historical and literary sources with information about Abdurrahman Jami, as well as some of the works of the great thinker. In a certain sense, the issue and problem of "Jomi and Uzbek literature" has been revealed. In the studied books, Jami is mentioned not only as a brilliant poet and writer, but also as a literary critic, philosopher, lawyer, sufi, and public figure. The works of poets and writers who came to fiction under the influence of the Navai and Jami schools were examined, and the issue of tradition and literary influence was also highlighted.

Key words and phrases: Literary atmosphere, tazkira, literary and historical sources, historical figure, poet, writer, lawyer.

Temuriylar Uyg'onish davrining mutafakkiri, fors-tojik adabiyotining buyuk namoyandasi Abdurahmon Jomiyning ulug' shaxsi, u yozgan durdona asarlar o'z davrida o'rganila boshlagan. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixida Abdurahmon Jomiy hayoti va faoliyatiga qiziqish va o'rganish uning shonli zamonidan boshlanib, to bugungi kunga qadar so'nmay kelmoqda. Jomiy zamondoshlarining adabiy-tarixiy asarlarida keltirilgan qimmatli ma'lumotlar Alisher Navoiy, Sulton Husayn Boyqaro, Abdurazzoq Samarqandiy, Davlatshoh Samarqandiy, Zayniddin Vosifiy, Mirxond, Xondamir, Bobur asarlarida yozilgan. Keyingi asrlarda esa Navoiy va Jomiy maktabining ta'sirida badiiy adabiyotga kirib kelgan Mirza Haydar, Hasanxo'ja Nisoriy, Mutribiy Samarqandiy, Aliy Safiykitoblarida Jomiy to'g'risida nodir ma'lumotlar bitilgan.

Navoiy yozgan ma'lumotlarga asoslansak, Jomiy haqida xabarlarini malik ul-kalom Lutfiyga tegishli ekanini ko'ramiz, ammo bu ma'lumotlar ham Navoiy asarlarida Lutfiy to'g'risida bitilgan fiqralarda gapirilgan. Ya'ni, birinchi ma'lumot vasiyat xarakterida bo'lib, "Majolis un-nafois"

tazkirasida keltirilgan o'ziga xos vasiyatlarining uchinchisidir [Alisher Navoiy, 1997: 15]. Mazkur vasiyatni maqola muallifi "Boqiy vasiyanomalar" [Rajabova, 2022: 17-30] kitobida tahlil qilgan. Bu to'qson to'qqiz yoshdagi Lutfiyning vafoti oldidan shogirdi Abdurahmon Jomiyga aytgan vasiyatidir. Navoiy tazkirada yozishicha, Lutfiy o'z vasiyatida yakunlashga ko'zi yetmagan "aftad" radifli g'azalini Jomiy yakunlab, o'z devoniga kiritishni vasiyat qiladi.

Lutfiy haqidagi ma'lumotda bizni qiziqtirgan masala, bu – "Va o'tar vaqtida bu g'azal matla'inkim, tuganmaydur erdi, vasiyat qildikim, hazrati Maxdumiy Nuran tugatib, o'z devonlarida bitisunlar..." degan muhim ma'lumotdir. Lutfiy devonini nashrga tayyorlagan S.Erkinov mazkur vasiyatning ijrosi haqida devonning "Lutfiy va Jomiyning munosabatlaridan lavhalar" nomli bobida to'xtalgan [Lutfiy, 2012: 393-396].

Endi "Nasoyim ul-muhabbat" dan o'rin olgan "Mavlono Lutfiy zikri" ga murojaat qilsak. Unda Navoiy jozibali hikoya bayon qilgan. "Suxan" – Mavlono Lutfiyning "Suxan" radifli saj' qasidasi. Abdurahmon Jomiyga bag'ishlab yozgan. Mazkur qasida Hirot adabiy muhitida juda mashhur bo'lib ketgan. Bu haqda Alisher Navoiy "Nasoyim ul-muhabbat" dan o'rin olgan "Mavlono Lutfiy zikri" da alohida mehr va zavq bilan bayon qilgan: "To'qson yoshidin tajovuz qilg'onda, Hazrati Maxdumi n.m.n. otig'a radifi "Suxan" saj' qasidae aytib erdiki, zamon xushgo'ylari barcha xo'bluqqa musallam tuttilar" [Alisher Navoiy, 2001: 15].

Navoiy "Nasoyim ul-muhabbat" va "Majolis un-nafois" tazkiralarda Jomiyga alohida fiqralar bag'ishlagan. Mazkur fiqralar o'zbek va tojik adabiyotshunoslari tomonidan diqqat bilan o'rganilgan. Ayniqsa, "Majolis un-nafois" ning muqaddima qismida buyuk mutafakkirning o'g'li Ziyovuddin Yusufga bag'ishlab yozgan "Bahoriston" asarini tilga olgan. Va bu asarning 7-ravzasini tazkira deb yuksak baholagan. Jomiy mazkur 7-faslda Rudakiydan boshlab, to Navoiy va o'ziga zamondosh bo'lgan qalam ahli haqida fiqra shaklida ma'lumot yozganini gapirib o'tgan. Navoiy tazkirada 459 nafar ijodkor haqida ma'lumot berar ekan, asarning 3-majlisi Jomiyga bag'ishlangan fiqra bilan boshlagan. O'rganishimizga ko'ra, tazkiraning Mavlono Sog'ariy, Hofiz Ali Jomiy, Mavlono Mir Ali, Mavlono Ma'sud, Mavlono Sulton Ali Qoyiniy, Mavlono Xoja bilan bog'liq fiqralarda ham Jomiy nomi va asarlari yodga olinadi.

Tazkiraning 3-majlisning xulosa qismida Navoiy Jomiy va Sulton Husayn Boyqaroni "bu hazratu ul hazrat" deb tilga olgan. Mazkur ruboiyda Jomiyning vafot etganligiga ishora qilsa, Sulton-ga uzoq umr tilaganini yozgan:

*Chun bor edilar bu hazratu ul hazrat,
Kim, ul hazrat haq sari qildi rihlat.
Bu hazrat ko'p umr ila topsun davlat,
Men bandag'a davlatida kunji uzlat.*

Ma'lumki, Abdurahmon Jomiy ham Temuriylar Uyg'onish davrining mulkdori, katta mulk egasi bo'lgan. U Hirot ichkarisida o'zning xususiy mulklari hisobidan madrasa qurdirgan. Jomiyning mazkur madrasasida Bobur ham bo'lgan va "Boburnoma" da ma'lumot yozgan. H.Nisoriy ham tilga olgan.

Mavlono Ma'sud Navoiy va Jomiyga zamondosh shoir bo'lgan. Navoiyning ma'lumotiga ko'ra, u Jomiy madrasasida tahsil olgan, Jomiyga mulozim sifatida faoliyat yuritgan va mana shu malakalari asosida keyinchalik Shohruh Mirzoning katta xotini qurdirgan Gavharshodbegim madrasasida va boshqa madrasalarda mudarrislik bilan shug'ullangan.

Yoki Navoiy "Xamsa" dostonlarining Kirish qismida Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviylar qatorida buyuk xamsanavis sifatida Jomiyga ham alohida boblar bag'ishlagan. Qizig'i

shundaki, Navoiy Nizomiy Ganjaviy va Xusrav Dehlaviyga bir bob, Jomiyga esa alohida bob bag'ishlagan. Asarning ma'lum bir lavhalarida Navoiy "Xamsa" dostonlarini birma-bir sanab ko'rsatar ekan, buyuk ustozining o'ziga nisbatan qilgan ixlosi, himmati, e'tiroflaridan ma'mnun bo'lganini yozgan. Xususan, u Jomiy portretini badiiy so'z bilan tasvirlashga harakat qilgan va shu o'rinda atoqli sharqshunos olim M.Ashrafiyning 1966-yilda Germaniyada nashr bo'lgan "Jomiy XVI asr miniatyuralarida" degan kitobini eslashni ma'qul topdik. Navoiy boshqa asarlarida Jomiyning o'ttiz sakkizta asarlari xususida ham qimmatli ma'lumotlar bitgan. Masalan, "Xamsat ul-mutahayyirin"ning "Uchinchi maqolat" faslida "Kutub va rasoyil bobidakim, alarning musannofatining te'dodi (adadi) budurkim" deb uning 38 ta asarini sanab ko'rsatgan. O'zbekiston Qahramoni Suyima G'aniyeva "Navoiy yodga olgan asarlar"[G'aniyeva, 2019: 36] risolasida Abdurahmon Jomiyning kitoblarini ham tilga olgan va olim Navoiy uchun Jomiy yozgan sharhlarga alohida tushuntirishlar bergan. Bu borada A.Mirzoev o'zining "Alisher Navoiy va Abdurahmon Jomiy" nomli maqolasida ham Jomiyning kitob va risolalarining Navoiy hayotida tutgan o'rnini shunday sharhlagan, ya'ni Jomiy Navoiyni ko'proq e'tiborini ijod qilishga undagani va u Navoiy uchun maxsus risolalar yozgani kabi masalalarni yaxshi tahlil qilgan [O'zbek adabiyoti tarixi, 1978: 382]. Yoki S.Ayniyning yozishicha, "Jomiy Navoiyning iltimosi bo'yicha yoinki unga bag'ishlab yigirma yettita fors-tojikcha kitob va risolalar yozdi"[Ayni, 1967: 32].

Ma'lumki, Navoiy Xoqoniy qasidalariga javoban yozgan 129 baytdan iborat "Nasim ul-zuhd" (Tatabbu'i Hoqoni) qasidasida Xusrav Dehlaviy va Xoqoniylar qatorida Abdurahmon Jomiy faxr bilan tilga oladi va ularning oliy klassik uslubi va izidan borib, qasida janrini davom ettirganini qayd etgan, shu ma'noda Jomiy nomi tilga olingan baytga diqqat qaratamiz:

*Ba Jomi gar nadoram rohi da'vo andar in ma'ni,
Ki hast ustodi man v-in nazm gashta zebi devonash.*

Mazmuni: Jomiyga uning qasidasi yuzasidan da'vom yo'q. Bu (gapim) shu ma'nodaki, bu (zot) "ustodi man" – "mening ustozim" va uning qasidasi devoniga ziynatdir [Alisher Navoiy, 2003: 309].

Navoiy Jomiy borasida "Muhokamat ul-lug'atayn"da iliq gaplar bitgan: "Barchadin kulliyroq sanad bukim, hazrati irshod panohi... Nuranki... forsiy so'zda jam'i alar so'zidin yuqoriroq so'z yo'qtur ko'proq kutub va rasoil va g'azaliyot va qasoyiddaki, maoniy gavharlarin nazm silkiga kiydirur erdilar va zamir nihonxonasidan anjuman tamoshogohig'a jilva berur erdilar, aning musvaddasin burunroq bu faqirg'a iltifot va e'tiqod yuzidin berur erdilarkim, "bu avroqni ol va boshtin oyog'ig'a nazar sol, xotiringg'a har ne aytg'udek so'z kelsa, ayt" deb va har ne ishorat bo'lg'onikim, mazkur bo'ldi, zohir qilsam maqbul tushar erdi" [Alisher Navoiy, 2000: 68].

Navoiy "Lison ut-tayr" dostoning "Bu kitobda taxallus tag'yirining uzri" nomli SXSI bobida shoirlarning taxallusini "tavqi", "muhr", "tamg'o" deb sifatlar ekan, murakkab talmeh san'ati vositasida Jomiyning uning taxallusini ham eslagan, buni quyidagi baytlarda o'qiymiz:

*Kim-o'zi tahsisig'a imlodur ul,
Muhri yo tavqi'yo tamg'odur ul.*

*Safha debosiyu nazm inshosidur,
Kim taxallus nozimi tamg'osidur.*

*Bu nishoni birla topti imtiyoz,
Ne varaqkim nazm qildi ahli roz.*

*Kim bu Sa'diy, yo Nizomiyningdurur;
Yo bu Xisravning, bu Jomiyning durur*[Alisher Navoiy, 1996: 282].

Akademik V.Zohidov “Ulug‘ shoir ijodining qalbi” kitobida “Navoiy “Lison ut-tayr” dostonida Jomiy haqida ham baytlar yozgan”[Zohidov, 1970: 394] degan izohni yozgan va ikki baytni misol tariqasida keltirgan.

Xondamirning “Makorim ul-axloq” kitobida yozishicha, Navoiyning murabbiy va muqavviyligi bilan qalam ahlining e’tibori Hirot madaniy muhit rivojlangan. O‘z navbatida Jomiy va boshqa shoir, adiblar asarlarida maqtovga loyiq holat uchun Navoiyga tahsin aytilgan. “...ul hazrat madhida manzum kitoblar yozdilar, balki haqiqat egasi Maxdumiy Jomiy o‘zlarining ko‘p she’riy asarlarida bu ravshan fikrli Amirni maqtaganlar. Shuning oqibatida o‘z nafis she’rlarining pardoz va bezagini orttirganlar. U qimmatli asarlardan ba’zilarining nomlari quyidagicha: “Tuhfat ul-ahror”, “Subhat ul-abror”, “Layli va Majnun”, “Yusuf va Zulayho”, “Xiradnomayi Iskandariy”[Xondamir, 2015: 51]. Ya’ni, Xondamir bu o‘rinda Jomiy Navoiyni tilga olgan asarlarni sanab ko‘rsatgan.

Xondamir yana yozadiki, Navoiy Jomiy huzurida va Jomiy Navoiy kutubxonasida mutolaa bilan mashg‘ul bo‘lgan: “...Xususan, olijanob maxdumi Jomiyga yaqin mulozamatda bo‘lib, u kishining huzurida darvish va so‘fiylarning kitoblarini o‘qish bilan shug‘ullanar edi. Ul javob Jomiy ham bu bobda qilgan tasniflarini amir huzurida mutolaa qilar va bu kishi (Navoiy) u kitoblarning nozik nuqtalarini fayzli xotiri lavhiga naqshlardir, balki ul olijanob bu asarlarni hidoyatli amirning ismi sharifiga bag‘ishlab yozgandir. “Nafahot ul-uns” va “Ashi’at ul-lamaot” muqaddimasini o‘qilsa bu narsa quyoshday ravshan va oshkora bo‘ladi”[Ahmedov, 1988: 89].

Shoh va shoir Sulton Husayn Boyqaro o‘zining “Risola” asarida Hirot madaniy muhiti haqida yozar ekan, asosan, Navoiy va Jomiy ijodiga diqqat qaratganini ko‘ramiz hamda e’tiroflari isboti uchun tamsil qilib Navoiyning “Xamsa”da Jomiyga bag‘ishlab bitgan ikki baytni keltirgan. Navoiy va Jomiy kabi mutafakkirlar bilan zamondosh yashaganiga, ular u bilan ham davlat boshqaruvida, ham madaniy va adabiy muhitda birga ijod qilgani xususida faxr tuyg‘usi bilan tasvirlagan. Kitobda Sulton Husayn Boyqaro Nuran Mahdum to‘g‘risidagi e’tiroflarini oliy uslubda shunday bayon qiladi. Chunonchi: “Ularning ichida eng bilimli va fazilatli, fazilatlar daryosining pok duri va valiylik falagining porloq quyoshi, nazm javohirining sohib intizomi hazrati shayxulislomiy Mavlono Abdurahmon Jomiy (salamahullohu va abqo) dirki... Nazmu javohiridan jahon sadafi qimmatbaho durga to‘la va nasri injularidan falak atlasini ziynatlangandir. Turli fanlar bo‘yicha asarlari behad ko‘p va har asarida ma’nolar xazinasi behisobdir

G‘azallari olamga g‘avg‘o soluvchi, baytlari latif va hayajon uyg‘otuvchidir. Ko‘p yillar haq subhonahu va taolo ularning to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatishlari soyasi (panohi)ni uzoq qilsin va bu davlat davrida uningdek sohibdavlat umrini ziyoda qilsin”[Husayn Boyqaro, 1995: 20-21].

Abdurahmon Jomiy borasida uchta tarixiy ma’lumotlarni mumtoz muarrix Abdurazzoq Samarqandiyning “Matlai sa’dain va majmai bahrayin” kitobida yozib qoldirgan. Shulardan birinchisi “Xutbani o‘zgartish niyatida bo‘lgan va shiy’a mazhabini izhor qilishga mayl ko‘rgazgan bir guruhning a’lo Hazrat (Sulton Husayn) tomonidan man’ etilganligi zikri” [Abdurazzoq Samarqandiy, 2008: 641-642] faslida Said Ali Voiz Qurbon Hayitida islom minbarida turib ahli sunnat kamchiliklari haqida gapirib, shi’a mazhabi mavqeini ko‘tarish borasida va’z o‘qiydi. Buni eshitgan Sulton Husayn Boyqaro bu masala diniy ishlarning eng muhim masalalaridan biri ekanini anglab, bir guruh diniy ulomo, sudurlarni Abdurahmon Jomiy huzuriga yuboradi. Bu ma’lumotda

biz Jomiyning buyuk faqih sifatidagi siymosi bilan tanishamiz. Jomiyshunos olim J.Xolmo‘minov “Jomiy hakamligi: tasavvuf, kalom va falsafa bahslari” nomli maqolasida Nizomiddin Boxarziy Jomiyning hayoti va faoliyati, maqom va martabalari, buyuk zamondoshlari bilan munosabati haqida “Maqomati Jomiy” nomli asar yozgani hamda unda muallif 109 ta mavzu xususida ma’lumotlar bitganii gapirgan. Va u Jomiy hakamlig qilgan yoki o‘z nuqtai nazarini bildirgan o‘rinlardan biri sifatida, ya’ni “Naqdi nazari Jomiy dar borai shi’iyoni ro‘zhor (Jomiyning davr shi’ylari haqidagi tanqidiy qarashlari)” [Abdurahmon Jomiy ijod olami, 2014: 85] deb sanab ko‘rsatgan.

Jomiy shi’alarning dasturlarini man etadi va hukmdor ham shi’a jamoasiga qahr ko‘rsatadi. Xutba odatdagi dastur bo‘yicha tayin etadi. Yana kitobning “Mozandaron tomon yurishga Humoyun otlanish va Mirzo Abu-l-Muzaffar Yodgor Muhammad hujumi zikri” faslida Jomiyga Samarqanddan Xoja Ahrori Valiydan maktub keladi. Maktub mazmunida Sulton Husayn Boyqaro hal etishi mumkin bo‘lgan muammo bayon qilingan edi. Jomiy mazkur maktubi bilan hukmdor huzuriga boradi va saroyda bo‘layotgan ziyofat ustidan chiqadi va she’r yozib qoldiradi. Sulton ham javob she’r bitib jo‘natadi va yana Jomiy javob she’r yozib yuboradi. Xullas, hukmdor tomonidan Jomiy iltimosi ijobiy hal qilinadi. Demak, muallif asarda ksak e’tirof bilan tenquri buyuk Jomiy uch o‘rinda, ya’ni faqih, shoir, jamoat arbobi sifatida tilga olgan.

Abdurahmon Jomiy haqida yana muhim ma’lumotlarni Davlatshoh Samarqandiy “Tazkirat ush-shuaro”da yozganiga guvoh bo‘lamiz. U Jomiyning tug‘ilgan yeri, tabiatida ilm va fazilat izlashga moyilligi, buyuk mutafakkirligi, o‘qishi, ta’sirli asarlari, o‘z davri shoir-adiblarga yoki orif-so‘fiy shayxlarga e’tibori, tarbiyasi, tasavvufda oliy maqomga erishishi, himmati masalasi yaxshi yoritilgan. Davlatshoh Samarqandiy “Tazkirat ush-shuaro”ning Xotima qismini “olti fozilning... holat va maqomatlari hamda she’rlarini tahrirga payvasta qildim” deb o‘ziga xos tarzda yakunlagan, ya’ni u o‘ziga zamondosh bo‘lgan olti nafar fozil insonlar haqida ularning nomlari bilan bog‘lab alohida fiqralar bitgan. Shulardan biri buyuk Jomiy haqidagi fiqradir. Agar mazkur tazkiraning Turkiya nashriga murojlat qilsak, turk tiliga qilingan tarjima to‘liq nashr bo‘lgani uchun tazkirada alohida fiqra yozilgan qalam ahli qatori xotimada Jomiyga bag‘ishlangan fiqra ham to‘liqroq aks etgan [Devletshah, 2011: 592-604]. Tazkiraning “Nuriddin Abdurahmon Jomiy” fiqrasiga murojaat qilsak: “Mavlononing asli va tug‘ilgan joyi Jom viloyatida, vatani Xarjerd qishlog‘i, o‘sgan va kun kechirgan yeri esa poytaxt Hirotidir. Dastlab ilmu adab o‘rganish bilan mashg‘ul bo‘ldi va bora-bora zamon ulamolarining yetakchisiga aylandi. Tabiatida ilmu fazl yanada yuqoriroq darajaga ko‘tarilishini istadi. (Shuning uchun) toliblik dardi oliy himmati etagidan tutdi. Muridlik qo‘lini ma’rifat egasi, shayxulislom, haqiqat izlovchilar qiblagohi... shayxlar shayxi, ulug‘ xoja Bahouddin Naqshband janoblarning... murid va halifalaridan sayyid Sa’diddin Muhammad Koshg‘ariyga berdi. Mavlono (Abdurahmon Jomiy) birmuncha vaqt mavlono Sa’diddin (Qoshg‘ariy)ning huzurida turli va munosib xizmatlar qildi; riyoziyat, mujohidlik. Faqirligi sulukdan to‘la martaba hosil etdi. Ul buzrukvorning muborak xizmatlari barakoti bila mavlono tasavvufda oliy maqomga erishdi... Mavlono akobiru fuzaloning she’r va qasidalariga ko‘p ajoyib (va) ma’rifatli javob aytgan, ularning hammasini ushbu tazkirada keltirish (ancha) mushkuldir... [Davlatshoh Samarqandiy, 1981: 183-188]. Muallif Jomiy shoir va adib sifatida tilga olar ekan, nazmiy va nasriy asarlarining ko‘pligiga ishora qiladi hamda o‘z fikrlari isboti va kitob bezagi uchun Amir Xusravning “Bahr ul-abror”iga javoban mavlono qasidasining yaxshiligiga, “Nafahot ul-uns” tazkirasini, shayx Nizomiyga javoban bitilgan “Mahzan ul-asror” bir necha manzum kitob, muammo va tasavvufga oid birmuncha asarlari borligini ta’kidlaydi. Xulosani esa “Mavlono azaliy inoyat va abadiy hidoyat bila kelajakda ham bu hikmatu ma’rifat daryosi mavjlaridan vujud sohiliga durdonalar to‘kkusidir” [Davlatshoh Samarqandiy, 1981: 184-187], deb yakunlaydi.

Jomiyning kichik zamondoshlaridan biri adib Zayniddin Vosifiy o'z davri voqealarini aks ettirib "Badoe'ul-vaqoe'" kitobini Hirotda boshlab, Toshkentda yakunlagan. Mazkur kitobda Jomiy olami haqida ham tarixiy voqea-hodisalar aks etgan. U asarda juda ibratli "Xamsai Mutahayyira hikoyati" nomli fasl yozgan va unda Jomiy rahbarligida to'rt nafar buyuk olimlar bilan Hirot madrasalarining mudarrislari faoliyatini taftish qilishi haqidagi muhim voqealarni bayon qilgan. Bu jamoat Muhammad Jojarmiy, Abdurahmon Jomiy, Kamoliddin Shayx Husayn, Shamsiddin, Mavlono Dovud, Mu'in Tuniy kabi olimlardan iborat bo'lib, ular adolat va rostlik bilan madrasa faoliyatini tekshirishi xususida adib shunday yozadi: "Munavvar ra'yingiz ma'lumi bo'lsinki, bu olijanob silsilaning boshlig'i ... mavlono Nuriddin Abdurahmon Jomiydir. Biri mavlono Kamoliddin Shayxusayn; yana biri mavlono Shamsiddin, kashf sohibi, yana biri mavlono Dovud, yana mavlono Mu'in Tuniy besh kishidir. Biror aql egasi bularga oltinchi bo'lib qo'shila olmadi" [Zayniddin Vosifiy, 1979: 184].

Jomiy haqida qimmatli ma'lumot yozgan o'zbek adiblaridan biri Bobur mirzodir. U "Boburnoma"da asar xarakteridan kelib chiqib buyuk Jomiy haqida yettita muhim tarixiy ma'lumotlar bitgan. Qiziq jihati shundaki, Bobur 1506-yilda Hirotda bo'lar ekan, Jomiy maqbarasini ziyorat qilgan, u qurdirgan madrasada bo'lgan, ayniqsa, madrasada yashab Jomiyning "Nafahot ul-uns" asariga sharh yozayotgan shayx Mavlono Abdulg'ofur Loriy bilan suhbat qurgan. Bobur ham ma'lumotlarida Jomiyning buyuk siymosi, ma'lum bir asarlarining nomi, mazmun-mundarijasi xususida o'z fikrlarini aytib o'tgan. Bobur ma'lumotlarinn B.Rajabova o'rganib "Jomiy va Bobur" maqolasida batafsil to'xtalgan. Yana Bobur "Muxtasar" asarining 5-, 8-vaznlarida buyuk masnaviynavislar qatorida Abdurahmon Jomiyning masnaviy usulida yozilgan asarlarini tilga olgan. Chunonchi: "Bu vaznda dag'i mansaviy ko'ptur ul jumladin shayx Nizomiyning "Layliyu Majnun"i va xoja Xusravning "Majnun Lalyi"si va mavlono Abdurahmon Jomiyning "Layliyu Majnun"i va Mir Alisher Navoiyning "Layliyu Majnun"i va Abdulla Hotifiyning "Layliyu Majnun"i [Bobur, 1971: 161-162].

Tojikistonlik professor E.Shodiev "Zahriddin Muhammad Bobur" risolasining "Bobur va tojik adabiyoti" nomli faslida Boburning fors-tojik adabiyoti namunalarini bolaligidan katta zavq bilan o'qib-o'rgangani haqida yozar ekan, u "Boburning "Aruz risolasi" asarini XIV-XVI asrlar fors-tojik adabiyotiga doir yirik bir antologiya deb atash mumkin" [Shodiyev, 2001: 71-73] deb yuksak baho bergan. Va u yana fikrlarini davom ettirib "U asarda masnaviylar xususida so'z yuritganda ...Abdurahmon Jomiyning "Subha", "Haft avrang". "Xiradnomayi Iskandariy" kabi asarlari ustida to'xtalib o'tadi va ulardan xilma-xil misollar keltiradi", degan ilmiy tezisni olg'a suradi.

Boburdan keyin Jomiy haqidagi muhim ma'lumotlarni Muhammad Haydar Mirzoning "Tarixi Rashidiy" kitobida o'qiymiz. U mazkur asarining To'qqizinchi faslida muallif otasi Muhammad Husayn Ko'ragonning Xurosonga ketishi bilan bog'liq voqealar bayonida temuriylar davlat boshqaruvida bo'lgan Xuroson hukmdori Sulton Husayn Boyqaro zamonida yashagan sudurlar, olimlar, shoirlarni tilgan olgan uch lavhada Jomiy bilan bog'liy xabarlarni o'qiymiz. Jomiy Sulton Husayn Mirzo zamonida yashagan tasavvufning buyuk vakili sifatida "Musulmon dunyosining nuri va shayxulislomi Hazrat Mavlono Abdurahmon Jomiy (Alloh rahmatiga olgan bo'lsin) zikrida" [Muhammad Haydar Mirzo, 2010: 276] yodga olgan. Muallifning Jomiyning ulug' shaxsiga bo'lgan ixlosi zikr sarlavhasida ham yaqqol ko'rinadi. Yoki asarning shoirlar bilan bog'liq ma'lumotda Jomiyning "Nafahot ul-uns" tazkirasini, fashatli lirikasi, besh baytli g'azalining yozilish sharti va g'azal matni va mutafakkirning shogirdi Mavlono Abdulg'ofur Loriyning "Nafahot ul-uns" tazkirasiga bitgan o'ttiz fasldan iborat sharhi va muallif o'zining hayrati xususida to'lqinlanib yozganini ko'ramiz [Muhammad Haydar Mirzo, 2010: 289-291].

Muhammad Faxriy Hiraviy Navoiyning “Majolis un-nafois” asarining fors tiliga tarjimoni hisoblanish bilan birga, u Hirot tazkirachilik maktabining davomchisi sifatida “Ravzat us-salotin” tazkirasini yozgan va unda XVI asrgacha bo‘lgan davrda Movarounnahr, Xuroson, Iroq, Hindiston, Rumda yashab ijod qilgan salotin va amirlarning ijodi va ijodiy merosi hususida qimmatli ma’lumot va muhim xabarlar bitgan. Tazkirani “Va Rudakiy nazm ahlining sarxayli...” deb uni Rudakiy to‘g‘risidagi fiqra bilan boshlangan. Ko‘rinadiki, Hiraviy ham fors tilida yozilgan tazkiralari kabi ilk fiqrani Rudakiyga bag‘ishlangan va Amir Nasrni Marvdan Buxoroga chorlab yozgan qasidasi sabab ko‘plab in’omlarni qo‘lga kiritganini gapirgan. Qasidadan nimuna tariqasida 10 baytni tamsil qilib keltirgan. U fiqrada “fors shoirlarining muqaddami” bo‘lgan Rudakiyni Amir Nasr bin Ahmad Somoniy ko‘p in’omlar bilan siylagani xususidagi ma’lumotiga tamsil qilib Unsuriy qasidasidan bayt keltiradi. Va yana u yozadi; “Mavlono Abdurahmon Jomiy “Silsilat uz-zahab” kitobida Rudakiynin go‘zal ta’rifini aytgan[Faxriy Xiraviy, 2014: 20]. Shuni alohida ta’kidlash kerakki, Jomiy Rudakiy to‘g‘risida “Aruz risolasi”, “Bahoriston” kabi asarlarida ham ma’lumot yozgan va bular xususida B.Rajabova “Rudakiy va Jomiy” nomli alohida maqola yozgan [Rajabova, 2024: 11]. Tarixiy-adabiy manbalarda Sulton Husayn Boyqaroning nabirasi Mo‘min Mirzoning ham she‘r yozganligi haqida ma’lumotlar uchraydi. Lekin Alisher Navoiy “Majolis un-nafois”ning 7-majlisida 21 nafar sohibdevon, she‘r ijod qilgan temuriyzodalar haqida fiqra shaklida xabarlar yozgan. Ammo Mo‘min Mirzoni bu majlisda Navoiy tilga olmagan. O‘qib-o‘rganishimizga ko‘ra, tazkiraning Amir temur va temuriylarga bag‘ishlab yozgan faslida Mo‘min Mirzoning she‘r yozi-shi va aynan u katta zamondoshi ulug‘ Abdurahmon Jomiyning g‘azaliga muxammas bog‘lagani haqida qimmatli ma’lumot bitgan. Muhimi, u Mo‘min Mirzo yozgan muxammasning to‘liq matni tamsil qilib keltirgan. Chunonchi: “Muhammad Mo‘min Mirzo Badiuzzamon Mirzoning o‘g‘li edi. Sulton Husayn Mirzo avlodlarining otasi bilan bu barcha muxolifliklari uning nohaq xuni vositasi sababli bo‘ldi”, deb uning fors tilidagi qit‘asini va meni taqdir qo‘llamadi, shu sababli do‘stlarim dushman bo‘ldi, ular muzaffar bo‘ldi, degan mazmunni beruvchi matla’ni va hamda Jomiy g‘azaliga muxammas bog‘lagan “mazmundor nazmi mashhurdir” deb muxammas matni to‘liq keltiriladi. Demak, Faxri Xiraviyning yozishicha, muxammas o‘z davrida mashhur bo‘lgan. Shuning uchun tazkira muallifi uni tazkirasiga kiritishga jur‘at etgan.

O‘rganishimizga ko‘ra, Faxriy Hiraviydan keyin Nuran Maxdum to‘g‘risida baland so‘zlarni buxorolik tazkiranavis Hasanxoja Nisoriy bitganini bildik. Uning “Muzakkiri ahhob” (“Do‘stlar yodnomasi”) nomli tazkirasida adabiyotshunoslikda eng ishonchli va muhim manbalardan hisoblanadi. Jomiy ijodini yaxshi bilan Nisoriy o‘z tazkirasida 288 nafar qalam ahli haqida ma’lumot, xabar, mulohaza yozgan va fazilati, ijodidan namunalar keltirgan. ma’lumotlari sirasida Jomiy nomi, nasabi va hasabi, ota-onasi, tug‘ilgan, ta’lim olgan manzil-makoni, Hirot madaniy muhitida tutgan o‘rni, ijodining o‘ziga xos yuksak nuqtalari va vafoti haqida ham xabarlar yozgan [Xasanxo‘ja Nisoriy, 1993: 40-41]. U ham Xoji Abdulg‘ofir Loriyni yodga olgan.

Mutribiy Samarqandiy 1605 yilda yozgan “Tazkirat ush-shuaro” tazkirasida Alisher Navoiy va Abdurahmon Jomiy maktabi an’analarini davom ettirib badiiy-g‘oyaviy jihatdan yetuk, rangbarang mavzu va turli janrlarda asar yaratgan 340 nafardan ziyod shoirlar haqida nodir ma’lumotlar bergan. Muhimi, u Payraviy, Vasiliy Marviy, Yatimiy Hiraviy, Sho‘xiy Buxoriy, Zavqiy Miyonkoliy kabi shoirlar fiqrasida Abdurahmon Jomiy nomi tilgan olingan. Buxorolik shoir Payraviyning Jomiyning ikki asari ta’sirida kitoblari yozgani haqida shunday ma’lumotni bergan: “Yaxshi ta’bi bor edi. Hazrat maxdumiy xo‘jasta farjomiy Abdurahmon Jomiyning “Yusuf va Zulayho” va “Tuhfat ul-ahror” kitoblariga ergashib, asarlar yaratgan hamda ilmlar bo‘yicha har xil mavzularda risolalar bitgan...”[Mutribiy Samarqandiy, 2013:139]. Shoir Vasiliy Marviy Nuran Maxdumning “Bahoriston” asaridan aql va dinga ziyon beruvchi ichkilik ichishni qoralab yozgan hikoyat hamda

she'rni tamsil qilib keltirgan [Mutribiy Samarqandiy, 2014: 247-248]. Tazkirada shoir Yatimiy Hiraviy Hirotda Abdurahmon Jomiyning nurga to'la mozori yonida mujovirlik bilan umr kechirishi va Abdullohxon Hirotni istilo etgandan so'ng u Balxga ketgani va u yerda vafot qilgani haqida yozgan [Mutribiy Samarqandiy, 2014: 307]. Mutribiy Samarqandiy shoir Sho'xiy Buxoriyning Hasano'ja Nisoriy huzurida ilm o'rganayotgani xususida xabar bitar ekan, uning Abdurahmon Jomiyning she'rshunoslikka doir muhim manba bo'lgan "Risolai qofiya" risolasini yod olayotganini ham aytib o'tgan [Mutribiy Samarqandiy, 2014: 512]. Shoir Zavqiy Miyonkoliy she'rlar yozish asnosida Abdurahmon Jomiyning "Yusuf va Zulayho" asari uslubida "Nozu niyoz" nomli kitob bitgani va asar Hoqon Vali Muhammadxonga ma'qul kelib, u shoirga yaxshigina siylov mukofot berganini gapirgan [Mutribiy Samarqandiy, 2014: 555]. Yana tazkirada Mutribiy "Tazkirat ush-shuaro"da Samarqandning Oqsaroyida Abulxayr Sulton bilan suhbatlashgani va Jomiyning Ramazon Hayitiga bag'ishlab yozgan g'azalini o'qib bergani borasida qiziqarli hayotiy voqeani keltirgan vag'azalning to'liq matnini ilova qilgani tahsinga loyiq bo'lgan. Chunonchi: "Kamina Ramazon Hayiti kuni Samarqandning Oqsaroyida Abulxayr Sultonning qutlug' suhbatlariga yetishganman.

– Hayitlik g'azal aytdingmi? – deb so'radilar o'shanda.

Bunday g'azal yozmaganim uchun juda qiyin ahvolda qolib, uzr so'rashga tushdim va "bu bandaning" aytganlari baribir hazrat saltanatpanohning humoyun suhbatlariga loyiq bo'la olarmidim? Agar vojibul i'zon, ya'ni hamma bajarishi shart farmon sharafini topsam, hazrat haqoyiq panohiy, xo'jasta farjomiy Abdurahmon Jomiy she'rlaridan bir hayitlik g'azalni hazratlarining sharofatli arzlariga yetkazgan bo'lardim" – dedim hijolatpazlikdan chiqishga urinib.

– Qutulishning zo'r yo'lini o'ylab topding-a! – dedilar Sulton tabassum qilib. Shundan so'ng she'r o'qishga ruxsat olib, ushbu latif g'azalni sharif e'tiborlariga havola qildim" [Mutribiy Samarqandiy, 2014: 36].

Faxruddin Ali Safiy o'zining "Rashahot aynul hayot" [Ali Safi, 2003: 181-221] kitobining Xo'ja Ahror valiyga bag'ishlagan. Asar O'rta Osiyodagi siyosiy-ijtimoiy va ma'naviy hayotni o'rganishda ham qimmatli manbalardan biridir. Fors tilida yozilgan. Kitob domla Xudoybergan tomonidan 19-asr Xorazmda eski o'zbek tiliga tarjima qilingan ushbu nusxasidan mazkur kitob nashrga tayyorlangan. Ali Safi "Rashahot"ni mashhur shayx Xoja Ahrori Valiyning hayoti va faoliyatiga bag'ishlagan bo'lsa-da, unda Movarounnahr va Xurosonda yashab ijod qilgan ko'plab mashoyixlar, olimlar, davlat arboblari, ya'ni Jomiy kabi mutafakkirlarga ham alohida fasllar bag'ishlangan. Unda shayxning hamsuhbatlaridan bo'lgan Abdurahmon Jomiyga salmoqli sahifa ajratgan. Unda Jomiyning tug'ilishi, ilm egallashi, fazli kamol ahliga qo'shilishi, Samarqand va Hirotda madrasalarida olgan tahsili, Mavlono Saduddin Koshg'ariydan tasavvuf ilmini o'rganishi, naqshbandiya tariqatiga yo'l tutishi, uning hijoz – haj safari va u haqida 10 ta rashhaning berilishi va Jomiyning tartibli, ibratli odatlari, uning vafoti tarixi zikr qilingan. Otasini ustozim deb qayd etgan va bolaligida aqlini otisi to'ldirganiga urg'u bergan: "Va biz haqiqatda otamizning shogirdi tururmizkim, tilni ondin o'rgandik" [Ali Safi, 2003:185]. Asarlaridan "Nafahot ul-uns" esga olingan. Qizig'i shundaki, kitobda Jomiydan keyin uning sodiq shogirdi Mavlono Abdulg'afur Loriy [Ali Safi, 2003: 221-234] haqida ham alohida bob yozilgan. Mana shu bobda ham Jomiyning sharaflari nomi va uning "Nafahot ul-uns", "Sharhi Mullo", "Silsilat uz-zahab", "Hiradnomai Iskandariy" singari asarlari tilga olingan.

Xulosa shuki, Husayn Boyqaro Jomiy va Navoiy kabi ko'plab iste'dodlarni moddiy va ma'naviy jihatdan qo'llab-quvvatlagan va o'z davrining zabardast shoir, adib, olim, muarrix, muhiqachi, hattot, naqqoshlari xuddi shu zamonda yetishib chiqqan va faol ijod qilishgan.

XV-XVI asrga oid manbalarda Abdurahmon Jomiyning ibratli hayot yo'li, samarali ijodi, boy ijodiy merosi, fazilatlar, shoir, adib, olim, filosof, faqih, jamoat arbobi, mehribon ota sifatidagi

olmos qirralari tasvirlanganiga amin bo'ldik. Jomiyning adabiy va tasavvufiy maktabi an'analari davom etganini bildik. Ma'lum ma'noda jomiyshunoslik tarixi bilan tanishtirishga harakat qildik. Ammo shunga qaramay biz ushbu davrlarda jomiyshunoslik bilan bog'liq masala va muammolarni to'liq o'rgandik deb ayta olmaymiz va keyinigi tadqiqotlarimizda davom ettiramiz degan umidimiz yo'q emas.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdurazzoq Samarqandiy. *Matlai Sa'dayn va Majmai bahrayn* (Fors tilidan A.O'rinboyev tarjimasini). – T.: O'zbekiston, 2008.
2. Abdurahmon Jomiyning *ijod olami*. – T.: TAMADDUN, 2014.
3. Ayniy S. *Asarlar. 8-jild. Maqolalar*. – T.: G'afur G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashri, 1967.
4. Alisher Navoiy. *Lisonut-tayr. 12-jild*. – T.: Fan, 1996.
5. Alisher Navoiy. *Nasoyim ul-muhabbat. 17-jild*. – T.: Fan, 2001.
6. Alisher Navoiy. *Majolis un-nafois. 13-jild*. – T.: Fan, 1997.
7. Alisher Navoiy. *Muhokakmat ul-lug'atayn. 16-jild*. – T.: Fan, 2000.
8. Bobur. *Boburnoma*. – T.: Sharq, 2002.
9. Bobur. *Mubayyin*. – T.: Fan, 1971.
10. G'aniyeva S. *Navoiy yodga olgan asarlar*. – T.: ToshDShI nashriyoti, 2019.
11. Devletshah. *Şair Tezkireleri (Tezkiretü ş-Şuara.)* Çeviren Prof. Dr.Necati Lugal.. İstanbul. Pinhan. Birinci Basım, 2011.
12. Davlatshoh Samarqandiy. *Tazkirat ush-shuaro*. – T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1981.
13. Zayniddin Vosifiy. *Badoe'ul vaqoe'*. – T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1979.
14. Zohidov V. *Ulug' shoir ijodining qalbi*. – T.: O'zbekiston, 1970.
15. Lutfiy. *Devon*. – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012.
16. Mutribiy Samarqandiy. *Tazkirat ush-shuaro. Fors tilidan Ismoil Bekjon tarjimasini*. – T.: Mumtoz so'z, 2013.
17. Muhammad Haydar Mirzo. *Tarixi Rashidiy*. – T.: Sharq, 2010.
18. Navoiy zamondoshlari *xotirasida*. – T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1988.
19. Rajabova B. *Boqiy vasiyatnomalar*. – T.: Fan, 2022.
20. Rajabova B. *Jomiy va Bobur // Ma'rifat*. – 2024 yil 7 fevral.
21. Rajabova B. *Jomiy va Mutribiy Samarqandiy // Ma'rifat*. – 2024 yil 10 iyul.
22. Rajabova B. *Rudakiy va Jomiy // Adabiyot ziyosi*. – 2024 yil, 8 avgust.
23. Faxriy Hiraviy. *Ravzat us-salotin*. – T.: Mumtoz so'z, 2014.
24. Faxruddin Ali Safiy. *Rashahot*. – T.: Abu Ali ibn Sino nomidagi tibbiyot nashri, 2003.
25. Xasanxoja Nisoriy. *Muzakkiri ahhob. Fors tilidan Ismoil Bekjon tarjimasini*. – T.: Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 1993.
26. Xondamir. *Makorim ul-ahloq*. – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2015.
27. Husayn Boyqaro. *Risola. Devon*. – T.: Sharq, 1995.
28. Shodiyev E. *Zahiriddin Muhammad Bobur*. – Xo'jand: Rahim Jalil nomidagi Davlat nashriyoti, 2001.

OZODA TOJIBOYEVA,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti, PhD

KULLIYOTLARDAGI “FAVOYID UL-KIBAR” MANBALARI VA NASHRLAR

Annotatsiya: Sharq adabiyotida kulliyot tuzish an'anasi ko'proq ijodi yirik hajmni tashkil etib, xalq tomonidan yuqori baholangan mualliflarning asarlariga nisbatan amalda qo'llangan. Shayx Sa'diy, Hofiz Sheroziy, Abdurahmon Jomiy asarlariga tuzilgan kulliyotlar o'rta asrlar xattotlik, miniatyura, kitobatchilik san'atini o'zida jamlagan meros sifatida ardoqlanadi. Ustozlaridan farqli ravishda Alisher Navoiyning asarlari jamlangan kulliyotlar yirik hajmi, salmog'i, janr jihatidan turfaligi bilan jahonda ayricha baholanadi. Xalqlararo ochilgan keng imkoniyatlar O'zbekistondagi nashrlarga qiyosiy o'rganish imkonini beradi. Ularning har birida “Xazoyin ul-maoniy” devonlarining berilish tartibi, o'rni, matniy xususiyatlari ham o'ziga xos.

Maqolada Istanbuldagi Fotih kutubxonasiga tegishli №808, Parij Milliy kutubxonasida saqlanuvchi №316-317, Istanbul Sulaymoniya kutubxonasiga tegishli №4056 raqamli kulliyotlardagi “Favoyid ul-kibar”ning matni qiyosiy ko'rib chiqildi. Joriy nashrlardagi devon matni bilan solishtirildi.

Kalit so'zlar: kulliyot, an'ana, devon, qo'lyozma nusxalar, nashrlar, qiyosiy matn.

Annotation: In Eastern literature, the tradition of creating an anthology is most often applied to the works of authors who have a large volume and are highly valued by the people. Collections consisting of the works of Sheikh Sadi, Hafiz Shirazi, Abdurrahman Jami are revered as a heritage that includes the art of calligraphy, miniatures and bookmaking of the Middle Ages. Unlike their teachers, the collections of works by Alisher Navoi are highly valued in the world due to their large size, weight and genre diversity. The enormous opportunities that open up between countries allow for a comparative study of publications in Uzbekistan. In each of them, the order, place and textual features of the divans of “Khazain ul-maoni” are unique. The article examines the text of “Favoyid ul-kibar” in collections no. 808, belonging to the Fatih Library in Istanbul no. 316-317, stored in the National Library of Paris no. 4056, belonging to the Sulaymaniyah library in Istanbul compared. Compared with the text of the Divan in current editions.

Key words: kulliyet, tradition, divan, handwritten copies, editions, comparative text.

Sharq adabiyotida kulliyotlar asosan sermahsul ijod qilgan, xalq orasida badiiy mahorati yuksak e'tirof etilgan adiblarning asarlarini o'zida jamlagan yirik manbalar sifatida saqlanib kelmoqda. Mazkur kulliyotlar alohida ko'chirilgan asarlarga qaraganda o'zining asarlarni tartiblash prinsipi, badiiy bezaklari, miniatyuralari jihatidan ham fan tarixida katta ahamiyat kasb etadi. Jumladan, forsiy adabiyotda kulliyotlar tuzish an'anasi ko'proq sermahsul ijod qilgan va xalq ardog'iga sazovor bo'lgan Shayx Sa'diy Sheroziy, Farididdin Attor, Hofiz Sheroziy, Abdurahmon Jomiy asarlariga nisbatan qo'llangan. Mazkur kulliyotlarni tuzish albatta shohlar yoki mashhur shaxslar homiyligida xattotlar, musavvirlarni jalb etgan holda tayyorlangan. Bugun Angliya, Fransiya, Berlin, Sankt-Peterburg fondlarining qimmatli yodgorligi hisoblangan mazkur kulliyotlar asliyatga yaqin, ishonchli matnni o'zida jamlagan, o'rta asrlar Sharq madaniyatini o'rganish uchun asos bo'luvchi manba sifatida ham ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Shular sirasidan kulliyotlar talabiga to'liq javob beruvchi, o'zigacha bo'lgan kulliyotlardan sifat va qamrov, hajm jihatidan salmoqdor bo'lgan, turkiy tilda yaratilgan Alisher Navoiy asarlari kulliyotlari dunyo kutubxonalaridagi eng noyob madaniy-adabiy merosdir.

Alisher Navoiy asarlari kulliyotlari turk olimi Ogah Sirri Levend, rus olimi S.L.Volin, o'zbek olimlari Muhammadjon Hakimov, Hamid Sulaymonov tomonidan batafsil yoritilgan. Jumladan, S.Volin Rossiyadagi Navoiy asarlarini tavsiflash jarayonida Sankt-Peterburgdagi 55, 558, 559 raqamli [19], turk olimi Ogah Sirri Levend Istanbuldagi 808, 4056 raqamli kulliyotlar haqida ilk ma'lumotlarni taqdim etgan bo'lsa [9], M.Hakimov O'zbekiston FA Sharqshunoslik institutidagi 316, 526, 2589, 163, 1248 inventar raqamli kulliyotlarni tavsiflagan [7, 8]. Alisher Navoiyning lirik devonlarini katta zahmat bilan nashrga tayyorlagan olim Hamid Sulaymon mazkur kulliyotlarning sakkiztasidan foydalanganini qayd etadi [16. 83]. Ular sirasida Tojikistonda saqlanuvchi 1499-1500-yillarda ko'chirilgan 1990 raqamli kulliyot ham mavjud. Olim "Xazoyin ul-maoniy"ning akademik nashridan keyin e'lon qilgan maqolalarida Istanbul va Parij kulliyotlari haqida atroflicha ma'lumot bergan. Matnshunos olim Oysara Madaliyeva navoiyshunoslikda ko'p yillardan buyon e'tirof etilib kelinayotgan Alisher Navoiy lirikasi manbalariga oid qo'lyozmalar, kulliyotlarni o'rganib, ularni o'z tadqiqotida batafsil izohlagan. Qo'shimcha tarzda Eron kutubxonalaridagi kulliyotlarning qamrovi, tarkibi bo'yicha ma'lumot beradi [12].

Asosiy qism. "Xazoyin ul-maoniy"dagi devonlar tartibida eng oxirgisi hisoblangan "Favoyid ul-kibar" devoni kulliyotlar tarkibida turlicha keladi. Istanbul kutubxonasida devonning XVI asrda ko'chirilgan alohida nusxalari ham mavjud. Ayrim kulliyotlarda to'rt devon tartibi ayricha emas, g'azallar umumiy alifbo tartibida ham berilgan. Biz tahlilga tortayotgan uch kulliyot o'zining qadimiyligi, fanda yuqori baholanishi, katta asarlar hajmini o'zida jamlagani bilan ajralib turadi. Xususan, ularda "Favoyid ul-kibar" quyidagi sahifalardan o'rin olgan:

1. Turkiya, To'pqopi kutubxonasidagi Revan 808-raqamli kulliyot. Darvesh Muhammad Toqiy tomonidan Hirotda ko'chirilgan. "Favoyid ul-kibar" devoni kulliyotning 597^b-658^b sahifalarida joylashgan bo'lib, 627 g'azal, 1 mustazod, 2 muxammas, 1 musaddas, 1 musamman, 1 tarjiband, soqiynoma, 48 qit'a, 84 fard kiritilgan.

2. Parijdagi 316-317-raqamli kulliyot. 1526-27-yillarda Hirotda kotib Ali Hijroniy tomonidan ko'chirilgan. Kulliyotda "Favoyid ul-kibar" 202^b-268^b-sahifalarda joylashgan.

3. Sulaymoniya Fotih kutubxonasidagi 4056-raqamli kulliyot. "Favoyid ul-kibar"da 657 g'azal va boshqa janrlar bo'lib, 584^b-646^a-sahifalarda berilgan. O.Madaliyeva "Nusxada Sulton Mahmud I ning (1730-1754) muhri mavjudligi kulliyotning mazkur Sulton hukmronligi davrida yoki undan avval tasnif qilinganini bildiradi", deb ma'lumot beradi [12. 136]. Demak, kulliyot yuqoridagi ikki kulliyotdan ancha keyin ko'chirilgan. Biroq shunday bo'lsa-da, kulliyotga 26 ta asar kiritilgan.

Fanda Alisher Navoiy tirikligida, shaxsan e'tibori ostida ko'chirilgani aytiladigan, bugungi kunda Istanbulda saqlanayotgan №808 raqamli kulliyotga adibning 26 ta asari kiritilgan, Parij kulliyotida ham 26 ta asar mavjud. Olim Hamid Sulaymon "Bu uch qo'lyozma bir-birining ayni nusxasi bo'lgani uchun Navoiy tuzgan kulliyot tarkibi qat'iy ravishda 26 asardan tarkib topgani shubhasizdir", deb ta'kidlaydi va boshqa kulliyotlarda ana shu tartib saqlanmaganini aytadi (91). Shu ma'noda garchi keyingi asrlarda ko'chirilgan bo'lsa-da, 4056 raqamli mazkur kulliyot Alisher Navoiy o'zi tiriklik payti kiritgan prinsip, talablarga muvofiq tuzilgani uchun ham qimmatga ega sanaladi. Zero, bu davrda O'zbekistonda ham ko'chirilgan ko'plab alohida qo'lyozmalar va kulliyotlar mavjud, biroq ulardagi hajm yuqoridagidek emas.

Hamid Sulaymon "Xazoyin ul-maoniy" tarkibidagi "Favoyid ul-kibar"ni ko'chirishda Sankt-Peterburg №55, 558, Tojikistondagi № 1990, O'zbekiston FA Sharqshunoslik institutidagi №677, 1709, 1486, 1315 kabi qo'lyozmalarga asoslangani ma'lum. Istanbul va Parij kulliyotlari topilgandan so'ng olim matnni yana qayta ko'rib, kerakli o'rinlarni to'g'rilaganini ma'lum qilgan.

Har uch kulliyotdagi devon matnlarini 2011-yilda G'afur G'ulom nashriyotida chop etilgan Alisher Navoiy asarlarining o'n jildli "To'la asarlar to'plami"dagi "Favoyid ul-kibar" matniga qiyosan tekshirib ko'rilganida, har uch qo'lyozmaga xos ayri xususiyatlar borligi ma'lum bo'ldi [3].

Eslatib o'tish joiz, Alisher Navoiy tirikligida ko'chirilgan, o'z ko'zi bilan ko'rgan deb qaraluvchi 808 raqamli kulliyotning foto nusxasini turk olimi Gunay Kut nashrga tayyorlagan [13]. Turk olimi Onal Kaya "Favoyid ul-kibar" devoni matni bo'yicha maxsus tadqiqot olib borgan. Onal Kaya Revan 808, Sulaymoniya Fotih kutubxonasidagi 4056, Parijdagi 316-317-raqamli kulliyotlar, Istanbul universiteti kutubxonasidagi 1565, 2794-raqamli devonning alohida ko'chirilgan qo'lyozmalarini tekshirib, qiyosiy-yig'ma matn shakllantirgan [17, 18]. Asos qilib 808 raqamli kulliyotni olgan va turk alifbosida nashrga tayyorlagan. Matn ostida qo'lyozmalardagi qiyoslarni berib borgan. Tartibi bilan 4056 kulliyotdagi "Favoyid ul-kibar" devoni matni hoshiyalarida berilgan, Navoiyning devonlarga kirmay qolgan g'azallari matnini ham berib borgan. Mazkur tadqiqotga Rossiya, Tojikiston O'zbekistondagi nusxalar jalb etilmagan, faqat O'zbekistonda 1963-65-yillarda nashr etilgan 15 tomlik Alisher Navoiy "Asarlar"idagi "Favoyid ul-kibar" matni qiyos uchun olingan.

Yana ahamiyatlisi, boshqa devonlarga nisbatan "Favoyid ul-kibar"ning o'sha davr muhitiga yaqin alohida ikki nusxasi mavjud. Bular Istanbul universiteti kutubxonasidagi 1565-raqamli 948/1540-yilda alohida ko'chirilgan nusxasi. Kotib Jamshid. 643 g'azal, 85 fard va boshqa janrlar mavjud. Ikkinchisi, shu fondagi 2794-raqamli nusxa. Kotib Husayn ibn Haydar al Husayniy Jurjoni. 1043/1633-yilda ko'chirilgan. Qo'lyozmada she'r matnlari asosiy sahifadan tashqari hoshiyaga ham ko'chirilgan. Mazkur devon matni uchun qadimiy nusxalarning ko'pligi ham har birini o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra o'rganishni taqozo etadi.

Tadqiqot uchun jalb qilingan har uch kulliyotdagi qo'lyozmalar o'ziga xos. Qiyoslardan matnlarga xos quyidagi jihatlarni alohida ko'rsatish mumkin:

1. 808 va 316-317 (Parij) raqamli kulliyotdagi matnlar chiroyli husnixatda yozilgani bilan ajralib turadi. № 808 da g'azallar tig'iz joylashgan, misra oxiriga borib harflar ustiga chiqib, so'z tushunilishi qiyinlashgan o'rinlarni bimalol Parij nusxasiga qarab anglab olish mumkin. Sababi Parij nusxasi juda ravon, tekis, yoyiq, keng va batafsil ko'chirilgani bilan oson va tez o'qiladi.

2. Har ikki kulliyotdagi devon matni bir-biriga juda yaqin. №4056 raqamli qo'lyozmaga nisbatan qiyoslanganda, ularning har ikkisini bir tomonga, bu kulliyotni esa alohida bir guruhga ajratish mumkin. Farqli o'zgarishlar 4056 raqamli qo'lyozmada ko'proq, Parij nusxasi 808 kulliyotga juda yaqin. H.Sulaymonov ham Parij nusxasini "Asar matni kulliyotning boshqa nusxalariga qaraganda muallif tahririga ancha yaqin bo'lib, unda tavofutlar juda kam" [14. 192], deya ta'kidlagan.

3. Misralarda *anga – onga, aning – oning, aningdek – oningdek* kabi alif bilan boshlanuvchi so'zlar deyarli №808 kulliyotda o'z o'rnida, me'yori bilan *a – ʻ* yoki *o – ʻ* bilan boshlanib keladi. Parij nusxasida esa aksariyat *a – ʻ* bilan, Sulaymoniya 4056 raqamli nusxada esa deyarli *o – ʻ* (*onga, oning, oningdek* tarzida) bilan boshlangani kuzatiladi. O'qish jarayonida № 4056 raqamli kulliyotining kotibi forsiy tilli bo'lsa kerak degan fikr tug'iladi. №808 raqamli kulliyotdagi *o* bilan boshlanuvchi so'zlar Parij nusxada *a – ʻ* bilan boshlanadi, Sulaymoniya nusxasida esa *o – ʻ* bilan boshlanadi, aynan shu jihatiga ko'ra 808 va 4056 raqamli kulliyotlardagi matn o'zaro yaqinlashadi.

4. № 808 va Parij nusxadagi farqlar qo'shimchalarda ko'rinadi, 4056 bilan esa so'zlarda va -ga, -g'a, -qa, -da, -liq, -lig' kabi qo'shimchalarda farqlanadi.

5. Parij nusxada №808 raqamli kulliyotda bo'lmagan ayrim baytlar mavjud. Jumladan, 46-g'azalda "*Qachon behush o'lurmen o'z lukumdin / Agar to'ldursang jomim labolab*", 137-g'azaldagi "*Jon aziz asru fido-yu yori joni bo'lg'ali / Der na ekin oshiqi bechora ul jonni netar*", 143-g'azaldagi "*Demangiz har kecha hajrinda necha qon yig'lading, / Qonima har dam kiran ul la'li shakkarxandidur*" misralari faqat Parij nusxasida bor. Mazkur baytlar bilan 7 baytli g'azallar 8 baytni tashkil qilgan. Demak, Hirot nusxasini ko'chirgan, hozirda Parijda saqlanuvchi

kulliyot kotibi Ali Hijroniy 808 raqamli kulliyotdan boshqa nusxadan ham foydalangan. Turk olimi Onal Kaya “Favoyid ul-kibar”ni 808 raqamli kulliyot asosida tayyorlagan bo‘lsa-da, turk-lotin alifbosida tayyorlagan matniga Parij nusxasidagi baytlarni ham kiritib ketgan. Umuman, olim asos sifatida bitta manbani olib, barcha qo‘lyozmalardagi ortiqcha g‘azallarni kiritib borgan. Xususan, 4056 raqamli Sulaymoniya nusxasidagi “Favoyid ul-kibar” matni hoshiyalariga ko‘chirilgan Ali-sheer Navoiyning devonlariga kirmay qolgan she‘rlari matni ham batafsil kiritilgan. Shu ma’noda mazkur nashr Navoiy devonining to‘liq qiyosiy matnini o‘zida jamlagan tadqiqot sifatida muhim ahamiyat kasb etadi [17, 18].

Har uch kulliyotdagi devon matnini joriy nashrlarga qiyoslaganda, nashrlardagi o‘zga so‘zlar, farqlarning manbalari 4056 raqamli Sulaymoniya nusxasiga muvofiq ekanligi oydinlashadi. Sababi matndagi o‘zgargan so‘zlar Revan 808 va Parij 317-318 nusxasida bir xil, Sulaymoniya 4056 nusxa va nashriy matnda bir xil. Umuman, har uch kulliyotdagi g‘azallarni matniy tekshirish ularning o‘ziga xosligini ochib boradi. Shu o‘rinda ayrim g‘azallar misolida farqlarni, nisbatan farq ko‘proq bo‘lgan *Ruh gulzorida, yo Rab, ul ne sarvi nozdur* misralari bilan boshlanuvchi 169-g‘azal misolida ko‘rib o‘tamiz. Ayni matn 808 raqamli kulliyotda quyidagicha berilgan [404. 611^b]:

۱۵۹

روح گلزاریده، یا رب، اول نی سرو ناز دور

کیم، روانبخش ایرنیگا روح القدوس همراه دور.

الله، الله، نی لطافت دور که، کیردیم باغ ارا،

سروی مینگدین کۆپتورور، لېکن بیر آنداق آز دور.

اول پری عشقیدا غالب بۆلدى روحانیتیم

کیم، انینگدېک هم انینگ ساری ایشیم پرواز دور.

اېردى جان بېرماک مسیح انفاسی، بو کیم، یوز مسیح،

جان تاپار انفاسیدین - بس بو العجب اعجاز دور.

عشقینی نیلاب نھان بلایا که، خونی غمزھسی

دم بدم خونابه اشکیم کیبی غماز دور.

تا نی بۇلغای عشقیم انجاسی که، جانیم قالمادی،

شوقیدین بو دم که موقوش دوریغه آغاز دور.

گل وصالی بیر نېچه کون بېش اېماس، ای عندلیب،

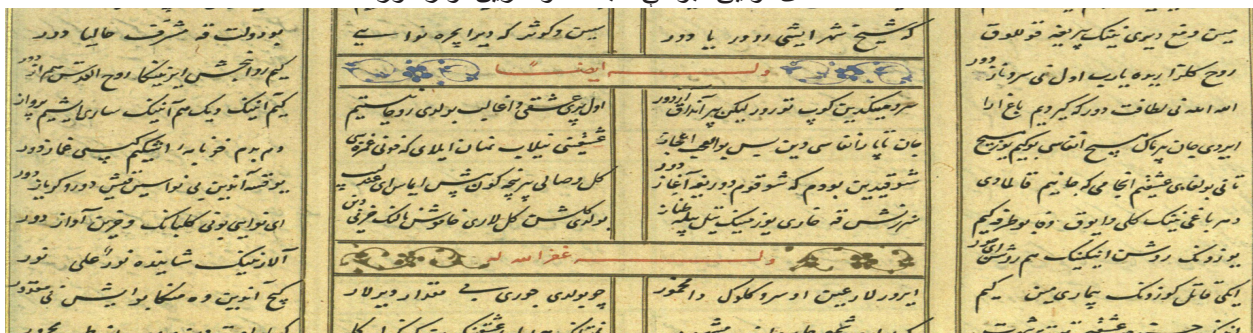
یۇقسه اندین بی نواسېن، قیش دورور گر یاز دور.

دھر باغی نینگ گلیدا یوق وفا، بو طرفه کیم،

سرزنش قه خاری یوز مینگ تیل بیلله طنّاز دور.

بۆلدى گلشن لگلاری خاموش نالھنگ حزنی دین،

ای نوایی، بو نی گلبنگ و حزین آواز دور.

Xuddi shu gʻazalni matniy qiyosiy jadvalda koʻrib oʻtamiz (matnda oʻzgargan soʻzlar qora harf bilan koʻrsatildi):

Gʻazal matni	Revan (808)	Parij (316-317)	Sulaymoniya (4056)	Joriy nashr 10 tomlik
Ruh gulzorida, yo Rab, ul ne sarvi nozdur				
Kim, ravonbaxsh irniga Ruhul Qudus hamrozdur.				
Alloh-Alloh, ne latofatturki, kirdim bogʻ aro,	-durki	-durki	-durki	-turki
Sarvi mingdin koʻpturur , lekin bir andoq ozdur.	ondoq	mingdek	koʻptur, ondoq	andoq
Ul pari ishida gʻolib boʻldi ruhoniya				
Kim, aningdek ham aning sari ishim parvozdur.	oningdek, oning	aningdek, aning	oningdek, oning	aningdek, aning
Erdi jon bermak Masih anfos, bukim, yuz Masih,	erdi	erdi	boʻldi	erdi
Jon topar anfosidin – bas bul-ajab eʼjozdur.				
Ishqin naylab nihon asrayki , xuni gʻamzasi	aylayki	aylayki	osrayki	asrayki
Dam-badam xunobai ashkim kibi gʻammozdur.				
To ne boʻlgʻay ishqim anjomiki, jonim qolmadi,				
Shavqidin bu damki ishqim davrigʻa ogʻozdur.	shavqum	shavqum	ishqim	ishqim
Gul visoli bir necha kun besh emas, ey andalib,				
Yoʻqsa andin benavosen, qishdurur gar yozdur.	ondin	ondin	ondin	andin
Dahr bogʻining gulida yoʻq vafo, bu turfakim,				
Sarzanishqa xori yuz ming til bilan tannozdur.	-qa, bila	-gʻa, bila	-qa, bila	-qa, bilan
Boʻldi gulshan qushlari xomush nolang huznidin,	gullari	gullari	qushlari	qushlari
Ey Navoiy, bu ne gulgongu hazin ovozdur.				

Matniy qiyoslardagi farqlarni ikkiga ajratish mumkin:

1. Gʻazal mazmuniga taʼsir koʻrsatmagan farqlar: *aning, oning, andin, ondin, bila, -qa, -tur* kabi.

2. Gʻazalda farqli mazmunni yuzaga keltirgan soʻzlar: *aylayki – asrayki, shavqum – ishqim, erdi – boʻldi, gullari – qushlari*.

Aslida aksariyat gʻazallarda matn unchalik katta farq qilmaydi, maʼlum bir soʻzlarning qaysidir qoʻlyozmaga asoslanishiga koʻra farqlanadi. Joriy nashr bilan qoʻlyozmalardagi farqlar qiyoslanganda, nashrdagi farqlarning manbalari 4056 raqamli kulliyot matni ekanligi oydinlashadi. Sababi ayni oʻzgargan qoʻshimcha, soʻz Parij (№316-317) va Revan (№808) nusxasida bir xil, Sulaymoniya (№4056) nusxasi va joriy nashrda bir xil.

“Boʻldi gulshan qushlari xomush nolang huznidin” misrasidagi qushlari aslida juda muvofiq tushadi. Gulga nisbatan qushning oshiqning hazin nolasini eshitishi mantiqan mos tushadi. Keyingi misradagi “bu ne gulgongu hazin ovozdur” jumlasidagi sayrash, hazin ovoz soʻzlari matnda qush boʻlishi lozim degan fikrni tasdiqlaydi. 808 va Parij nusxasidagi *gulshan gullari* tarzida qoʻllangan soʻzda maʼno yanada noziklashadi: oshiqning hazin nolasini hatto bogʻdagi gullarni ham maʼyus qiladi. Umuman, Sulaymoniya nusxasidagi *qushlari* soʻzini yozishga ham qaysidir matn asos boʻlgan. Farqlar yana olim Hamid Sulaymon ilmiy tanqidiy nashr uchun asos qilib olgan №55, 1990, 677 raqamli qoʻlyozmalarni ham tekshirganda oydinlashadi.

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiy asarlari matni Hamid Sulaymondek zabardast olimning mashaqqatli mehnati evaziga yuzaga chiqqani va keyingi yillarda tahrir bilan nashr etilayotgani ham kitobxonning ehtiyojiga toʻliq xizmat qila oladi. Turkiyalik olimlar tomonidan yillar davomida Alisher Navoiy har bir asarining alohida qiyosiy-matniy, yigʻma-qiyosiy, toʻliq lingvistik tahlili

kabi yaxlit ilmiy tadqiqotlar bajarilmoqda. O'zbekistonda ham har bir devon, doston, nasriy va ilmiy asarlarining yig'ma-qiyosiy, qiyosiy-matniy tadqiqini amalga oshirish lozim. har holda bugun qo'limizda mukammal nashrlar bo'lgani holda muallif davriga yaqin nusxalarning qiyoslarini ko'rib chiqish foydadan holi emas.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 6-жилд: Хазойин ул-маоний: Фавойид ул-кибар. Илмий-танқидий матн асосида нашрга тайёрловчи: Ҳамид Сулаймон. – Тошкент: Фан, 1990.
2. Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. Хазойин ул-маоний. Тўртинчи девон. – Тошкент: Tamaddun, 2011. – 780 бет.
3. Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. Хазойин ул-маоний. Тўртинчи девон. – Тошкент: Фафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2021. – 840 бет.
4. Alisher Navoiy. Kulliyot. Qo'lyozma. To'p qopri saroyi kutubxonasi. Revan 808-inv. raqam.
5. Alisher Navoiy. Kulliyot. Qo'lyozma. Fransiya Milliy kutubxonasi. Suppl. Turc. 317-inv. raqam.
6. Alisher Navoiy. Kulliyot. Qo'lyozma. Sulaymoniya kutubxonasi, Fotih fondi. 4056-inv. raqam.
7. Ҳақимов Муҳаммаджон. Алишер Навоий “Куллиёт”ни илмий тавсифлаш тажрибасидан. // Адабий мерос. – Тошкент, 1980. № 3 (15). – Б. 9 – 16.
8. Ҳақимов Муҳаммаджон. Шарқ китобат ишида “Куллиёт”нинг ўрни // Адабий мерос. – Тошкент, 1988. 3(45). – Б. 74 – 77.
9. Levend Âgâh Sırrı. “Türkiye Kitaplıklarındaki Nevai Yazmaları”. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten, 1958. 6: 127 – 209.
10. Мирзааҳмедова Марғуба. Навоий асарлари куллиёти. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1968. № 3. – Б. 90 – 91.
11. Мадалиева Ойсара. Алишер Навоий куллиётининг Эрон нусхалари. / “Алишер Навоий мероси ўзбек шарқшунослиги талқинида” илмий амалий анжуман тўплами. – Тошкент, 2020/2. – Б. 97 – 103.
12. Мадалиева, О. Алишер Навоий девонлари қўлёзмаларининг таркибий-қийёсий тадқиқи. – Тошкент: Donishmand ziyosi. 2021.
13. Külliyyat-ı Nevayî: İnceleme, Tıpkıbasım. Kut Günay. İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu. 2020.
14. Сулаймон Ҳамид. Алишер Навоийнинг Париж куллиёти. // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 1981. № 2. – Б. 191 – 194.
15. Сулаймон Ҳамид. Алишер Навоий куллиёти қўлёзмалари тадқиқотидан // Адабий мерос. – Тошкент, 1973. №3. – Б. 83 – 93.
16. Сулаймонов Ҳ. “Хазойинул-маоний” текстларини ўрганиш ва нашрга тайёрлашнинг асосий масалалари. // Алишер Навоий. “Хазойинул-маоний”. Т. I.: “Фаройибус-сиғар”. – Т.: Ўз ССР ФА нашриёти, 1959. 17-б
17. Kaya Önal. Ali Şir Nevayî. Fevayidü'l-Kiber. – Ankara Üniversitesi, 1996.
18. KAYA Önal. Ali Şir Nevayî «Fevayidü'l-Kiber» (inceleme-metin-dizin). Doktora tezi. Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989. - 1382 s.
19. Volin, S. L. (Çev. Rasime Uygun), ‘Leningrad Kitaplıklarındaki Nevai Yazmaları Hakkında’. TDAY-Belleten. – Ankara, 1955. 99 – 141.

SHUHRAT HAYITOV,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

“BOBURNOMA”NING TARIXIY ASPEKTD O‘RGANILISHI

Annotatsiya: Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asari jahon adabiyoti va manbashunosligidagi muhim va nodir tarixiy manbadir. Unda Movaraunnahr, Afg‘oniston va Hindistonda kechgan o‘ttiz olti yillik voqealar aks etgan. Asar fanning qirqqa yaqin soha va yo‘nalishlarida tadqiq etib kelinmoqda. Dunyo olimlari tomonidan olib borilgan bunday tadqiqotlar orasida tarixshunoslikka oid izlanishlarning ham ko‘lami kengdir. Mazkur maqolada turkiy boburshunoslikda “Boburnoma”ning tarixiy aspektida o‘rganilishiga doir amalga oshirilgan tadqiqotlar haqida so‘z borgan.

Kalit so‘zlar: Bobur, “Boburnoma”, boburshunoslik, turkologiya, tarix, tarixshunoslik, manba, manbashunoslik.

Abstract: Zahiriddin Muhammad Babur’s “Baburnama” is an important and rare historical source in world literature and source studies. It reflects the events of thirty-six years in Movaraunnahr, Afghanistan and India. The work is being studied in about forty fields and directions of science. Among such studies conducted by world scientists, the scope of historiographical research is also wide. This article discusses the main studies conducted in Turkish Babur studies on the study of “Baburnama” from a historical perspective.

Keywords: Babur, “Baburnama”, Babur studies, turkology, history, historiography, source, source studies.

Zahiriddin Muhammad Boburning qomusiy asari o‘rganilishi tarixiga nazar soladigan bo‘lsak, bu asar haqida dastlabki fikrlar o‘z davridayoq aytilgan. Ko‘pgina tarixiy manbalarda bu haqda ma‘lumotlar uchraydi. Asarni ilmiy tadqiq etish borasida bugungi kunga qadar G‘arb va Sharq olimlari minglab ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirishgan. Asar XVI asrdayoq adabiyotchilar, tarixchilar umuman, ilm ahli e‘tiboriga sazovor bo‘lgan. Masalan, yevropalik sharqshunos olimlar Pave de Kurteyl, Herman Vamberi, Mauntstyuart Elfinston bu asarni Yuliy Sezarning ikki qismdan iborat “Xotiralar” kitobi bilan bir qatarga qo‘yib yuqori baholagan. Yevropaliklarga Bobur haqida ilk bor ma‘lumotlarni taqdim etgan fransiyalik olim Bartoleme Derbelo (1621-1695) o‘zining “Sharq kutubxonasi” (1697) qomusidagi “Bobur yoki Bobar” maqolasida shoir hayoti, uning davlati va sarkardalik mahorati, adabiyot va san‘atga qiziqishi borasida to‘xtalib o‘tgan.

Ko‘rinadiki, “Boburnoma” asarini tarixiy aspektida tadqiq etish masalasi uzoq davrlardan buyon olimlarni qiziqitirib keladi. Bu borada qator tadqiqotlar bajarilgan. Mamlakatimizda S.Azimjonova, T.Fayziev, S.Jalilov, H.Qudratillaev, O.Bo‘riev, A.Madramimov, B.Yo‘ldoshev, X.Fayziev, A.Zamonov kabi olimlar tomonidan muayyan izlanishlar olib borilgan. Turkiy xalqlar adabiyotida bu borada F.Ko‘prulu, R.Arat, H.Boyir, A.Alparslan, R.Askar, F.Bayat, Yu.Bilol, F.Akun, A.Binatova, H.Temur, M.Jonpo‘lat kabi olimlarning tadqiqotlarini keltirish mumkin.

O'zbek adabiyotida S.Azimjonova birinchilardan bo'lib bu mavzuni tadqiq etgan olim hisoblandi. Olima 1949-yilda "Ferganskiy udel Omar Sheyxa i Babura" mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini, 1969-yilda "Gosudarstvo Babura v Kabule i v Indii" nomli doktorlik dissertatsiyasini himoya qiladi. Ko'rinadiki, S.Azimjonovanning asosiy ilmiy ishlari Zahiriddin Muhammad Boburning Kobul va Hindistondagi faoliyati, O'rta Osiyo xalqlarining o'rta asrlarda qo'shni xorijiy mamlakatlar bilan o'zaro siyosiy va iqtisodiy munosabatlariga bag'ishlangan. Bunda asosiy manba esa albatta "Boburnoma"dir. Olimaning asarlari Eron, Afg'oniston, Hindiston, Fransiyada chop etilgan[26.55]. Bunga misol tariqasida Zahiriddin Muhammad Boburning qizi Gulbadanbegimning "Humoyunnoma" asarini olishimiz mumkin. Olima uni fors tilidan o'zbek tiliga tarjima qilib, 1959 - va 1977-yillarda Toshkentda nashr ettirgan.

S.Azimjonovanning maxsus monografiyasi 9-bobida Bobur podishoh va Sulton Ibrohim Ludiy o'rtasida kechgan Panipat jangi alohida tadqiq qilinadi[13]. Unda yozilishicha, Bobur to'lg'ama usuliga ko'ra, Ibrohim Ludiy ustidan tarixiy g'alabaga erishadi va "Odina kuni(27.04.1526 y) Mavlono Muhammad va Shayx Zayn va yana ba'zilar borib Dehlida juma namozida Bobur nomiga xutba o'qitadilar. Ushbu g'alabadan so'ng Bobur podishoh tangalarida "As-sulton ul-a'zam va haqon ul-mukarram Zahiriddin Muhammad Bahodir podishoh", deb zarb qilina boshlangan degan ma'lumotni aytadi.

Taniqli tarixchi olim S.Jalilov ham "Boburnoma" asarini tarixshunoslik sohasi nuqtai nazaridan tadqiq etib, Vatanimiz tarixini o'rganishga ulkan hissasini qo'shgan. O'z ilmiy faoliyati mobaynida ko'plab asarlar yaratgan, Zahiriddin Muhammad Bobur va uning tavallud topgan yurti Andijon o'tmishini yangi ma'lumotlar bilan boyitish yo'lida hormay-tolmay mehnat qilgan, haqqoniy tarixni yoritishda fidoyilik namunasi bo'lgan. Olim umri davomida yigirmadan ortiq monografik tadqiqot, 400 dan ziyod turli mavzudagi ilmiy-ommabop maqolalar yaratgan va chop ettirgan. "Andijon" (1989), "Saltanatni titratgan kunlar" (1998), "Bobur va Andijon" (1993), "Boburning Farg'ona davlati" (1995), "Bobur va Yuliy Sezar" (2001), "Sayohatnoma" (2002), "Buxoriylar qissasi" (2006), "Buxoro taqdiri" (2011), "Shahzoda Bobur" (2013) va boshqa asarlari shular jumlasidandir. Olim bu asarlari orqali Bobur davrida Farg'ona davlatining muxtasar bayoni va uning oqibatlarini, shuningdek, Afg'oniston va Hindiston voqealari haqida chuqur to'xtalib o'tgan.

"Boburnoma" asarining tarixiy ahamiyati haqida ko'plab tadqiqotlar olib borgan yana bir tarixshunos olim O.Bo'rievdir. Olim "Boburnoma"dagi ma'lumotlar geografik tadqiqotlarda ikki yo'nalishda – fan tarixi va tarixiy geografiya yo'nalishlarida o'rganilganligini yozadi[15.11]. Olim "Temuriylar davri yozma manbalarida Markaziy Osiyo tarixiy geografiyasi" monografiyasida Markaziy Osiyoning XIV-XVI asrlardagi tarixiy geografiyasini tadqiq etadi. Xususan, unda o'lkaning ma'muriy-hududiy holati, tabiati, xo'jaligi, xalqaro aloqalari, joy nomlari bilan bog'liq masalalarga diqqat qaratadi. Olim boburshunoslik ilmida birinchi marotaba Bobur va boburiylar davlatining geografik xaritasini yaratadi va buning uchun mualliflik patentiga ega bo'ladi. Olim bundan tashqari 1970-2024-yillar oralig'ida "Boburnoma"ning tarixni o'rganishdagi beqiyos ahamiyati haqida yana qator asarlar yozishga erishgan[14.56].

"Boburnoma"ning tarixiy aspektda o'rganish borasida so'z borganda Z.Mashrabov va A.Madramov ham muallifligida nashr etilgan "Temuriy va boburiylar san'ati"(2022) va "Buyuk shoir va olimning ajoyib taqdiri, g'aroyib sarguzashtlari va ibratli hayoti"(2024) nomli 2 jildidan iborat monografiyasining ham ahamiyati kattadir. Ushbu kitoblarda Bobur yashagan davr, uning shoh asaridagi tarixiy haqiqatlarga oid qator tadqiqotlar jamlab beriladi[22.384]. Jumladan, Boburning taxtga chiqishidan tortib uning Afg'oniston va Hindistondagi hayoti, ayniqsa "Boburnoma" asarining yozilishi va undagi tarixiy voqealar chuqur tahlil etiladi. Bobur va "Boburnoma"ga

doir muhim ma'lumotlarni beradi. A.Madraimov yozishicha, "Boburnoma" asarining yozilishi, jahonshumul ahamiyatga molik yozma manba sifatida ijod etilganligini ko'rsatadi.

A.Madraimov 1979-yili Bobur merosining bir qirradi hisoblangan "Vekayi" qo'lyozmasiga ishlangan rasmlar borasida nomzodlik tadqiqotini amalga oshirgan. Shundan so'ng olim, 1974-yil Bobur tavalludining 490 yilligi munosabati bilan "Toshkent oqshomi" turkum maqolalar e'lon qilgan. Shundan so'ng A.Madraimov, aynan "Boburnoma"ning tarixiy ahamiyatiga doir 1971-2024-yillar oralig'ida yuzdan ziyod maqola va risolalar, kitob va monografiyalar e'lon qilishga muvassar bo'lgan[21.196]. Asarning tarixiy ahamiyati haqida yana ko'plab olimlar ham muayyan izlanishlar olib borganligini ta'kidlash lozim.

"Boburnoma"ning tarixiy yo'nalishda o'rganilishida shuningdek, Vilyam Rashbrukning "XVI asr bunyodkori" (X.So'fieva bilan hamkorlikda) asarining tarjimai ("Sharq", 2011), G'.Sati-movning "Markaziy Osiyo va Hindiston tarixida Boburiylar davri" (2008) monografiyasi, H.Bol-taboyev tartib bergan salmoqli ilmiy to'plam – "Xorijda Boburshunoslik" (2008), S.Jalilovning "Bobur haqida o'ylar" (2006), "Bobur va Yuliy Sezar" (2001) kabi o'nlab asarlar muhim ahamiyatga egadir[24].

Tarixchi olim A.Zamonov tadqiqotlarida esa Bobur va Shayboniyxon munosabatlariga diqqat qaratildi. Olim sovet ittifoqi davrida xalqimizning bu ikki farzandiga bo'lgan turli salbiy qarashlar hukm so'rganligini yozadi[20].

Darhaqiqat, "Boburnoma" tarixiy asar. U – jahon adabiyoti va manbashunosligidagi muhim va noyob yodgorlik. Unda Movaraunnahr, Afg'oniston va Hindistonda kechgan 36 yillik voqealar aks etgan. Uning tadqiqi borasida shu kunga qadar minglab tadqiqotlar bajarilgan. Venger sharqshunosi Herman Vamberi 1873-yil Sankt-Peterburgda nashr qilingan "Buxoro va Transaksoniya tarixi" asarida "Boburnoma"ni "Sharq Sezarining xotiralari", deya baholaydi[27].

Turk olimi H.Boyirning yozishicha, "Boburnoma"da bayon qilingan voqea-hodisalar mufasssalligi, ob'ektivligi, ifodasining aniqligi va izchilligi bilan boshqa tarixiy asarlardan tubdan farq qiladi. Xususan, tarixiy manba sifatida o'sha davrning muhim kitoblaridan Mirxondning yetti jild-dan iborat "Ravzatus-safo", shuningdek, Xondamirning "Habibus-siyar" va M.Haydarning "Tarixi Rashidiy" asarlaridan butun mazmuni bilan yuqori turishini e'tirof etadi. H.Boyirning "Boburnoma" asarining o'n sakkiz yillik uzilib qolgan voqeliklarini boshqa tarixiy manbalar orqali tiklash borasidagi ilmiy yutuqlari ham e'tirofga loyiqdir.

Tarixchi olim S.Jalilov "Bobur haqida o'ylar"(2006) kitobida [19.56] *"Sezar asarlari faqat Rim davlati tarixi uchungina qimmatlidir. "Boburnoma" esa, Farg'ona vodiysi, butun O'rta Osiyo, Afg'oniston va Hindiston tarixi va geografyasi uchun ham bebaho asardir. Agarda Sezar asarlari, xususan uning "Galliya urushi haqida xotiralar" kitobi faqat qonli janglar, sipohlar hayoti, urush anjomlari haqida ko'proq ma'lumot bersa, Bobur asari faqatgina jang haqida emas, unda juda ko'p tarixiy voqealar, odamlar, odatlar, tabiiy sharoit, mamlakatlarning o'simlik va hayvonot dunyosi haqida ma'lumotlar to'plangan. Bu jihatdan "Boburnoma"ni ensiklopedik asar deyish mumkin"*, deydi[19.57].

Tadqiqotlardan ko'rinadiki, dunyoning ko'plab tarixchi-olimlari nigohida Bobur sohibqiron Amir Temurdan keyin temuriy shahzodalar orasida eng ko'p dovruc qozongan buyuk sarkarda, yirik davlat arbobi, shu bilan birga, O'rta asr Sharq madaniyati, adabiyoti va she'riyatida o'ziga xos o'rin egallagan adib, shoir va olimdir.

Boburning, ayniqsa, 1526-yil aprelda Panipatda asosiy raqibi, Dehli sultoni Ibrohim Lo'diy-ning yuz ming kishilik qo'shinini 12 minglik askari bilan tor-mor qilib, Dehlini egallashi, bunday qudratli dushmanga oz sonli qo'shin bilan qarshi borish aql bovar qilmas holat hisoblanishi ko'pgina tadqiqotlarda e'tirof etiladi. Tarixchi olim Jumaboy Rahimov dunyo olimlari bunday

nisbiy tafovutli jang manzarasini Chingizxon va Jaloliddin Manguberdi o'rtasidagi Nilab jangidan beri jahon harbiy to'qnashuvlarida hali qayd etmaganligini yozadi[23].

Ozarbayjonlik olim R.Askar "Boburnoma" tarjimasi so'zboshida yozishicha, Bobur qo'shinidagi zamonaviy qurol-yarog', ya'ni hali Hind qo'shinlarida mavjud bo'lmagan artilleriya va o't sochar miltiqdan foydalanishi harbiy sohada ustunlikni ta'minlashga qaratilgan muhim tadbirlardan biri bo'ladi. Bu jihatdan Bobur fan, ilm-ma'rifatning kuchidan foydalanish borasida novator, yangilikka intiluvchi shoh sirasidan ekanligidan dalolatdir. U Hindistonga yurishi oldidan qo'shinini XVI asr boshlaridayoq Yevropa uslubidagi zamonaviy miltiqlar va artilleriya bilan qurollantirishga erishadi. Shu tarzda Bobur 1519-1526-yillarda Hindistonga besh marta yurish qilib, Panjob (1519-20), Qandahor (1522), Lahor (1523), Dehli va Agrani (1526) egallaganini qayd etadi[11.424].

J.Neru o'zining "Jahon tarixiga nazar"(1976) nomli asarida Hindiston tarixining XVI asrda kechgan voqealarini sarhisob qilar ekan, bu davr buyuk boburiyalar imperiyasining dovrug'i butun Ovrupoga tarqalgan qudrat va shon-shuhrat davri ekanligini alohida qayd etadi. Jumladan, u *Bobur o'zigacha o'tgan hokimlarning eng ma'rifatparvari va eng dilbaridir. Italiyada va umuman, Ovrupoda Uyg'onish davrida adabiyotni va san'atni sevgan "avantiyurist podsholar" ko'p o'tgan, ammo Boburdek shaxs kam topiladi*, – deb yozadi[18.36].

Ta'kidlaganimizdek, bu asarning tarixiy qimmatini haqida ko'plab tadqiqotlar olib borilgan. Na faqat turk adabiyotida balki g'arb adabiyotida asarga tarixiy manba sifatida qarash ustuvorlik kasb etadi. Masalan, "Boburnoma"ni italyan tiliga o'g'irgan (2023) tarjimon Federiko Pastore tarjima so'ngida "Boburnoma" o'z davrining kundalik hayotini qayta tiklashga imkon beradigan, islom tamadduniga xos avtobiografik asarning ilk rostgo'y namunasi" ekaniga alohida urg'u beradi[28].

O'zbek adabiyotida "Boburnoma"ga tarixiy asar sifatida baho berilgan ishlardan S.Jalilov, B.Valixo'jaev, R.Vohidov tadqiqotlarini sanab o'tish mumkin. Akademik B.Valixo'jaevning boburshunoslikka doir kuzatishlarining natijalari "O'zbek adabiyoti tarixi"(1993) akademik nashri besh jildligining uchinchi kitobidan o'rin olgan yirik tadqiqotida o'z aksini topgan[16.191].

R.Vohidov "Biz bilgan va bilmagan Bobur" kitobida "Boburnoma" badiiy, tarixiy, yodno-ma asar sifatida adabiyotshunos va tarixchi, tilshunos va urfshunos, tabiiyot va jug'rofiya sohasi, shuningdek, yana bir qator mutaxassislarga qimmatli ma'lumotlar bera oluvchi bebaho ganjinadir" deb yozadi[17.19].

Keyingi yillarda ham bu borada juda ko'plab muhim izlanishlar risola va maqolalar, katta-kichik asarlar yozildi. Adabiyotshunos olim Sh.Rizayev "*Armonu afsunlar diyorining fuqarosiga ehtirom*" nomli maqolasida(2023) "*Dilbar shaxs*", go'zal shoir, haqqoniy tarixnavis, mohir sarkarda va buyuk hukmdor Bobur haqida ko'p va xo'p yozilgan. Mana besh asrdan ortiq davr o'tibdiki, bu ulug' zotni anglash, ijodini uqish va idrok etish borasidagi izlanishlar to'xtamaydi. Zukko muxlis hamisha shunday savol qarshisida lol: "*Kim o'zi – Bobur?*" hazrat Navoiyni anglash ne qadar mushkul va faraxbaxsh bo'lsa, Bobur Mirzoni ham idrok etish, undan kam mashg'ulot va mehnat-mashaqqat, halovat emasdir, deb yozadi[25]. Darhaqiqat bu ulug' siymo shaxsi va uning dunyo ilm fani va tarixda tutgan o'rni barcha zamonlar uchun qimmatli, ahamiyatli va ayni zamon hali to'liq ochib ulgurilmagan.

Asarning ilmiy-tarixiy ahamiyati haqida U.Erskin, A.Beverij, Talbot, Pave de Kurteyl, L.King, R.Arat, H.Boyir, F. Ko'prulu, J.Neru, E.Mano, F.Kardini, Yu.Bilol kabi jahonning o'nlab yetuk olimu jamoat arboblari tomonidan ko'plab e'tiroflar bildirilgan. Turkiyalik mashhur tarixchi olim H.Boyir "Boburnoma"ning R.Arat tomonidan tarjima qilingan turkcha nashri (1943) so'zboshisida "*bu tarixiy asar dunyo tarixi bilan chanbarchas bog'liq bo'lgan beqiyos ma'lumotlar xazinasidir*", deya ta'kidlagan[12]. Masalan, "Boburnoma" tarixiy shaxslarning hayoti va faoliyatini

o'rganishda, ularning madaniy hayotidagi o'rnini belgilashda ham juda ahamiyatli asardir. M. Abdullayevaning ma'lumotiga ko'ra, asarda hammasi bo'lib 1540 nafar kishi nomlari tilga olingan bo'lib, shundan 357 nafari Movarounnahrlik tarixiy shaxslarning ismlaridir. Qolgan qismi esa turli davrda, turli mamlakatlarda yashagan tarixiy shaxslar nomidir. Asarda Navoiy, Jomiy, Binoiy, Muhammad Solih, Hiloliy, Sayfi Buxoriy, Mir Xusayn, Muammoni, Shayxim Suhayliy, Yusuf Badavniy, Ahmad Xojibek, Behzod, Sulton Ali, Hoji Abdulla Marvoriy, Shoh Muzaffar, G'ulom Shodiy, Husayn Udiy kabi bir qator shoirlar va san'atkorlar haqida ma'lumot beriladi. Muallif ularni maqtaydi, asarlaridan namunalar keltiradi, ba'zan hayoti, faoliyati yoki shaxsiy sifatleri haqida qiziqarli fikrlar so'zlaydi. Bu kabi qimmatli ma'lumotlar va keltirilgan mulohazalarning hammasi tarix uchun albatta muhimdir.

Ozərbayjon milliy ilmlar akademiyasi prezidenti, akademik Iso Habibaylining "Zahirəddin Məhəmməd Babur, "Baburnamə" və Müasir Dövr" nomli maqolasida [3.7] Boburiylar sulolasi jahon tarixida o'zga xos iz qoldirgani, dunyoda uzoq umr ko'radigan madaniyatlarni yaratuvchi hokimiyatlar orasida so'zlashganda Bobur nomi oldingi qatorlarda tilga olinishi va buning o'ziga xos asosli sabablari borligi qayd etiladi. I. Habibayli shunday yozadi: "Boburnoma" betakror asar. Uning nomi buyuk o'zbek xalqining, uning madaniyatining muhtasham "nomi"dir. "Boburnoma"-da o'zbek xalqining taqdiri tasvirlangan. U o'zbek xalqining qudratini aks ettiruvchi buyuk adabiy yodgorlikdir. Bobur lirikasi, "Devon", "Boburnoma" Alisher Navoiyning "Devon"i va "Xamsa" kabi chag'atoy turklarining qudrati va boyligi, o'zining noyobligini to'liq ma'nosi bilan, butun go'zalligi bilan yashaydi, kunlarimizga yetkazadi va kelajak avlodlarga taqdim etadi. Boburning lirikasi umumturkiy she'riyatining yorqin sahifasidir. U XIII asrda Ozarbayjonda Izziddin Hasan o'g'li bilan boshlangan va XVI asrda Muhammad Fuzuliy darajasiga ko'tarilgan".

Turkiy adabiyotning barcha davr va yo'nalishlarida ko'plab tadqiqotlar olib bogan taniqli olim, manbashunos, Navoiy va Bobur ijodiga doir qator ilmiy maqola, kitob va monografiyalar muallifi, professor A. Binnatova "Boburnoma"da ozarbayjonlik san'at ustalari – Kamoliddin Behzod, xattot Og'a Mirik haqida qimmatli ma'lumotlar keltirilgani, shuningdek, Bobur Nizomiy Ganjaviy va ozarbayjonlik taniqli astronom, matematik Nosiruddin Tusiy haqida ham eslaganini yozadi. Olima boshqa turkiy millat olimlari qatorida Bobur va Navoiy munosabatlariga ham diqqat qaratadi. Xususan, "Boburnoma"ning Boku qo'lyozmasining tavsifi va "Boburnoma"da Navoiy haqida" (2022) maqolasida bu borada bir qancha diqqatga molik fikrlarni ilgari suradi. Jumladan, Bobur A. Navoiy bilan uchrashmagan bo'lsa-da, lekin yoshligidan uning shaxsiga va ijodiga katta mehr qo'yanligi, asarlarini o'qib ulg'aygani, Bobur tug'ilgan yili Navoiy buyuk "Xamsa"ni yozishga kirishganligi, Bobur o'zining qomusiy asarida Alisher Navoiy nomini o'n olti marta tilga olib o'tganligini eslatib o'tadi [8.21].

A. Azalp Navoiy va Bobur ijodiy faoliyatida badiiy ijoddagi hamohanglik bilan birga ilmiy ijodda ham mushtarak xususiyatlarni ko'rish mumkinligini qayd etadi. Bu mushtaraklik ilmiy sohadagi serqirralikda, qomusiy ilmga ega ekanlikda ko'rinishi, ular zamonasining buyuk shoirlari bo'lish bilan birga adabiyotshunos olimlari ham bo'lganligini qayd etib o'tadi. Darhaqiqat, tarixni, jumladan Navoiy shaxsini o'rganishda "Boburnoma" o'ziga xos manba. Bobur A. Navoiyning musiqadan yaxshi xabardor ekanligini, o'zi kuylar yaratganini ham qayd etad: "*Yana musiqada yaxshi nimalar bog'labtur. Yaxshi naqshlari va yaxshi peshravlari bordur*", deb yozadi [1].

A. Azalp nazarida Bobur va Navoiy ijodida hamohang nuqtalar ko'plab uchraydi. Bunday hamohanglik ularning ruboiylarida, g'azallarida, tuyuqlarida, masnaviylarida ko'zga tashlanadi. Garchand ular bir zamonda yashashsa-da, jangu jadallarga boy zamon ularning uchrashuviga imkon bermadi. Boburning Navoiyga maktub yo'llashi, Navoiyning javob xati bilan ular o'rtasidagi hayot iplari uzildi. Bobur Hirotga kelganda Navoiy vafot etgan edi. Bobur yigirma kun Navoiy

uyida yashaydi. Shu yerda Navoiy asarlari bilan to'liq tanishish imkoniyatiga ega bo'ladi. A.Binatova va A.Azalp tadqiqotlaridan xulosa shuki, Boburning hazrat Navoiy to'g'risida keltirib o'tgan ta'riflari va xotiralari Navoiy hayoti va ijodini o'rganishda asrlar mobaynida o'z qimmatini yo'qotmay kelmoqda.

Qirg'iz adabiyotida ham "Boburnoma"ga tarixiy manba sifatida qarash boshqa xalqlar singari ustuvorlik kasb etadi. Ayniqsa, Qirg'iz madaniyati, tarixi, etno va toponimikasi tarixi tadqiqida asarga ko'p bora murojat qilinadi. Qirg'izistonlik olim Osmonakun Ibraimov "Boburnoma"da qirg'iz xalqi va qirg'iz yerlari nomli maqola(2016)sida shunday yozadi: Mo'g'ullar saltanati-ning asoschisi (boburiylar saltanati asoschisi, *(bunday noto'g'ri ta'rif turkiy tadqiqot manbalarida ko'p ko'zga tashlanadi. Sh.H.)* Zahiriddin Muhammad Bobur, ma'lumki, dastlab Farg'ona hukmdori bo'lgan va hozirgi Qirg'iziston O'zbekistonga tutash hududda o'sgan. U bu yerlarga mehr qo'ygan, Oloy tog'larida ov qilgan, Oqburaning suvidan ichgan, uni "Boburnoma"da Andijon daryosi deb atagan"... O.Ibragimov o'z tadqiqotida Boburning yoshligi Farg'ona, Andijon va O'sh, Oloy, O'zgan, Oqsi tog'lari bag'rida kechgani, aynan shu maskanlar yosh Boburning ongida o'chmas xotira qoldirib, uning insoniy kamolotiga katta ta'sir ko'rsatganini yozadi.

O.Ibragimov Boburning eng yaqin safdoshlari orasida etnik qirg'izlar ham bo'lgani va ular zo'r chavandozlar bo'lishganini yozadi. Bundan tashqari "Boburnoma" asarida qirg'iz hududlari haqida ham bayon qilinganini, asarda Madi qal'asini qanday egallab olgani, Oloy vodiysiga qanday sayohat qilgani, O'zgan uchun qanday jang qilgani va hokazolar haqida katta g'urur bilan yoziladi.

Boburga xos bo'lgan xususiyatlardan biri shundaki, u tarixiy faktlarni shunchaki qayd etish, jangu jadallar, yurishlar haqida xronologik axborot berish bilangina kifoyalanmay, voqealarni jonli tilda qiziqarli hikoya qiladi, tabiatni, etnografik holatlarni tasvirlaydi, davrni, uning xususiyatlarini gavdalandiradi. Shu sababdan ham asar faqat ilmiy-tarixiy ahamiyati bilan emas, balki o'zbek badiiy nasrining yorqin namunalaridan biri sifatida ham biz uchun qimmatlidir.

Turk olimi H.Boyir boburiylar sulolasini Usmoniy davlati kabi kuchli bir davlat ekanligi, eng quvonarlisi, Hindistonda Bobur asos solgan turk davlatining yuksak madaniyati zamonamizga qadar yetib kelganligining o'zi turkiy dunyo tarixida eng katta jarayon ekanligini e'tirof etadi. U shuningdek, "Boburnoma"da bayon qilingan voqea-hodisalar mufassalligi, ob'ektivligi, ifodasi-ning aniqligi va izchilligi bilan boshqa tarixiy asarlardan farq qilishini, xususan, tarixiy manba si-fatida o'sha davrning muhim tarix kitoblari Mirxondning yetti jildlik "Ravzatus-safo" asari, Bobur zamondoshlari Xondamirning "Habibus-siyar" va Muhammad Haydarning "Tarixi Rashidiy" nomli asarlaridan butun mazmuni bilan yuqori turishini ta'kidlaydi[30.25].

Turkiyada boburshunoslik ilmiga asos solgan olimlar F.Ko'prulu, R.R.Arat hamda H.Boyirning "Boburnoma" yuzasidan olib borgan tadqiqot ishlari bugunga qadar turk adabiyotida qator ilmiy tadqiqot ishlarining bajarilishiga manba vazifasini bajarib kelmoqda. Ushbu tadqiqotlarga tayanilgan xolda yuzlab ilmiy maqolalar, yirik monografik asarlar yozildi. Yu.Bilolning "Bobur devoni" tarjimasida yozgan tarixiy ma'lumotlari va qator maqolalarida tilga olingan qaydlar, turkiyalik olim T.Seyhanning "Mubayyin" tarjimasida va boshqa maqolalarida keltirilgan dalillar, A.Bilkanning "Risolayi volidiyya" asari tarjimasida yozgan ma'lumotlari va shuningdek, M.Tekjon, N.Jeylan, S.Deniz, M.Acha kabi turkiyalik olimlarning "Boburnoma" borasida yozgan qator maqolalari uchun asos bo'lib xizmat qildi.

Asarni tarixiy nuqtai nazardan o'rganish masalasi turkiy xalqlar tarixi va adabiyotida shu qadar kengki, xatto milliy ensiklopediyalarda ham shu omil asosiy jihat sanaladi. Masalan, Ozarbayjon milliy ensiklopediyasida "Zahiriddin Muhammad Bobur" nomli maqolada Bobur barpo etgan ulkan saltanat, uning hayoti va ijodi, ayniqsa, dunyo davlatchilik tarixida tutgan o'rni hamda

“Boburnoma”ning tarixiy ahamiyati haqida asosiy ma’lumotlar beriladi. Bundan tashqari Ozarbayjon va Turkiyada nashr etilgan ko’pgina ensiklopediyalarda ham asosiy ma’lumotlar Boburning davlat arbobi sifatidagi o’rni va “Boburnoma”ning tarixiy manba ekanligidan kelib chiqib yoritiladi. Undan tashqari, Qozog’iston, Qirg’iziston, Turkmaniston va Qoraqalpog’iston o’quv adabiyotlari, maktab va oliy ta’lim darsliklarda ham shu mavzu, ya’ni Bobur buyuk imperiya asoschisi ekanligi, uning harbiy yurishlari, janglari, “Boburnoma” asari va uning tarixiy ahamiyati kabi masalalarga ko’proq urg’u qaratilganligi ko’rinadi.

Turkiyalik professorlar Abdurahmon Guzel hamda Ali Fuad Bilkanning “Alisher Navoiyning Shimoliy Hindistonga ta’siri” nomli maqolasida (2023) Shimoliy Hindistonda XIII asrdan beri hukmronlik qilgan Qutbidlar (1206-1266), Balabanlar (1266-1290), Kaloch sultonligi (1290-1320), Tug’luqiylar (1320-1414), Sayyidiylar (1414-1451) va Ludiylar (1451-1526) kabi sultonliklardan keyin Boburning 1526-yilda Ibrohim Ludiyni mag’lub etishi va Shimoliy Hindistonni bosib olishi boshqa yurishlardan tomomila farq qilgani aytiladi.

Tadqiqotlarda Bobur o’zi hukmronlik qilgan davrda bu geografiyada fors va hind tillari qatori turk tiliga bergan ahamiyati, ayniqsa, saroyda turk tilining so’zlashuviga, turk tilining she’r tili sifatida rivojlanishiga imkon yaratgani qayd etiladi. Bu jihatdan temuriylar adabiy an’anasi davom etayotgan Shimoliy Hindistonda chag’atoy turkchasi “yangi maydon”ga ega bo’libgina qolmay, balki madaniy hukmronlik ramzi sifatida mintaqada davom etganligi kuzatiladi.

A.Guzel hamda A.F.Bilkan ma’lumotlariga ko’ra, Bobur turkiy tilni qadrlagan va uning jozibasini asarlari orqali yuksak ifoda etgan. Uning tilga bunday munosabati o’g’li Komron Mirzo va amirlaridan bo’lgan Xoja Kalon, Mirzo Ibrohim Chaniy kabi zodagonlarga ham o’tgan. Ular ham chag’atoy turkchasida she’rlar yozgan, devonlar tuzishgan. Bu davrda Badaxshon hukmdori Abu Saidning nabiraligidan Shoh Mirzo va uning o’g’li Ibrohim Mirzo, Sind hukmdori Sulton Husayn Arg’un, Bayram Xon, Abdurrahim Xon, Kelbi Ali begim, Baharlu Hamadanli Siyoni, Darvesh kabilar bo’lgan. Ular ham turkiychani o’rganib ijod qilishgan. Yana bir jihat. G’aznaviylar va Dehli turk sultonliklari davrida rasmiy til sifatida qo’llanilgan fors tili madaniyat va san’at sohasida ham birinchi o’ringa chiqqan. Fors adabiyotining “oltin davri” hisoblangan bu davrda G’aznaviy hukmdorlari va saroy doiralari homiyligi bilan fors tili keng hududga tarqalgan. G’aznadan Lahorgachava Shimoliy Hindistongacha bo’lgan keng hududda nufuzga ega bo’lgan fors tili XIII asrdan boshlab Dehli turk sultonligi homiyligida rivojlangan. Bobur Shimoliy Hindistonni bosib olgandan so’ng temuriylar badiiy an’anasining bu hududga o’tishi, fors tilining hukmronligiga qaramay, chig’atoy turklari uchun yangi maydon ochgan. Turk olimi F.Ko’prulu bu jarayonni klassik davrning davomi sifatida shunday baholaydi: *“XV asrning ikkinchi yarmida Alisher Navoiy bilan boshlangan davr hozir klassik Chig’atoy davridir. XVI asrda Bobur va uning avlodlari davrida hind saroylarida oliy zodagonlar adabiyoti sifatida davom etgan va Shayboniylar davrida Turkistonda o’z evolyusiyasini ko’rsatgan. Hofiz Xorazmiy devoni, Huvaydo devoni, Seminiy devoni, Ubaydiy devoni kabi chig’atoy shoirlarining asarlarining hind kutubxonalarida turkiy devonlar qatoridan joy olgani ham Bobur va boburiylar davrida Hindistonda she’riyat an’anasi mohiyatini aks ettiradi”* [30.57].

Darhaqiqat, Bobur saroyidagi shahzodalarga turk tili o’rgatilgan bo’lib, Boburdan keyin Humoyun, Akbarshoh, Jahongir, Shoh Jahon, Avrangzeb va Bahodir Shoh II turkiy tilda gapirgan. Bobur Shimoliy Hindistonda o’zi asos solgan davlatning temuriylar o’zligini himoya qilish maqsadida bu hududga chig’atoy turkchasini hukmronlik timsoli sifatida olib kelgan, u shuningdek, hind tillari va fors tillarining hukmron bo’lishiga qaramay, o’z hukmronligi davomida bu siyosatni saqlab qolishga muvaffaq bo’lgan.

“Boburnoma”ni tarixiy manba nuqtai nazaridan tadqiqiga bag’ishlangan boshqa turkiy xalqlarda ham qator tadqiqotlar olib borilganligini qayd etish lozim. Ular orasida ozarbayjonlik

olimlar R.Askar, A.U.Binnatova, E.Ibrahimov, turkmanistonlik olim R.Kurienov, qozog'istonlik olim I.Jemeniy, qirg'izistonlik olimlar B.Ahmedov va X.Bekmirzaeva kabi olimlarning tadqiqotlari diqqatga molikdir[7.257].

Nizomiy G'anjaviy nomidagi Adabiyot institutining Ozarbayjon-Turkmaniston-O'zbekiston adabiy aloqalar bo'limi mudiri filologiya fanlari doktori, professor A.U.Binnatovaning "Ikki qudratli shoh – ikki shuhratli shoir" nomli maqolasida, ma'naviy qudrati, she'rlarining ruhiyatiga ko'ra bir-birini to'ldiradigan ikki hukmdor – Shoh Ismoil Xatoiy va Zahiriddin Mahmammad Boburning nomi jahon tarixi va adabiyoti kitoblarida katta harflar bilan bitilganligi, ular XV-XVI asrlarda ikki turk davlati bo'lgan safaviylar va boburiylar saltanatining bu ikki sarkarda va shoir-lari bir birlari bilan qalin do'st bo'lganligi qayd etiladi [8.22].

Darhaqiqat, tarixiy manbalarga ko'ra, bu ikki buyuk shaxsning bir vaqtning o'zida yaqin do'st va safdosh bo'lgani va bir-birlariga yaqindan yordam bergani aytiladi. A.U.Binnatovaning maqolasida keltirilishicha, Boburdek ma'naviy daho va adabiy iste'dod sohibi kamdan-kam topiladi. Olima o'z maqolasida Bobur nima uchun Hindistonga keldi, degan savolga javob izlaydi. Uning nazarida Boburning Hindistondagi hukmronligi bor-yo'g'i to'rt yil davom etgan bo'lsa-da, biroq u boshlagan imperiya 1857-yilgacha – 300 yildan ortiq davom etdi. Bobur Hindistonga o'zbek va ozarbayjon madaniyatining birligini olib keldi, bu o'sha davr va keyingi asrlarning bir qator ajoyib binolarida o'z aksini topdi. Jumladan, ular Chorbog' tarzida suv inshooti va zinapoyalarga ega bo'lgan bog'larni olib kelishdi, bu Bobur vafotidan qariyb 120 yil o'tib, 1650-yilda qurib bitkazilgan Toj Mahalda yanada yaqqol namoyon bo'ldi. Bobur tabiatni juda sevuvchi bo'lib, Hindiston tabiatining xilma-xilligidan hayratga tushgan. U tovuş kabi qushlar va Hindistonning daraxtlari va mevalari, apelsin navlari haqida yozgan. Bobur hind harbiy texnikasiga to'p va mushketlarni kiritdi va uning artilleriyasi kuchli Ludy va Rajput qo'shinlarini mag'lub etishga yordam berdi. Boburdan keyin uning o'g'illari va nabiralari turk-hind davlatini yanada kengaytirdilar.

Zahiriddin Muhammad Boburning Shoh Ismoil Xatoiy bilan yaqin do'stligiga kelsak, yuqorida tilga olingan jangovar to'plar aynan safaviylar hukmdoriga tegishlidir. Hindistonga yurish qilayotgan yosh jangchiga harbiy yordam edi. Shoh Xatoiy Boburning savafiylar saroyida bir muddat mehmon bo'lib qolganidan so'ng, jangchilar va harbiy o'q-dorilar ko'magida Hindistonga qaytib keta boshlaydi. Ikki podshohning do'stona munosabatlari keyinchalik ularning farzandlari tomonidan davom ettirilgan. Chunonchi, Boburning to'ng'ich o'g'li Humoyunshoh otasi kabi Shoh Xatoiyning to'ng'ich o'g'li Shoh Tahmosibning saroyida bir muddat turadi. Ozarbayjon mug'omlariga cheksiz havas qilishi natijasida saroyda uning sharafiga "Humoyun dastgoh" yaratilgan va bugungi kunda bu mug'om Ozarbayjonda juda tez-tez chalinadi. Shunday qilib, ma'lum vaqt o'tgach, Shoh Tahmosibning harbiy yordami bilan Humoyun Hindistonga boradi va otasi o'rnatgan taxtni egallaydi. Har ikki xalq sarkardalari va shoirlari farzandlari – Shoh Ismoil Xatoiy va Zahiriddin Muhammad Boburning milliy orzu va maqsadlari yo'lida kurashgan istiqlool orzusi salkam besh asrdan so'ng – XX asrning so'nggi o'n yilligida yana ro'yobga chiqdi.

Buyuk siyosat arbobi Javoharlar'l Neru mashhur shoir va hukmdor Bobur faoliyatini yuksak baholab, shunday yozadi: *"Boburning Hindistonga kelishi bilan katta yutuqlarga erishildi, yangi turkilar jon berdi, san'at va me'morchilik, madaniyatning boshqa sohalari bir-biri bilan to'qnashdi. Bobur maftunkor shaxs, Uyg'onish davri, tipik hukmdor, mard, topqir, san'atni, adabiyotni yaxshi ko'rgan, hayotdan zavqlanishni yaxshi ko'rgan"*. Bu fikrlarni Markaziy Osiyo va Hindistonda bir vaqtda "Tarixi-Rashidiy", "Humoyunnoma", "Tarixi-Humoyunshoh", "Akbarнома", "Tabaqati-Akbari", "Tarixi-Ferishta" kabi tarixiy manbalarda yozilgan fikrlar ham isbotlaydi.

Ozarbayjonlik olim R.Askar yozishicha [6.220] Bobur va Shayboniyxon munosabatlari haqida so'z yuritib, Boburning otasi Farg'ona va uning atrofidagi viloyatlar qozisi Umar Shayx Mirzo

nasabnomaga ko'ra buyuk Amir Temur avlodidan, onasi Qutlug' Nigorxonim esa o'n to'rtinchi (o'n ikkinchi) avlodidan Chingizxon avlodidan bo'lganligini aytiladi. Uning davlat boshqaruvini o'rganishi uchun otasi Boburni hali o'n yoshidayoq Andijonga hokim qilib tayinlaydi. Oradan ko'p o'tmay, Umar Shayx Mirzo baxtsiz hodisa natijasida vafot etadi va Bobur 1494-yilda 12 yoshida Farg'ona taxtiga o'tiradi. Bu orada Samarqand qozisi bo'lgan amakisi Sulton Ahmad va Toshkent qozisi bo'lgan amakisi Muhammad Farg'onaga qo'shin tortadi. Bobur otasining sarkardalari yordamida bu hujumlarni daf etib, taxtini himoya qila oladi. Oradan bir necha yil o'tib, Shayboniyxon O'rta Osiyoda siyosiy sahnaga chiqadi va Temurning vorislari, jumladan Bobur bilan hokimiyat uchun kurasha boshlaydi.

Bobur 1497, 1501 va 1503-yillarda u bilan jang qilgan, lekin har safar mag'lubiyatga uchragan. Shayboniyxon Samarqanddan keyin temuriylarning muhim shaharlari hisoblangan Buxoro va Hirotni ham egallaydi. Bobur Pomir tog'lari tomon chekinishga majbur bo'lib, Hindikush tog'larini kesib o'tib, Kobulga kiradi va u yerda o'zini podshoh deb e'lon qiladi.

R.Askar o'z maqolasida Shayboniyxon 1510-yilda Marv jangida Shoh Ismoil tomonidan mag'lubiyatga uchragan va o'ldirilgan. Bobur safaviylarning harbiy yordami bilan 1512-13-yillarda Buxoro va Samarqandni yana o'z yerlariga qo'shib oladi. Biroq 1514-yilda safaviylar va usmoniylar o'rtasida bo'lib o'tgan Choldiron dala urushida Shoh Ismoil Sulton Salimga yengilganidan keyin safaviylardan hech qanday yordam ololmagan Bobur shayboniylarning shafqatsiz hujumlari oldidan chekinishga majbur bo'ladi. Bobur bir qarashda ayanchli ahvolga tushib qolgan bo'lsa-da, bu yangi va qudratli saltanatning vujudga kelishining boshlanishi edi, deb yozadi [11.7].

Shunday qilib, Bobur 1518-yilda janubiy Afg'onistonga yurish qilib, Sind viloyatini egallaydi. Bir necha yillik urushlardan so'ng Peshovar, Panjob va Qandahorni bosib oladi. 1526-yil 21-aprelda Panipat jangida Dehli sultoni Ibrohim Ludini mag'lub etib o'ldiradi, Dehli va Agrani egallaydi va o'zini Hindiston hukmdori deb e'lon qiladi. Bobur 1527-yil 15-fevralda Ra'no Sanga boshchiligidagi hind qo'shini bilan jang qilib, uni mag'lub etib, g'oziy unvonini oladi.

R.Askarning yozishicha, G'arb davlatlarida Boburning ulug'vor davlatini ataylab Buyuk mo'g'ullar imperiyasi deb atashadi. Ammo Bobur butun qoni, joni, tili va fe'l-atvori bilan turk bo'lib, u bilan doimo faxrlangan. Inglizlar 1858-yilda Bobur imperiyasiga chek qo'ydilar, Hindistonni rasman Britaniya mustamlakasi, 1877-yilda esa Viktoriya Hindiston malikasi deb e'lon qilindi. Bobur merosiga da'vogar davlatlar qatorida Hindiston, Pokiston, Eron, O'zbekiston, Qozog'iston, Turkmaniston va Qirg'iziston bor. Demak Bobur bu jihatdan ham dunyoviy shuhrat topgandir.

"Boburnoma" va "Bobur devoni"ni ozarbayjon tiliga o'g'irgan tarjimon R.Askar "Türk dünyasının nadir şahsiyyəti" nomli yana bir maqolasida Bobur turk tarixining eng ko'zga ko'ringan va ulug'vor siymalaridan biri, hayoti ulug'vor g'alabalarga to'la ekanligi alohida ta'kidlaydi. Uning harbiy yurishlari paytida, ya'ni taxtga o'tirganida olgan unvoni quyidagicha deydi: *as-sulton ul-azam val-l-xoqon ul-mukarram (ya'ni buyuk sulton va buyuk xoqon) Zohiriddin Muhammad Jalol ad-Din Bobur Padishahi-Goziy*. U G'ozii Burhoniddin, Shoh Ismoil Xatoiyiy, Jahonshoh Haqiqiy, Shayboniyxon, Husayn Boyg'aro, Sulton Salim, Sulton Sulaymon kabilar qatori hukmdor, ham shoir, bundan tashqari, u zo'r iste'dodli nosirdir. Shuningdek, mohir yozuvchi va qomusiy bilimlarga ega bo'lgan yetuk tarjimon, turli sohalarga oid chuqur risolalar muallifidir, deb yozadi[29].

Ozarbayjonlik olim Iso Habibayli "Zahirəddin Məhəmməd Babur, "Baburnamə" Və Müasir Dövr) nomli maqolasida safaviylar va boburiylar, ozarbayjonlar va o'zbeklarning milliy-tarixiy ildizlari nafaqat adabiyot va madaniyatda, balki siyosat va davlat boshqaruvida ham mushtarak ekanligi qayd etiladi. "Bugun O'zbekiston, Hindiston, Pokiston va Eronda Bobur asarlari hamon tirikdir. Bobur va boburiylar tomonidan yaratilgan arxitektura va san'at asarlari O'zbekistonning

qadimgi ildizlarga ega bo'lgan buyuk yurt ekanligini ko'rsatadi" deb yozadi[3.7]. Turk olimi Mehmed Achaning "Bobur orqali qahramona o'qish" nomli maqolasida [10.65] Boburning tug'ishi, bosib o'tgan yo'li, harbiy yurishlari haqida so'z boradi. Olim Bobur taxtga o'tirgan davr uning vatanida yuksalishi uchun zarur shart-sharoit yetishmagan davr edi, deydi. Boisi, Bobur taxtga o'tirgan davrda ulug' hukmdor va pahlavon Temur bundan yuz yil o'tmay tark etgan davlatda to'la parokandalik hukm surayotgan edi. U boshqargan davlat ko'plab mirzolar to'qnashuvi tufayli har lahza parchalanib, cho'kib, vayron bo'lib borardi. O'sha davr ham ba'zi qudratli qo'shnilar-ning Temuriylar davlati yoki davlatlariga hujum qilgan davr edi. Ana shunday sharoitda hokimiyat tepasiga kelib, o'z qudratini amaki va amakisidan himoya qilishga majbur bo'lgan Bobur o'zining bolaligi va yoshligining bir davrini ajdodlari Temur davlatini qayta tiklashga harakat qilib o'tkazdi. Biroq Sulton Ahmad Mirzo, Sulton Mahmud Mirzo, Husayn Baykora va ayniqsa, Shayboniyxon kabi nomlar oldida tajribasi kamlik qildi. Bobur Mavarunnahrni tark etib, o'z boyligini Turkiston yerlaridan tashqarida izlash vaqti keladi. Hindukush tog'larini kesib o'tib, o'ziga qo'shilganlar bilan tuzgan katta qo'shin bilan Kobul tomon yo'l olgan Bobur 1506-yilda Kobul shohi bo'ldi. Afg'onistondan keyin Balujiston va Shimoliy Hindistonni qo'lga kiritgan Bobur shu tariqa buyuk imperiyani barpo etdi va bu imperiya XIX asrgacha, ya'ni inglizlar hind yerlarini bosib olguncha mavjud bo'ldi.

"Boburnoma" tarjimoni, Qozoq Milliy universitetining "Turon-Eron" ilmiy tadqiqot markazi direktori, filologiya fanlari doktori, professor, I.Jemeneyning "Boburnoma"da Qozoq va turkiy el haqidagi qarashlar" nomli maqolasida[5.83] "Boburnoma"da zikr etilgan qozoq hamda qozoqlarga oid atamalar, ular qaysi ma'noda, qay maqsadda qo'llanganini aniq misollar asosida tahlil etiladi. Bundan tashqari, "turkiy el" ma'nosini anglatgan "alash" atamasi, uning etimologiyasi, asarning qaysi o'rinlarida tilga olingani haqida fikr bildiriladi. "Boburnoma"ning nafaqat o'zbek xalqi, balki butun turkiy millat uchun ilmiy-ma'rifiy, tarixiy-adabiy qimmatini baland ekani haqidagi xulosaga kelinadi. Olim asarning tili oson va tushunarli, ammo mazmuni muhim tarixiy voqealar, falsafiy-didaktik tafakkur, badiiy obrazni ifodalovchi so'zlarga juda boy ekanligini qayd etadi.

I.Jemeneyga ko'ra, Bobur qozoq xalqini, qozoq atamasini, shuningdek, qozoqlarning siyosiy-madaniy makonini mukammal tarzda tasvirlab bergan. "Boburnoma"da qozoqlar orasida qo'llanadigan "Alash" so'zini ham muhokama qilgani shu tariqa ham Bobur qozoq tarixi va madaniyati rivojiga katta hissa qo'shganini qayd etadi. Masalan, asarda "Alashy" (al'iy-alajh) nomining sababini yozganini ta'kidlash lozim, deydi. U janob Sulton Abusaid oilasi haqida shunday yozgan: "Sulton Mahmudxonning kenja o'g'li Sulton Ahmadxonni Alashixon tanigan edi". Alashi ismini qo'yish sababi haqida: *Qotil qalmoq va mo'g'ul tillarida Alashi deb ataladi. Qalmoqqa necha marta hujum qilib, qirg'in qilingani uchun Alashini chaqirdi. Shu sababdan Alash nomini taxmin qilgan Bobur "Alash" so'zining kelib chiqishini birinchi bo'lib o'rgangan olimdir*, deb yozadi. U 1917-yilda qozoq xalqining milliy manfaatlarini himoya qilish maqsadida tashkil etgan partiyaning nomi "Alash" edi, deydi. Darhaqiqat, "Boburnoma" turkiy xalqlar tarixi, tili va madaniyati tarixi va uning tub mohiyatini ko'rsata oladigan bitmas-tuganmas xazinadir.

"Boburnoma"ning tarixni o'rganishdagi o'rni borasida so'z borganda O'sh davlat universiteti professori, tarix fanlari doktori B.Obidovning "Boburnoma" Sharq tarixi bo'yicha mo'tabar manba: afzalliklar va muammolar" nomli (2023) maqolasini ham e'tirof etish lozim[5.103]. Ushbu maqolada ham zarur ma'lumotlar qayd etilgan. Olim shunday yozadi: *"Boburnoma" biz uchun juda muhim, keng qamrovli hududlardagi xalqlar va davlatlar, bir qator mintaqalar tarixi, etnografiyasi, madaniyati, geografiyasi, sharqshunosligi, toponimiyasi, huquqshunosligiga oid manba sifatida baholanadi. "Bobur eslatmalari" davlat boshqaruvidagi kishilar – hukmdorlar, sarkardalar xatti-harakatlari haqida ko'p jihatdan va batafsil ma'lumot beradi, shoirlar, san'at,*

musiqa arboblari, shuningdek, muvaffaqiyatlari yangi marralarni ochgan olimlar haqida ham mahorat bilan soʻzlaydi”.

Olimning qayd etishicha, “Boburnoma” Markaziy Osiyo, Afgʻoniston va Hindiston xalqlari tarixi boʻyicha juda qimmatli manba boʻlish barobarida Qirgʻiziston tarixi Bobur va boburiylar davri tarixi bilan ham bevosita bogʻliqdir. Ayniqsa, qirgʻizlar yashagan Oʻsh, Oʻzgan, Axsikent, Xoʻjand, Mada shaharlari, Fargʻona vodiysining togʻli hududlari va unga tutash viloyatlar tarixi, bularning barchasi boburshunoslarga nafaqat yangi asarlar yaratish, balki Bobur merosini kitobxonlar, ayniqsa, yosh avlod ongiga yetkazish imkonini beradi. Lekin negadir “Boburnoma” yetarlicha bilimli, keng aql-zakovatga, davlatchilikka ega memuar asar muallifi oʻz qaydlarida qoʻl ostidagi Oʻsh, Oʻzgan, Madiy, Xoʻjand yaqinida yashagan qirgʻizlar, yirik qabilalar, urugʻlar haqida qayd etmagan. Bobur qirgʻizlar haqida bilmagan boʻlishi mumkin emas.

B.Obidov Qirgʻizistonda boburshunoslik sohasida biroz muammolar borligi xususida ham soʻz yuritadi. Negadir bir qancha manbashunoslik toʻplamlari yaratilayotganda, fundamental koʻp jildli Qirgʻiziston tarixi yozilayotganda Boburning asosiy asari manbalar roʻyxatiga kiritilmagan, muhtasham fundamental manbashunoslik toʻplamlarining birortasida qayd etilmagan.

“Bobur eslatmalari” nafaqat Qirgʻizistonning, balki hozirgi Markaziy Osiyoning barcha mam-lakatlari tarixiga oid deyarli barcha manbashunoslik toʻplamlariga kiritilishi kerak. Yagona tasalli shuki, “Boburnoma” qirgʻizistonlik mashhur olim Z.L.Amitin-Shapiro tomonidan “Qirgʻiziston ta-rixi, arxeologiyasi va etnografiyasiga oid adabiyotlarning izohli koʻrsatkichi” roʻyxatiga kiritilgan. U yerda 246, 293, 437, 438, 1818 raqamlari, shuningdek, 1214-sonlar ostida Bobur va uning asarlari, jumladan “Boburnoma” tarjimalari hamda asarning qozon nashri haqida qaydlar berib oʻtilgan.

Qozogʻistonlik olimlar Batirxon Bolatbek, Shadenuli Sarkitkan Kasterning “Turk dunyosining buyuk merosi – “Boburnoma” va qozoq maʼnaviyati” nomli maqolasida [2.133] Zahiriddin Mu-hammad Boburning davlat arbobi va sarkarda sifatidagi faoliyati, turkiy davlatlar tarixidagi oʻrni atroflicha tahlil etiladi. “Babirnomada” qozoq xalqi haqida juda koʻp maʼlumotlar mavjudligi qayd etiladi. Jumladan, asarda Olmaota, Oʻrtor, Turkiston, Sayram kabi shaharlar, Arys, Sirdaryo kabi daryolar tilga olinadi. U katta-kichik shaharlar (Oqsikent, Kobul, Shosh, Buxoro va boshqalar), Sirdaryo va Jetisu daryolari boʻyidagi aholi punktlarining qurilishi, meʼmorchiligi, vayronagar-chiliklari haqida yozadi. Oʻrta asrlardagi Olmaliq (Jarkent etaklarida), Olmaota (Olmaota), Yangi (Tarazkent) shaharlariga eʼtibor qaratib, ular moʻgʻullar va Shayboniylar sulolasi hukmdorlari to-monidan vayron qilinganligini aytadi.

“Bobirnomada” qozoq xalqi tarkibiga kirgan dulat, jaloyir, argʻin, qipchoq qabilalaridan boʻlgan olimlar va notiqar, botir va biylar, qahramon va jangchilarni uchratish mumkin. Ma-salan, qozoq xalqi tarixidan quyidagi misollarni keltirish mumkin: “Sulton Adiqdan keyin qozoq zodagonlaridan Qosimxon Sulton Nigorning xotinini oʻziga xotin qilib oladi. Xalqning fikricha, qozoqxon va sultonlarining hech biri bu xalqni shu Qosimdek bosib ololmagan.

Boburning bu maʼlumotlaridan qozoq xalqi XV asrgacha ham tarixda qozoq (qozoq) nomi bilan maʼlum boʻlganligini tushunamiz. deb yoziladi [2.133]. Bundan tashqari, Bobur Hindistonni boshqarar ekan, Oʻrta Osiyo, jumladan, Qozoq xonligi, Afgʻoniston, Eron va Moskva bilan sav-do-iqtisodiy aloqalarni mustahkamlashga doimo intilgan, deydi. Olim shuningdek, “Boburnoma”-da hozirgi kungacha topilgan koʻplab maqol va frazeologik iboralar qozoq tilining til fondida oʻz oʻrniga ega ekanligini alohida qayd etib utadi.

“Boburnoma” ustida olib borilgan kuzatishlar, unda juda koʻp aniqlik kiritish, tuzatish va tar-tibga solinishi kerak boʻlgan oʻrinlar, jihatlar borligini koʻrsatmoqda. Ular:

1. “Boburnoma”ning amalga oshirilgan dastlabki ikki nashri – Qozon va London bosmalarida mavjud boʻlgan nuqsonlarning keyingi barcha nashrlarda takrorlanishi bilan bogʻliq xatolar.

2. Asar matnining to'g'ri idrok etilmagani bois, ularning abjad bo'yicha hisobi butunlay noto'g'ri va nomuvofiq yechimga olib kelgan.

3. Lisoniy (imloviy) hamda milliy xususiyatlarni e'tiborga olmaslik bilan bog'liq xatolar.

4. Ayrim ta'rixlarning, umuman, izohlanmaganligi yoki milodiy sanasi ko'rsatilmaganligi.

5. Ayrim voqeliklarning joriy yozuvdagi ifodasi bilan bog'liq nomuvofqliklar.

Xulosa o'rnida aytganda, "Boburnoma" butun dunyoda bo'lgani kabi turkiy xalqlar orasida ham avvalo tarixiy asar sifatida sevib o'qiladi. Zero, bugunga qadar o'zbek, qoraqalpoq, turk, qozoq, qirg'iz, ozarbayjon. uyg'ur va turkmanistonlik olimlar tomonidan olib borilgan ko'plab ilmiy tadqiqotlar shundan dalolat beradi. Biz yuqorida tilga olib o'tgan tadqiqotlar esa ushbu yurt olimlari ilmiy izlarishlarining ayrimlarigina xolos. Vaholanki, ularning soni va hajmi ko'pdur. Har bir tadqiqotni o'rganish esa kelgusida boburshunoslik sohasi taraqqiyotida o'ziga xos ahamiyat kasb etadi, deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Akif Azalp (Bagirov). *"Baburnoma" da Əlişir Nəvai Şəxsiyyəti və obrazına dair.* – Toshkent, 2023.

2. Bolatbek B., Shadenuli S. *Turk dunyosining buyuk merosi – "Boburnoma" va qozoq ma'naviyati // Zahiriddin Muhammad Bobur merosining Sharq davlatchiligi va madaniyati rivojida tutgan o'rni uluslararo ilmiy-nazariy konferansi materiallari.* – Toshkent, 2023.

3. Isa Həbibbəyli. *Zahirəddin Məhəmməd Babur, "Baburnamə" və müasir dövr, Zahirəddin Məhəmməd Babur və Azərbaycan,* – Bakı, 2022.

4. Jemeney I. *Boburnoma" da Qozoq va turkiy el haqidagi qarashlar. Zahiriddin Muhammad Bobur merosining Sharq davlatchiligi va madaniyati rivojida tutgan o'rni uluslararo ilmiy-nazariy konferansi materiallari*–Toshkent, 2023.

5. Obidov B. *"Boburnoma" Sharq tarixi bo'yicha mo'tabar manba: afzalliklar va muammolar. Zahiriddin Muhammad Bobur merosining Sharq davlatchiligi va madaniyati rivojida tutgan o'rni uluslararo ilmiy-nazariy konferansi materiallari.* – Toshkent, 2023.

6. Ramiz Askar. *Uzbek adabiyotidantadqiqotlar.* – Toshkent, 2021.

7. *Turkiy xalqlar adabiyoti: adabiy aloqalar, adabiy ta'sir va tarjima mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari.* – Toshkent, 2022.

8. *Zahirəddin Məhəmməd Baburvə Azərbaycan,* – Bakı, 2022.

9. *Zahiriddin Muhammad Bobur merosining Sharq davlatchiligi va madaniyati rivojida tutgan o'rni uluslararo ilmiy-nazariy konferansi materiallari.* – Toshkent, 2023.

10. *Zahiriddin Muhammad Bobur tavalludining 538 yilligi munosabati bilan o'tkazilgan xalqaro konferensiya materiallari to'plami.* – Bakı, 2021.

11. *Zəhirəddin Məhəmməd Babur Baburnamə. (Çağatayca, türkçə və rusca nəşrlərindən çevirən, ön sözün, qeydlərin və izahların müəllifi: Ramiz Əskər) – Bakı: Nurlan, 2011.*

12. Arat, Reshit Rahmeti. *Vekayi: Bobur'in Haterate. Turk Tarih Kurumu Yayenlare.* – Ankara, 1987.

13. Azimjonova S. *Upom.*

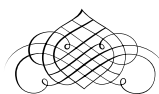
14. Bo'riyev O. *Bibliografiya.* – Toshkent, 2024.

15. Bo'riyev O. *Temuriylar davri yozma manbalarida markaziy osiyo tarixiy geografiyasi,* – Toshkent: Mumtoz so'z, 2017.

16. Valixo'jayev B. *O'zbek adabiyotshunosligitarixi. X-XIX asrlar.* – Toshkent, 1993.

17. Vohidov R. *Biz bilgan va bilmagan Bobur.* – Toshkent, 1999.

-
18. Javoharlar'l N. "Vzglyad ni vsemirnuyu istoriyu", – Moskva, 1976.
19. Jalilov S. Bobur haqida o'ylar. – Toshkent, 2006.
20. Zamonov A. Mirzo Bobur va Shayboniylar o'rtasidagi dushmanlik surunkali bo'lgan (midi?) "Vodiynoma", 2019. №4.
21. Madraimov A. Bibliografiya. Tuzuvchilar Matmurodova M va boshqalar. – Toshket, 2000.
22. Madraimov A. Temuriy va boburiylar san'ati. – Toshkent: Sharq, 2022. –
23. Rahimov J. Bobur buyuk – sarkarda yoxud jahon harbiy san'ati rivojiga hissa qo'shgan ulkan g'alabalari // Yangi O'zbekiston. – Toshkent, 2022, 16-fevral.
24. Rahmonov V. Boburshunoslikdagi yangi yutuqlar // "O'zbekiston adabiyoti va san'ati", 2013, №36.
25. Rizayev Sh. Armonu afsuslar diyorining fuqarosiga ehtirom // O'zbekiston adabiyoti va san'ati @uzasgzt, – Toshkent, 2023.14-iyul.
26. O'zbekistonning ma'rifatparvar ayollari, I jild. "Fan" nashriyoti davlat korxonasi. – Toshkent, 2021.
27. Xolbekov M. Fransuzcha "Boburnoma"lar. "Jahon adabiyoti", 2010. №4.
28. Hayitov Sh.M. "Boburnoma" italyan tilida nashr etildi / <https://yuz.uz/news/>. –Toshkent, 2023. 3-iyun.
29. <https://edebiyyatqazeti.az/news/science/9965-babur-540-turk-dunyasinin-nadir-seksiyyeti>
30. Bayur Yusuf Hikmet. Hindistan Tarihi, 1-2. cilt, TTK. Yay. – Ankara, 1987.

AZIZA ALMARDONOVA,

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti

MUMTOZ ADABIYOTDA NAFSNI ANGLATUVCHI TUSHUNCHALAR TAVSIFI

Annotatsiya: Ushbu tadqiqotda mumtoz adabiyotimizdagi asarlarda uchragan nafsni anglatuvchi tushunchalar saralab chiqilgan. Maqolada nafsga oid timsollar haqida aniq ma'lumotlar berilgan. Nafs tushunchasining turli hayvonlar obrazida gavdalanishi she'riy misralar asosida o'rganilgan. Tadqiqotda statistik, qiyosiy-tipologik metodlardan foydalangan holda mumtoz asarlarning nafs tushunchasi bilan bog'liq ko'rinishlari tahlil qilingan. Nafsni ifodalovchi timsollar alohida tasniflangan.

Kalit so'zlar: Nafs, ayol, qush, to'tiqush, tuyaqush, arslon, yobon qush, karkas qush, dunyo.

Annotation: In this study, the concepts of the self found in the works of our classical literature were sorted out. The article provides specific information about symbols related to lust. The embodiment of the concept of soul in the image of various animals is studied on the basis of poetic verses. In the study, using statistical, comparative-typological methods, the manifestations of classical works related to the concept of self were analyzed. Symbols representing lust are classified separately.

Key words: Nafs, woman, bird, parrot, ostrich, lion, wild bird, carcass bird, world.

Mumtoz adabiyotimiz tarixida shunday obrazlar mavjudki, ular bugungi kunda ham ulkan ahamiyatga ega. Adabiyotda umuman eskirmaydigan mavzular bo'lganidek, bir necha asrlar o'tsa ham insonlar uchun bir xil ahamiyatga ega bo'lgan tasavvufiy tushuncha mavjud. Bu barchamiz uchun yagona ichki dushman nafsdir. Imom G'azzoliyning "Mukoshafat ul-qulub" asarida keltirilishicha: "Alloh taolo jonli mavjudotlarni uch toifada yaratgan:

1. Farishtalar: Alloh farishtalarga faqat aql bergan, nafs-u-havo bermagan. Ular doimiy ravishda Allohga ibodat qilib turadilar. Nafslari bo'lgani uchun hech ham gunoh ish qilmaydilar.

2. Hayvonlar: Alloh hayvonlarga aql bermagan, faqatgina nafs bergan. Ular faqat nafsni to'ydirish g'amida bo'ladi. Aqli bo'lgani uchun ularga gunoh yozilmaydi.

3. Insonlar: Alloh insonlarga ham aql, ham nafs bergan". [Абу Хомид Фаззолий, 2002:10]

Insoniyat paydo bo'lganidan buyon nafs va unga bog'liq istilohlar doimiy u bilan yonma-yon tasvirlanadi. Nafs islomgacha bo'lgan davrda ham, islomdan keyingi adabiyotlarda ham insonni zalolatga undovchi illat sifatida tasvirlanib keladi. Diniy va tasavvufiy manbalarda nafs ko'proq insonni tarbiyalash uchun, uni komillikka undash uchun yoritilgan bo'lsa, mumtoz adabiyotlarda huddi shu maqsadlar turli tushuncha va timsollar sifatida gavdalanadi. O'zi dastlab, Odam ato va Momo havo yaratilgandan keyin, nafs ularning vujudiga singdirilgan. Balki shuning uchun ham Alloh taolo ularni sinab, jannatdagi bir mevani (ayrim manbalarda bug'doy sifatida keladi) yemaslikni talab qiladi. Ammo nafs va shayton u ikki yaratilarning aqliga hukm qilib, jannatdan haydalinishiga sababchi bo'ladi. Quyidagi tadqiqotimizda nafs tushunchasining mumtoz asarlarda qanday obrazlarda gavdalanганиni tahlil qildik.

1. Ayol timsolida ifodalanishi. Nafs dunyo, mol-davlatni ichiga kirib borgan sari unga berilib ketib, o'zligini yo'qotib qo'ygan odamlarning holatiga nisbat qilib, dunyo arusi – kelinchak, piri zol – kampir tushunchasi orqali ham ifoda etiladi. Ya'ni mol-dunyo kelinchakdek ming xil kiyimda tovlanib, tuslanib o'ziga tortadi, uni yaltir-yultiriga mahliyo bo'lib yaqinlashib, dunyoni ichiga kirib ketganingni bilmay qolasan, dunyo o'z domiga tortib ketadi, oxirida seni iskanjasiga tortgan dunyo chirkin, havoyi havas, nafsdan boshqa narsa emasligi, aldanib qolganingni his qilasan. Shundan so'nggina seni aldab, o'z domiga tortgan dunyo kelinchagi haqiqiy yuzini ko'rsatadi. U hammani aldab kelgan piri zol – eski nayrangboz kampir bo'lib chiqadi, kechikkaningni, nafsingni quli bo'lib qolganingni keyin his qilasan, keyin kech bo'ladi, degan fikrlar mumtoz adabiyotda asrlar davomida yashab keladi. Shu ma'noda hayotiy haqiqatni majoziy olamda, ramz va timsollar vositasida ifoda etuvchi tasavvuf adabiyotlari nafs tushunchasini turli obrazlar orqali bergan.

Nafs Ibn Sinoning “Salomon va Ibsol” qissasida **ayol** timsolida gavdalanadi. Asarda Ibsol quyidagicha tasvirlanadi: *“Tangri unga (Ibsol) go'zal ko'rk va shaydoyi husn berdi. Bola balog'atga yetgach, shayton yangasining ko'zini unga burib yubordi, ketidan ko'nglini ham unga bog'ladi. Xotin unga oshiq bo'lib qoldiyu, o'z dardini ichiga sig'dirishga chiday olmadi”*. [Абу Али ибн Сино, 1973:54] Nafs va shaytonning amriga quloq sola boshlagan ayol, yigitni turli yo'llar bilan o'ziga jalb qilishga urinadi. Ammo Ibn Sino yigitni shunchalar kuchli iroda egasi qilib tasvirlagan, ki, har qanday hiyla-nayrangga qarshi chiqqa oladi. Otasi o'rniida otalik qilib katta qilgan akasini qiyin ahvolda qoldirishni istamagan Ibsol, boshqa o'lkalarni ishg'ol qilishga kirishadi. Nafsga qarshi kurashish uchun o'zini jang maydoniga olib kiradi. Bu asarda Ibn Sino nafsni qanday ko'rinishda va qanday hiylalar qilib, insonlarni qiyin vaziyatga solishini yigitning yangasi timsolida namoyon qilgan. O'z ichki nafsni ammorasiga qanday qarshi chiqqa olishni Ibsol timsolida ochib beradi. Asarning oxirida Alloh taolo nomidan quyidagi gaplar keltirilgan: *“Qaysi bir do'stimizni huzurimizda bor hukmlardan istagani bilan imtihon qilsak, u sabr qilsa, shunga yarasha mukofotga sazovor bo'ladi”*. [Абу Али ибн Сино, 1973:54] Abu Ali ibn Sino kuchli sabr va irodaga ega bo'lgan qahramoni orqali nafsni yengishni ko'rsatib beradi. Ibsol ana shunday insonlardan biridir.

2. Qushlar timsolida ifodalanishi. Adabiyot tarixida qushlar haqida asar yozgan ijodkorlar ko'plab uchraydi. Xuddi shu g'oya, tasavvufga oid asarlarning, falsafiy fikrlarning eng qimmatlisini yozib qoldirgan allomamiz Jaloliddin Rumiyning bir hikoyatida ham mavjud. Qiziqarli jihati Rumiya ham nafs **qush** obrazida gavdalanadi, ya'ni **to'tiqush**. Uning “To'tiqushning hiylasi” [Жалолиддин Румий, 2004: 89] hikoyatida qafasdagi to'tiqush hiyla orqali ozodlikka chiqib oladi. Erkin bo'lgan to'tiqush egasiga quyidagilarni aytadi: *“Hindistondagi to'tiqush o'z harakati bilan menga nasihat berdi. Aytdeki, gapirishni, sayrashni qo'y. Chunki sen qafasdasan. So'ng o'zingni o'lganga solib, men qilgan ishni qil. Men kabi o'zingni o'lganga solsang, qafasdan qutulasan”*, [Жалолиддин Румий, 2004: 89] shunday deya to'tiqush uchib ketadi. Ozod bo'lishni istasang dastlab, nafsingni tarbiyalashing kerak. Ya'ni har bir inson nafsining buyruqlari bilan ish qilar ekan. U huddi qafasdagi qushga o'xshaydi. Nafsini tarbiyalay olsa, o'lmasdan turib o'lsa, haqiqiy ozodlikka erishadi. Rumiya falsafa bilan yozilgan hikoyatlarni o'qisangiz, oddiy maishiy mavzudagi asardek ko'rinadi. Ammo uning botiniga kirib borsangiz, haqiqiy falsafaga duch kelasiz. Rumiya kabi teran fikrlovchi Ibn Sinoning yana bir falsafiy asari “Risalat at-tayr”, “Tayr” qissasidir. Qushlar haqida hikoya qiluvchi bu asarda, quyidagi jumlar keltiriladi: *“Ajal zahrini yutingerlar, yashajaksiz, o'limni sevinglar tirik bo'lajaksiz. Qo'nadigan uya tutmay uchib yuringlar, chunki qushlarning ovlanadigan joyi uyalaridir”*. [Болтабоев, 2005: 79] Asarning shu yerida qushlar nafsining aytganlariga kirib, tuzoqqa tushadi va boshqa qushlar tilidan yuqoridagi fikrlar keltiriladi. Aslida, **qushlar** obraziga singdirilgan maqsad insonlarga tegishlidir. Asarning oxirida qushlar – **odamlar**, uzoq safardan so'ng podshoh – Tangri huzuriga yetib boradi. Oyoqla-

ridagi kishandan qutulish yo'lini Yaratgandan so'raydi. Podshoh esa tuzoqni kim qo'ygan bo'lsa, xalos qiluvchi ham shu kishi ekanini aytadi. Asardagi ovchi – dunyo, qushlarga qo'yilgan tuzoq – dunyoviy istaklar, ovchiga yuborilgan elchi esa – aql timsolidir. Faqatgina aql tufayli har qanday inson nafsiga bas kelishi mumkin. Bu o'rinda Ibn Sino nafsni sindirish, fano bosqichida “o'lmasdan burun o'lishni” ko'rsatmoqda. Insonning moddiy jihatdan o'lmay turib, nafsni nazorat ostiga olishi nazarda tutilgan. Aynan tasavvufda shu jihat bor, kimki Allohga yaqin bo'lishni istasa, avvalo nafsini o'ldirishi kerak.

Qur'oni karim va Hadisi sharif kabi muqaddas manbalardan oziqlangan mumtoz adabiyotimiz tarixida shunday insonlar o'tganki, ularning butun hayoti va ijodi barchaga o'rnak bo'larlidir. Ana shunday allomalarimizdan biri Ahmad Yassaviydir. Ahmad Yassaviyning “Devoni hikmat” asari katta ma'rifiy ahamiyatga ega bo'lib, insonni tarbiyalash uchun she'rning kuchidan foydalanadi. Har bir hikmatlarida tarbiyaga doir ibratli fikrlar, g'oyalar ilgari suriladi, she'rlari bilan tarbiyaviy ta'sir ko'rsatadi. Yassaviy asarida nafs va uning tarbiyasiga ko'proq to'xtalgan. Buning sababi: Tasavvuf ahli inson tabiatidagi salbiy kuchlarni umumiy nom bilan “Nafs” yoki “Nafsi ammora” deb atadilar va unga qarshi urush e'lon qildilar. Mol-dunyo to'plash, nafs ehtiyojiga qarab yurish, hirs-u havas qat'iy qoralandi, insonni (insoniyatni ham) noqislik va falokatlardan qutqarishning birdan bir to'g'ri yo'li nafsni o'ldirib, qanoat bilan halol yashash, ruh-i rodani chiniqtira borib, insonga insoniylikni, ya'ni ilohiylikni tantana ettirish zarur, deb targ'ib qilinadi. Nafsni yomonligini anglash odamning o'zini, demakki ilohiylik va ezgulikni anglashdir.

Ahmad Yassaviy ijodida ham nafs turli qushlar ko'rinishida tasvirlanadi. Xususan, alloma-ning mashhur “Devoni hikmat” asarida **karkas qush** timsolida uchraydi:

...Dunyo mening degonlar, jahon molin olg'onlar, [Аҳмад Яссавий, 1991: 102]

Karkas qushdek bo'lubon ul haromg'a botmishlar.

Misralarga e'tibor bersak, dunyo moliga, ya'ni turli noz-ne'matlarga berilganlar, unga ko'ngil bog'laganlar haqida aytilayapti. Shunday kishilar karkas qush, ya'ni o'laksaxo'r qushdek nopok yashashiga ishora qilayapti. Kundalik hayotimiz doirasida ham o'ylab ko'radigan bo'lsak, insonning botiniy nafs faqat dunyo boyliklarini ko'radi. Uning buyruqlariga kirgan har qanday inson mol-u davlat yig'ish dardi bilan yashaydi. Bu yo'lda ayrim insonlarning shaytoniy hirs-lari yaqqol namoyon bo'ladi. Maqsadiga yetish uchun o'z yaqinlaridan ham kechib yuboradi. Shu sababli Ahmad Yassaviy karkas qushni misol sifatida keltiradi. Chunki bu qush faqat qorni to'q bo'lishini istaydi. Uning nafs shunchalar tubanki, yeyayotgan go'shti nimaniki ekanligiga qiziqib ham o'tirmaydi. Hatto karkas qushning jasi bo'lsa ham farqi yo'q. Nafsini yenga olmaganlarni aynan shunday qiyoslaydi, alloma. Yana bir she'rda esa nafsni **“yobon qush”**ga o'xshatadi:

Nafsing seni boqib tursang nelar demas,

Zori qilsang Olloh sari buyun sunmas.

Qo'lg'a olsang yobon qushdek qo'lg'a qo'nmas,

Qo'lg'a olib tun uyqusin qilg'il bedor. [Аҳмад Яссавий, 1991: 196]

Yassaviyning bu misralari go'yoki, karkas qush haqidagi misraning davomidek ko'rinadi. Chunki dunyo noz-ne'matlariga berilib, nafsning har qanday istagini bajaraversa, uning asiriga aylanib qolishini ta'kidlaydi. Insonning ko'ngli nimalarni tusamasligiga e'tibor qaratib, nafsni domiga tushgan kishilar uni hech qachon yenga olmasligini aytadi. Nafsni aytganlarini so'zmaso'z bajarganda, u insonni tubanlik sari boshlashini uqtirmoqchi bo'ladi, Ahmad Yassaviy. Va

yobon qush kabi qo'lg'a qo'nmas, ya'ni to'g'ri yo'lni yo'qotib qo'yishiga urg'u beradi. Shu sababli ham ana shu yobon qush – nafsni yengib, har bir inson o'zini poklashi kerakligini ta'kidlaydi.

Tabiatan inson buzg'unchilik g'oyalari ham moyil bo'lishi, buyuklar ta'bir etganlaridek hayvoniy sifatlar ham unda zuhur etishi barchaga ma'lum. Buning hammasi yoshlikdan berilgan to'g'ri tarbiya davomida yo'naltirilib boriladi. Ulamolarimiz aytadilarki, inson aqlini nafsidan ustun qo'yib, hayotini shariatga muvofiq o'tkazsa, u farishtalardan ham afzal bo'ladi. Sababi – nafs bo'la turib, aqlini nafsidan ustun qildi. Ammo insonning nafs aqlidan g'olib kelsa va nafsining havoyi-istaklariga ko'ra hayot kechirsa, u hayvondan ham tubanroq bo'ladi.

3. Hayvonlar timsolida ifodalanishi. Tasavvuf haqida gapirganimizda, Jaloliddin Rumiylarning hazratlarini eslamaslikni iloji yo'q. Sababi bu insonning qoldirgan ilmiy merosining o'zi bu dunyodagi barcha kishilarni poklanishiga, nafslarini tarbiya qilishlari uchun yetadi. Uning “Masnaviyu ma'naviy” asarida keltirilgan fikrlar, hikoyatlar insonlarni sabr-toqatli, odob-axloqli, to'g'riso'z bir so'z bilan aytganda, har tomonlama komil shaxs bo'lishlariga yordam beradi. Rumiyning mashhur “Fihi ma fihi” ya'ni “Ichindagi ichindadir” asarida qalbni poklab, ruhimizni Alloh taoloning ishqiga bahshida etishimiz haqida aytiladi. Bu yo'ldagi to'siqlardan biri, albatta, nafsdir. Jaloliddin Rumiylarning nafs haqida quyidagilarni keltirib o'tadi: *“Buyurdiki, inson nafsida shunday bir narsa borki, hayvonlarda yo'qdir, deyishadi. Ammo bu inson ulardan yomon, degani emas. Balki shundaydir : insondagi yomon fe'li-ho'y, nafs va baxtsizlik mavjud bo'lgan yashirin javhardandir”*. [X.Болтабоев, 2005:191] Rumiylarning insonlarning yomoni bo'lmaydi, faqat ularning yo'ldan adashganlari yoki yo'lni topa olmaganlari bo'lishini aytib o'tadi. Rumiyning bir nechta hikoyatlarida ham nafsni yengib, o'zlikka qaytish g'oyalari keng targ'ib qilinadi. Xususan, uning **“Uch baliq hikoyasi”**da ikkita g'oya ustuvorlik qiladi. Biri – insonlarni hushyor va aqlli, mehnatsevar, g'ayrat va shijoatli bo'lishga chaqirish bo'lsa, yana birida – “o'lmasdan oldin nafsning salbiy istaklarini o'ldirish” maqsadi ifodalana- di. Rumiylarning bejizga, aynan, uchta baliqni misol sifatida keltirmagan. Sababi insonlarning ham uch toifasi bo'ladi: 1 - qiyinchilik, mashaqqat va og'ir mehnat bilan maqsadiga yetadiganlar; 2 - nafslarini mag'lub qilib, o'z orzu-istaklarini amalga oshiradiganlar; 3 - esa arosatda qolgan insonlar, ya'ni ular qiyinchilikni ham, nafs bilan kurashishni ham xohlashmaydi. Shuning uchun bunday insonlar hayotda o'z yo'llarini topa olmay, ovchilarning qo'lga tushgan baliqdek pushaymon qilishadi. Rumiylarning esa insonlarni shunday ahvolga tushib qolishlarini istamaydi.

Mavlono Rumiyning “Masnaviyi ma'naviy” asarida nafs yana **yirtqich arslonga** o'xshatiladi. [Жалоліддин Румий, 2004:87] Kichkinagina quyonning hiylasiga uchgan arslon, nafsining quliga aylanib oxiri halokatga mahkum bo'ladi. Kundalik hayotimizda ham huddi shunday, botiniy nafsimizga qarshi chiqa olganimizda shayton o'zining xiylalari bilan bizni to'g'ri yo'ldan ozdiradi. Aqlimizga quloq solmasdan, nafsning buyruqlarini bajarganimizda arslonni ahvoliga tushib qolamiz. Shu sababdan ham dunyo bo'yliliklariga berilmaslik, qalbning, ko'zning to'q bo'lishi va tilning tiyilishi nafsni yengishning dastlabki bosqichlaridir.

Sharq adabiyotida tasavvufshunos allomalar juda ko'plab uchraydi. Ularning nafaqat hayot yo'li, balki ijodiy merosi ham tasavvuf g'oyalari bilan yo'g'rilgan. Xususan, barchamizga o'zining “Mantiq ut-tayr” asari bilan mashhur bo'lgan ijodkor Fariduddin Attordir. Uning “Qush nutqi” asaridan tashqari falsafiy, tasavvufiy g'oyalar yo'g'rilgan “Tazkirat ul-avliyo”, “Ilohiynoma”, “Asrornoma”, “Musibatnoma” asarlarida ham insonlarni odob-axloqqa, to'g'ri yo'lga, nafsini quliga aylanib qolmaslikka o'rgatuvchi o'rinlar bisyor. Masalan, uning “Ilohiynoma” asari debochasida quyidagi fikrlar uchraydi: *“Agar ajaldan oldin bir dam o'lsang, ya'ni nafsingni o'ldiolsang – olamni egal-laysan. U senga yaqin, ammo sen undan uzoqsan. Ogoh bo'lib anglag'il, ey ayriliqdagi eran, sen Yaqindan shuncha uzoqlashding, hasratdan qalbing dog', sharmandalik boshini tizza ustiga egasan. Agar Xudo yo'lga loyiq bo'lsang, hoyu havas yo'lini tark et. Hoyu havasning ko'zi ko'r bo'lgach,*

ilohiy ko'zing Haq sari ochiladi." [X.Болтабоев, 2005:168] Bundan ko'rinib turibdiki, Fariduddin Attor insonlarni Haq jamoliga yetishlarini chin dildan xohlagan. Shu sababli birinchi navbatda nafsni mag'lub etishni, hoyu havasga berilmaslikni talab qiladi. Fariduddin Attorning "Pandnoma" asarida ham nafs qush timsolida keltiriladi. **Tuyaqush** sifatida tasvirlaydi, tasavvufshunos. "Tuyaqush" so'ziga e'tibor bersak, ikki jonzotning qo'shilishidan hosil bo'lgan, ya'ni tuya-hayvon yerda yuruvchi va qush osmonda uchuvchi. Fariduddin Attor ham aynan shu jihatiga urg'u beradi. Tuyaqushning ustiga biror yuk ortishmoqchi bo'lishsa, men qushman deb javob beradi. Qushlarga tegishli biror topshiriq berilsa, tuyaman deb javob berarkan. Nafs shunday yirtqich narsaki, sizning ko'zingizga turli jonzot qiyofasida, hattoki yaqin insoningiz sifatida ham gavdalanishi mumkin.

"Mantiq ut-tayr" asarida esa Fariduddin Attor nafsni boshqa bir hayvon qiyofasida gavlantirgan. Garchi bu asar qushlar haqida yozilgan bo'lsa-da, ammo Attor nafsni **it** sifatida ta'riflaydi. Barcha adabiyot ixlosmandlariga ma'lumki, "Mantiq ut-tayr" asari falsafiy xarakterga ega. Asarda Attor ta'riflagan o'ttiz qush aslini olganda insonlardir. Qushlarning o'z maqsadlari yo'lida qiyinchiliklarni yengib, turli sinovlarga dosh bera olishlarini ko'rsatib, insonlarni ham shunday bo'lishlarini xohlaydi, alloma. "Mantiq ut-tayr" asarida ko'proq qushlarning o'zaro suhbatlari keltiriladi. Shu suhbatlar orasida nafsni qanday qilib tarbiyalash haqidagi savol-javoblar ham uchraydi. Xususan, Humo qushining Hudhudga javobida shunday deyiladi. "*Nafs itiga suyak tashlab, shu orqali ruhni bu itdan omonlikda saqlayman. Nafsga mudom suyak berib turganim uchun, jonim bunday oliy maqomga erishdi.*" [Фаридууддин АТТОР, 2006:36]

Fariduddin Attor asarida qahramonlar nutqidan nafs tarbiyasi haqidagi qimmatli fikrlarni berib o'tadi. Uning fikricha, nafsni insonlar bolalik paytidan boshlab, tarbiyalamog'i lozim. Sababi kichkinalik payti har kimning beg'uborlik davri hisoblanadi. Bu davrda insonlar faqat yaxshi narsalar haqida o'ylashadi. Nafs hali aqlga hujum qilmagan davr hisoblanadi. Bolalik vaqtida nafsini jilovlay olgan har qanday inson, keksayganda rohat va farog'atda yashaydi. Attor nafsning birgina buyrug'ini bajargan inson, unga ipsiz bog'lanib qolishini ta'kidlaydi. Va quyidagi fikrlarni keltiradi: "*Nafsim dushmanimdur, undan qanday qutulaykim, u qaroqchiday men bilan birgadir. It nafsim hech amrimga itoat etmaydi, undan jonimni qanday qutqarishni bilmayman. Sahroda bo'ri menga oshno bo'ldi – bo'ysundi, ammo chiroyli it (nafs) menga itoat etmaydi.*" [Фаридууддин Аммоп, 2006:37]

Fariduddin Attor keksalik davrida shu kabi pushaymonlar qilmaslik uchun, nafsni go'daklik vaqtidan boshlab tarbiyalash kerakligini uqtiradi.

Ulug' mutafakkir Alisher Navoiy ijodiga nazar tashlasak, nafs haqida biror bir kitob yozmagan, ammo deyarli barcha asarlarining mohiyatini nafsni yengish g'oyasi tashkil etadi. Xususan, "Xamsa" dostonlari tarkibida nafsning turli timsollarda kelishiga misollar keltiradi. "Hayrat ul-abror" [Алишер Навоий, 2011:78] dostonining uchinchi maqolotida sultonlar to'g'risida gapirar ekan, ularni vujud tashvishi oldida butun mamlakat, xalqni xarob qilmaslikka chorlaydi:

*Sen chu bo'lub sarxushu xilvatgaroy,
Anda qilib har ne tilab nafs-u roy.
Bazmdagi qari-yu gar xud yigit,
Maydin o'lub har biri bir telba it.
Shaynda qoplondan agarchi fuzun,
Nafs itining ilgida lekin zabun.* [Алишер Навоий, 2011:78]

"Hayrat ul-abror"dan olingan misralarga qarasak, Navoiy **nafsni it** sifatida tasvirlaydi. Alisher Navoiy sultonlarning maishatbozlik, ichkilikka ruju qo'yishini nafsga bo'ysunish, deb biladi.

Hushyorligini yo‘qotgan mamlakat hukmdori nafaqat o‘zini, balki yonidagi barcha amaldorlarini ham “nafs iti”ning qo‘liga topshiradi. Shu sababli Navoiy shohlarni maishatga berilmaslikka, adolat bilan ish tutishga chorlaydi. Taniqli navoiyshunos Ibrohim Haqqul o‘zining “Zanjirband she’r qoshida” kitobida “nafs iti” iborasini mana bunday izohlaydi: “...tasavvuf she’riyatida (poetik obraz)” sifatida it – bu nafs. Itlar esa nafs farzandlari, ya’ni nafsoniy xirslar”. Insonning boshiga nafs tufayli turli xil balolar keladi. Sababi turli yomon illatlar aynan nafs tufayli paydo bo‘ladi.

*Besha sherin gar zabun qilsang shijoatdin emas,
Nafs itin qilsang zabun, olamda yo‘q sendek shujo‘.* [Алишер Навоий, 2011:80]

Alisher Navoiy tomonidan nafs haqida aytilgan eng mashhur misralar. Bu baytda “besha” so‘zi to‘qay, o‘rmon ma’nosini anglatadi. Demak, Alisher Navoiy xususiy manzaralarni qo‘llash orqali nafsni yengishni ta’kidlaydi. Ya’ni, o‘rmon qiroli, dunyodagi eng dahshatli kuch bo‘lmish sherni-da mag‘lub etsang – bu sening qudrating, shijoating namoyishi bo‘lolmaydi. Balki, nafs itini mahv qilsanggina dunyodagi eng shijoatli, botir kishi sanalishga loyiqsan. Navoiy nafsni sherdan ham kuchli ekanligiga alohida urg‘u beradi va misralarida uni itga qiyoslaydi. Shoir uchun nafs go‘yoki **it**, ammo qudratligi, insonni o‘ziga bo‘y sundirish jihatidan sherdan ham kuchli. Shu sababli ham sherdek kuchi bo‘lmasa-da, lekin bir nafsni yengishga qodir irodasi bo‘lishi kerakligini ta’kidlaydi, Hazrati Navoiy.

4. Mavhum tushunchalar orqali ifodalanishi. Nafs bilan bog‘liq tushuncha va timsollar mumtoz asarlarda turli ko‘rinishlarda uchraydi.

Najmiddin Kubro insonni tubanlashtiruvchi nafsni **dev** qiyofasida tasvirlaydi:

*Devest daruni man, ki pinhoni nest,
Bardoshtani sarash ba osoni nest.
Iymonash hazor bor talqin kardam,
On kofirro sari musulmoni nest.*

(Ichimda bir dev bor, u yashirin emas. Boshini ko‘tarishi ham osonlik bilan bo‘lmaydi. Ming marta iymonga keltirib, musulmon qilmoqchi bo‘ldim, ammo ul kofirda musulmonlikdan nishona yo‘q). Najmiddin Kubro ichimda dev bor deya, o‘z nafsini ta’kidlaydi. Uni kofir sifatida ko‘radi. Kofirlarda musulmonlik xislati bo‘lmaganidek, nafsni devga o‘xshab, yomon bo‘lib ketganlarda, iymon ham bo‘lmaydi.

Nafs – g‘addor dushman va qattol kofir. Nafs devi boshini yanchgan kishi qanoat mulkining sohibqironi bo‘lib, poklik xazinasini qo‘lga kirita oladi.

Podshoh qanday sifatlarga ega bo‘lishi kerakligi, vazirning mas’uliyatlari haqida xabar beruvchi, pand-nasihat ruhida yozilgan Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari – haqiqiy durdonadir. Uning hayoti va faoliyati haqida ma’lumotlar beruvchi yagona manba ham “Qutadg‘u bilig” kitobidir. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” (“Saodatga yo‘llovchi bilim”, 1069–1070) asari islomiy turkiy adabiyotni boshlabgina bermay, uni yangi taraqqiyot bosqichiga ham ko‘tardi. Asarda o‘sha davrning ijtimoiy-siyosiy hayoti, urf-odat va an‘analari yorqin aks etgan. Qolaversa, asar shaxs tarbiyasi, komil inson sifatlari va nafsni qanday yomon illat ekani haqida ham ma’lumot beradi. Yusuf Xos Hojib ijodida ham nafs tushunchasi dunyo sifatida gavdalanadi. Uning “Qutadg‘u bilig” asarida quyidagi fikrlar uchraydi:

*“Bu dunyoga ko‘ngil berib u bilan mahliyo bo‘ldim,
U esa mendan gochib vafo qilmadi.*

*Dunyo meni aldadi, sevib o'ziga chorladi,
Men ko'ngil qo'ygach, shoshilib mendan qochdi.
Barcha kerakli ishlarimni bir chetga qo'yib,
Havasga g'arq bo'lib keraksiz (ishlar)ni qildim* [Юсуф Хос Ҳожиб, 1971:227]

Yusuf Xos Hojib "Qutadg'u bilig" asarini o'sha davrdagi vaziyatdan kelib chiqib yozadi. Asardagi to'rt qahramon davlatni boshqarishda odil va halol bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi. Yuqoridagi misralarda ham Yusuf Xos Hojib insonlarga o'z nafsini jilovlab, dunyoning aldamchi hoyu-havaslariga berilmaslikni uqtirmoqchi bo'ladi. Ayniqsa, shoh va vazirlar bu ishda xushyor bo'lishi kerak ekanini aytadi. Agar biror davlatning hukmdori nafsining quliga aylangan bo'lsa, bilingki, u mamlakat hech qachon qudratli bo'la olmaydi.

Didaktik asarlarning yana bir noyob namunasi Ahmad Yugnakiyning "Hibat-ul haqoyiq" kitobidir. Asar qoraxoniylar davrida yaratilgan ijod mahsuli hisoblanib, XII asrda yozilgan. "Hibat ul-haqoyiq" hozirgi tilda "Sevimli haqiqatlar" demakdir. Ahmad Yugnakiy o'zidan oldingi didaktik adabiyot an'alarini izchil va ijodiy davom ettiradi. Asarda ma'rifat g'oyalari yetakchi o'rin tutadi. Adib ilm ma'rifatga, alohida e'tiborni qaratadi. Bilimdonlik va bilimli kishilarni ulug'laydi, nodonlik, jaholat inson sha'nini yerga uruvchi hodisalarni esa qoralaydi.

Ahmad Yugnakiyning "Hibbat ul-haqoyiq" asarining uchinchi bo'limidagi "Dunyoning o'zgarib turishi" haqidagi qismida, dunyoning o'tkinchiligi, insonlarga hech qachon vafo qilmasligi haqida aytiladi:

*Dunyo goh qosh qoqar, goh qovoq solar,
Bir qo'lida asal, birida zahar.
Asal bilan totli qilib taoming,
Ortidan zaharli qadahni tutar.* [Ahmad Yugnakiy, 2013:23]

Ahmad Yugnakiy nafsning qanday yomon illat ekanini **dunyo** misolida ko'rsatib bergan. Demak, dunyo – nafs sifatida gavdalanayapti. Hayotingni asaldek shirin qiladiki, aldanib qolganingni bilmay qolasan, deydi shoir. Natijada, uning buyruqlarini so'zsiz bajara boshlaysan va oxiri halokat yoqasiga kelib qolganingni bilmay qolasan. Nafs ana shunday xiyallari bilan insonlarni o'ziga bo'ysundirib oladi.

Didaktik asarlarning deyarli barchasida nafs – bevafo dunyo sifatida gavdalanadi. Ammo ba'zi asarlarda u shaytondan ham yomon illat ekanligini ko'rishimiz mumkin. Xususan, Rabg'uziyning "Qissasi Rabg'uziy" asarida shu kabi holatlar ko'plab uchraydi. XIII-XIV asrlarning noyob durdonasi hisoblanuvchi bu asar, payg'ambarlar tarixini bayon qilishi bilan boshqa didaktik adabiyotlardan farqlanadi. Rabg'uziyning bu ijod mahsuli mazkur mavzu an'anasidagi o'ziga xos bosqich bo'ldi. Adib o'zigacha yaratilgan payg'ambarlar haqidagi qissalarni puxta o'rgandi, ularning yutuqlarini umumlashtirdi, rivojlantirdi. Salafarlari yo'l qo'ygan kamchiliklarni tuzatdi, xato va chalkashliklarga barham berdi. Oldinlari nabiyalar haqidagi qissalar arab va fors tillarida yozilgan bo'lsa, Rabg'uziyning turkiy tilda bitilgan qissalari turkiy xalqlarning bebaho ma'naviy mulkiga aylandi. Halollikka, o'z mehnati bilan halol kun ko'rishga, boshqalarga zulm qilmaslikka undash Rabg'uziy hikoyalarining asosiy maqsadidir. Asarning "Odam alayhissalom qissasi"da insoniyatga nafs qanday berilgani haqida fikrlar uchraydi: "Xabarda aytadilarki, bir kuni Iblis yetmish ming farishta bilan Odam jasadi yoniga osmondan tushib keldi, ikkala qo'li bilan Odamning qorniga urib ko'rdiki, ichi kovak ekan. Farishtalarga aytdi: "Buni yo'ldan chiqarish o'ng'ay ekan". [Носируддин Рабғузӣ, 1991:14] Xo'sh, nega endi Odamning aynan qorniga urib ko'radi? Buning sababi oddiy, insonlar dunyo boyliklariga, turli noz-ne'matlarga berilganidan nafsning buyruqlarini bajara boshlaydi. Ana shunday insonlarni shayton ham oson yengib oladi. Hadisi

shariflarimizda nafsning ham qanday yaratilgani haqida fikrlar uchraydi. Alloh nafsni bir yil och qoldirgandan keyin, nafs o'z Robbisini taniydi. Yaratgan egam Odamni ham ochlikka chidamsiz qilib yaratgan. Shu bois shayton ichi kovak narsani yo'ldan urish osonligini ta'kidlaydi. Asarda Payg'ambarlar hayoti yoritilarkan, ularning o'z nafslariga qanday qarshi chiqqanlari, uni yengish uchun nima ishlar qilgani yorqin aks etadi.

Alisher Navoiyning g'azallarida, **nafs** – **dunyo** sifatida tasvirlanadi. Taniqli adabiyotshunos, olim Nurboy Jabborovning “Alisher Navoiy asarlarida “dunyo” timsoli va uning talqinlari” [N. Jabborov, 2021:11] maqolasida Navoiy dunyoni ikki xil ma'noda qo'llaganligini aytib o'tadi: 1. “Dunyo” timsoli inson yashab turgan makon ma'nosida; 2. “Dunyo” timsoli odamzodni ma'rifatdan to'suvchi parda sifatidagi talqini. Biz aytmoqchi bo'lgan jihat, aynan ikkinchi turiga kiradi. Nurboy Jabborovning fikricha, Navoiy asarlarida dunyo emas, dunyoparastlik inkor etiladi. Dunyoni emas, dunyoga muhabbatni tark etishga chaqiriladi. Dunyoga muhabbat esa, nafsning amrini bajarish asnosida qo'yiladi. Shu sababli ham Navoiy quyidagi misralarni keltiradi:

*Ey Navoiy, er esang **dunyo arusin** qil taloq,*

Bir yo'li bo'lma zabun bu zoli makkor ollida. [Алишер Навоий, 1988:43]

“Ziynatlanib kelin suvratida ko'ringani bilan u, aslida, “zoli makkor” – makru hiylani hayotiy a'mol qilgan kampir ekanini aytib, uning oldida hech qachon zabun bo'lmaslikka chaqiradi. O'zagi “dun” bo'lgan “dunyo” so'zi, bundan tashqari, “tubanlik”, “pastlik” ma'nolarini ham anglatadi. Ya'ni, buyuk mutafakkir nazdida, dunyo – insonning Haq ma'rifatiga erishmog'i yo'lidagi to'siq, uni tubanlikka qulatguvchi illatdir”. [N. Jabborov, 2021:11] Aslida qalbi go'zal, aqli mukammal bo'lgan insonlar dunyoning aldamchi xiylalariga uchmaydi. Sababi ular o'zlarini bu yovuz dushman oldida tarbiyalab boradi.

Y. Ziyayeva o'zining “Alisher Navoiyning “Xamsa” dostonlarida nafs talqini” maqolasida “Hayrat ul-abror” da nafsni quyidagi ma'nolarda talqin etgan: 1) yeyish-ichishga bo'lgan nafs; 2) mol-dunyoga bo'lgan nafs; 3) maishatbozlik bilan bog'liq nafs; 4) bu dunyo noz-ne'matlari, zeb-u ziynatlar, kiyim kechakka bo'lgan xirs-u havas; 5) insondagi barcha qora illatlar – nafs; 6) nafs – bu kibru havo, takabburlik, havolanish; 7) nafs – dunyo, ya'ni moddiy olam; 8) nafs o'zlik ma'nosida ishlatilgan”. [Y. Ziyayeva, 2021:151] Navoiy bejizga nafsning bu turlarini aynan “Hayrat ul-abror” dostonida keltirmagan. Sababi doston boshdan oxirigacha diniy-tasavvufiy ruh bilan boyitilgan. Asarni o'qib chiqqan har qanday kishi o'zining bu hayotda qilgan ishlari to'g'ri yoki noto'g'riligi haqida sarhisob qila boshlaydi. Dostondagi maqolotlarning deyarli barchasida komil inson g'oyasi ufurib turadi.

Yana bir baytida esa, nafs “**o'zluk imorati**” tushunchasi bilan qo'llanadi:

*Kimki **o'zluk** imoratini buzdi,*

Bo'ldi naqdi fano aning muzdi.

Ul imoratni buzmayin solik

Bo'la olmas bu naqdga molik. [Алишер Навоий, 1988:540]

Mashhur “G'aroyib us-sig'ar” devoniga kirgan g'azaldagi bu baytda, shoir nafsni “**o'zluk imorati**” deya, tasvirlaydi. Kimda-kim ana shu imoratni buzsa, uning iymoni mustahkam bo'lganligini e'tirof etadi. Bu yerda huddi Ibn Sino va Rumiy qo'llagan “o'lmasdan turib, o'lish” konsepsiyasi mavjud. Aynan yuqoridagi misralarni taniqli navoiyshunos Ibrohim Haqqul quyidagicha izohlaydi: “O'zluk imoratin” buzib, naqdi fanoni qo'lga kiritish bashariy sifatlardan forig' qudratli yangi bir ma'naviy “men”ga sohib bo'lishdir. “O'zluk imorati”, albatta, nafs. Undan qutulish iztirobi tasavvuf adabiyotidagi asosiy iztirobdir.” [I. Haqqulov, 2021:50] Demak, Ibro-

him Haqqulning fikricha, nafsni yenggan har qanday kishi, o'z ichki "men"nini topa oladi. Ya'ni o'zligini anglab, Haq jamoliga erishishi mumkin. "Alisher Navoiy she'riyatida fano timsolining irfoniyligi mohiyati" maqolasi muallifi Alisher Razzoqov esa, "o'zlik imorati"ni biroz o'zgacha tahlil qiladi: " "O'zlik imorati" – obrazli tushuncha. Inson tirikligini ta'minlovchi quvvatlar yig'indisi – "nafsi hayvoniy"ni shu imoratning poydevori yohud ustunlari deyish mumkin. Kibru havo, manmanlik, molu davlat hirs, xudparastlik va mansabparastlik singari mayl hamda istaklar "o'zlik imorati" ning jihozlaridir. U buzilgach, bularning barchasi barham topadi". [A.Razzoqov, 2021:171] Har qaysi tahlilga e'tibor bersak ham, misralardagi mohiyat o'zgarmagan. Asosiy g'oya – nafsni mag'lub etish, o'zlikni anglash, komilikka intilish va Haq jamoliga yetishish. Alisher Navoiy ham aynan, shu g'oyalarni ilgari surgan bo'lsa, ajab emas.

Xulosa qilib aytganda, mumtoz adabiyotimiz namoyondalari nafs bilan bog'liq obrazlarni asarlarida keltirish orqali insonlarni to'g'ri yo'lda yurishga targ'ib qilgan. Didaktik asarlarning bir nechtasini tahlilga tortgan bo'lsak, nafsga oid tushuncha va timsollar bir nechta tashkil etar ekan. Ibn Sino ijodida **ayol** va **qush** timsolida, Rumi hikoyatlarida **to'tiqush**, **arslon**, **baliq** sifatida gavdalangan. Fariddin Attorda **tuyaqush** va **it** sifatida namoyon bo'lsa, Najmiddin Kubroda **dev** qiyofasida ko'rinadi. Ahmad Yassaviy hikmatlarida **karkas qush**, **yobon qush** ko'rinishida uchraydi. Alisher Navoiy ijodida esa **nafs – it**, **dunyo**, **o'zlik imorati**, **dunyo arusi** timsollari bilan namoyon bo'ladi. Demak, tasavvuf va mumtoz ijodkorlar o'z asarlarida nafsni qaysidir qahramon ruhiyatida aks ettirish orqali, insonlarni tarbiyalashga harakat qiladilar. Bu qahramonlar asosida tushuntirilgan nafsni barcha yaxshi anglaydi. Asarlardagi qahramonlarga emas, balki komil inson bo'lishga intiladilar..

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Абу Ҳомид Ғаззолий. Мукошафат ул-қулуб – Т.: "Адолат" нашриёти, 2002. – Б.10.
2. Абу Али ибн Сино. Мен англаган дунё. Нашрга тайёрловчи Эргаш Очилов. – Тошкент: Sharq, 2015. – 45 б.
3. Абу Али ибн Сино. Саломон ва Ибсол қиссаси.-Тошкент: Ўзбекистон ССР "Фан" нашриёти, 1973. – 54,55 б.
4. Abu Ali ibn Sino. Salomon va Ibsol. A.Irisov tarjimas. <http://ziyo.com.kutubxonasi>
5. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. – 102, 196 б.
6. Ahmad Yugnakiy. Hibat ul-haqoyiq. – Toshkent: "Sharq", 2013. – 23 b.
7. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. – Т.: Фафур Фулом номидаги НМИУ, 2011.
8. Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. Фаройиб ус-сигар. III том. – Тошкент: Фан, 1988. – 540 б.
9. Алишер Навоий. ТАТ. 10 жилдлик. I-жилд. – Т.: Фан, 2011.
10. Болтабоев Ҳ. Ислом тасаввуфи манбалари. – Тошкент: "Ўқитувчи", 2005. – Б.79,168,191.
11. Фаридуддин Аттор. "Мантиқ ут-тайр". – Тошкент: "Фан", 2006. – 36 б.
12. Jabborov.N. Alisher Navoiy asarlarida "dunyo" timsoli va uning talqinlari. – Toshkent: "Alisher Navoiy va XXI asr", 2021.
13. Jaloliddin Rumi. "Masnaviy" dan ibratli hikoyalar. www.ziyo.com.kutubxonasi.
14. Носирулдин Рабъузий. Қиссаси Рабъузий. – Тошкент: Ёзувчи, 1991. – 4 б.
15. Зияева.Ю. Алишер Навоийнинг "Хамса"дostonларида нафс талқини. – Т.: ЎЗА (электрон журнал), 2021. – Б.151.

SHERXON QORAYEV,

*Qarshi shahridagi Xalqaro innovatsion universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

ALISHER NAVOIY OLIY MAJLISINING NADIMLARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy huzurida o'tkazilgan adabiy majlislar va uning ishtirokchilari qalamga olingan. Temuriylar davri manbalarida bunday she'riyat yig'inlari "Oliy majlislar" deb yuritilgan. Mazkur adabiyot anjumanlarida o'z davrining mashhur ziyolilari, shoirlari va olimlari qatnashib, adabiy bahs va munozaralarga kirishishgan.

Kalit so'zlar: Adabiy anjuman, ma'rifiy suhbat, nadimlar, g'azallar, qasida.

Аннотация: В данной научной статье описаны литературные посиделки, проходившие в присутствии великого поэта и мыслителя Алишера Навои и их участников. В источниках эпохи Тимуридов такие собрания поэтов назывались "Верховными собраниями". Известные интеллектуалы, поэты и ученые своего времени участвовали в литературных дискуссиях и дебатах.

Ключевые слова: Литературная конференция, просветительская беседа, надимы, газели, касыда.

Annotation: In this scientific article, the literary gatherings held in the presence of the great poet and thinker Alisher Navoi and its participants were written. In the sources of the Timurid era, such gatherings of poetry were called "Supreme Meetings".

Famous intellectuals, poets and scientists of their time participated in these literary conferences and engaged in literary discussions and debates.

Key words: Literary conference, educational conversation, nadimi, ghazals, kasida.

O'zbek adabiyoti tarixida Sulton Husayn Boyqaro huzurida o'tkazilgan oliy majlislar (Xurosonda adabiy majlislar ana shunday nom bilan atalgan – muallif) kabi shoirlar sultoni Alisher Navoiy dargohida ham xuddi shunday she'riyat kechalari tashkil etilgan. Binobarin, Navoiyning adabiyot ahliga ko'rsatgan g'amxo'rligining samarasi o'laroq, Movarounnahr va Xurosonning ziyolilari uning atrofida to'planganlar [16, 453]. Uzoq-yaqindan kelgan shoirlar esa Xondamir ta'biri bilan aytganda, Alisher Navoiyning she'riy majlislarini bezata boshlaganlar. Navoiy "Mahbub ul – qulub"da yozishicha, "goho izzat va ma'murlik bo'stonida majlis qurdim. Ulug' kishilarni va yuqori mansab egalarini hurmat va ta'zim yuzasidan mehmon qildim va ba'zan shodlik bog'ida ziyofat tuzib, xonanda va sozandalarning bazmu taronalaridan bahramand bo'ldim [6, 20-24]".

Alisher Navoiy huzuridagi bunday she'riyat kechalarida qatnashish hammaga ham nasib etmagan. Xondamirga ko'ra, "olimlarning ulug'lari qachonki, uning oliy darajadagi yig'inlarida qatnashish imkoniyatini qo'lga kiritishsa, uning samimiy qalbi sirlari sahifalaridan foydali marvaridlar yig'ishar, fozillarning mashhurlari qachonki, ul hazrat o'tirgan muborak gilamning bir chetida o'tirish sharafiga ega bo'lishsa, nozik fikrlar va nafs so'zlar gavharlarini terishar-

di [12, 33]”. Davlatshoh Samarqandiy ham Xondamirning yuqoridagi fikrlarini tasdiqlagan holda “fozillarning maqsadi uning oliy majlisiga yetishishdir. Uning hamsuhbatlari xushta’b, fozil kishilardir. Uning maqbul xotiri ahli dildan boshqasini istamas, og’ir tabiatlilar uning nazari-ga yengiltak bo’lib ko’rinar, balki noahillar uning latif majlislariga kirolmasdilar [9, 80]”, deb ta’kidlagan. Binobarin, o’z davrining ziyolilari, adabiyot ahli Navoiy huzuridagi yig’inlarda qat-nashishga harakat qilishgan. Adabiyotshunos Atoulloh Husayniy ham o’zi yaratgan yangi she’riy san’atni, ya’ni “*Aning har misrai bila qo’shsalar, o’shal she’rdan bir bayt hosil bo’lur, lekin ma’no va qofiyaga xalal bermaydigan*” usul (she’riy san’at)ni Navoiy nazaridan o’tkazish niyatida edi. “*Mundoq bir san’atni e’tibor qilish ko’pdan beri xotirimga aylanib yurar, ammo oni aytish yo’li bandaga kelmas erdikim, hazrati xudovandgor (Navoiy) majlisiga erishmak navbati yetti va yaqinlik paydo bo’ldi. Ul fikrni izhor ettim. So’zim tugagach, o’shul bilan ul hazrat davotu qalam tiladilar va badihatan bir ruboiy ayttilar:*

***Ro’i tu zi ruxi osmoniy xushtar,
Qaddi tu zi sarvi bo’stoniy xushtar,
La’li tu zi obi zindagoniy xushtar,
Nutqat zi hayoti jovidoniy xushtar.***

(Tarjimasi: *Sening yuzing osmon yuzida (quyoshdan) yaxshiroq, Qadding bo’ston sarvidan yaxshiroq. La’ling hayot suvidan yaxshiroq; Nutqing abadiy hayotdan yaxshiroq.*)

Aksari zamona fozillariyu atoqlig’ xushta’blardan bo’lmish majlis ahli lol qoldilar va taajjub barmog’in tishlarig’a oldilar [10, 49]”.

Adisher Navoiy xonadonidagi oliy majlislarga Xurosonning ulug’ zotlari, yetuk shoirlar, taniqli ziyolilar qatnashganlar. Sulton Husayn Boyqaro ham bunday adabiy kechalarda ishtirok etgani haqidagi ma’lumotlar bor. G’iyosiddin Xondamirning “Xulosat ul-axbor” nomli asari ma’lumotlariga tayanib, Alisher Navoiy majlisi nadim (suhbatdosh)lari nomlarini keltirib o’tsak, uning oliy yig’inlarida *Abdurahmon Jomiy*dek zotlar qatnashgan. Ziyolilardan “*Mavlono Muhammad Mu’in tabib adabiy majlis ahli jumlasidandir. Ul olijanob amir Alisherning iltifot va e’tibori tufayli uning oliy majlislariga yo’l topib, yaqin mahramiga aylangan*”. *Mavlono Yusuf Badeiy* “*ta’bi va zehning nuqsonsizligi bilan ma’lum, doimo olijanob, sulton hazratlarining yaqin do’ssti amir Alisher mulozamatida kun kechirgan* [14, 58-79]”. *Mir Sarbarahna laqabli sayyid Shamsuddin Muhammad Andijoniyki*, “*fe’lining xushligi, so’zlarining muloyimligi, fahmining tezligi hamda zehningo’tkirliги bilan zamon fozillari va davronning ziyrak kishilari orasida tamoman ajralib turgan. Hammavaqt so’zlari shirin va ma’noli, hikoyatlari go’zal, suhbatlari ajoyib va g’aroyib (bo’lgan). Hayotining boshlarida ko’p vaqt Movarounnahr mamlakatida ilm toliblari orasida kun kechirgan. Hirotga kelganidan keyin hidoyatli amir Alisher (Navoiy)ning inoyati va tarbiyati tufayli boshi Furqadondan yuqori bo’lgan* [14, 58-79]. Navoiyning ustoz va do’stlaridan “*Pahlavon Muhammad Abu Said* “*suhbatlari zavqli, nishonalari ajoyib, maqtashga loyiq axloqining va maqbul xulqining ortiqqligi shubhadan xoli va tengsiz (bo’lgan). Hamisha olihazrat xoqon (Sulton Husayn Boyqaro) majlislarida va olijanob sulton hazratlari yaqin do’ssti (Alisher Navoiy)ning yig’inlarida so’zamollik bilan mashg’ul (bo’lgan), sof ta’blik va tugal idroklik odam, ba’zan yaxshi she’rlar va yoqimli muammolar ham bitgan* [14, 58-79]”. Majlis ishtirokchilaridan “*Mavlono Burhonuddin Atoulloh xulqining yaxshiligi, fazilatining ko’pligi, ta’bining benuqsonligi, fahmu farosatining tezligi bilan zamondoshlari orasida mumtoz (bo’lgan). Tabiati ul janob (Mirxond) ning tabiatidan ustun bo’lgani uchun olihazrat amir Alisher (Navoiy) uning so’zlarini tinglagan va hazilomuz va mutoyibali gaplarni muborakbayon tillariga olardilar* [14, 58-79]”.

Oliy majlislarda turli mavzularda bahsu munozaralar bo‘lib turgan. Alisher Navoiyga bag‘ishlangan kitoblar ham taqdimot qilingan. “Xulosat ul-axbor”ga ko‘ra, *“olijanob, naqobatpanoh amir jamol ul-millat va-d-din Atoullohim, diniy va yaqiniy ilmlar bo‘yicha zo‘r kamolot hosil qilgan, sharofatli hadis ilmini tahqiq qilishda shak-shubhasiz Xuroson diyorida unga teng keladigan yo‘qdir.*

Olijanob amirga bag‘ishlab, hazrati xayrulbashar amir Alisherning xislatlari haqida “Ravzat ul-ahbob” nomli kitob yozgankim, bundayini hali biron kishi yozmagan bo‘lishi kerak. Daryodil amir Alisher odil podshoh Sulton Husayn hukmronligining boshlaridan to shu kungacha ulug‘ va baland martabalik ul janob haqida ko‘p g‘amxo‘rliklar qildikim, uzoq va yaqin, turku tojik bundan hayrat barmog‘ini tishlab turmoqdalar [14, 58-79]”.

Amir Burhonuddin Atulloh “salim ta‘bi gulzorining yaxshi hidlari va mustaqim zehnidan esgan mushkinshior shabboda jon dimog‘ini muattar qilg‘uvchidir. Kasbu kamolotini oshirishda nihoyatda jiddu jahd ko‘rsatib, 902 (1497) yili bir necha oy mobaynida olijanob, sulton hazratlari yaqin do‘stining yig‘ilishlarida va‘z aytdi va ul janob amir Alisher (Navoiy) uning qo‘lini olib, o‘zini o‘sha ifodatmaobning muxlislari safiga qo‘shdi”.

Adabiy majlis nadimlaridan “Mir Kamoliddin Husayn fazilati va donishmandligi, ayniqsa tasavvuf ilmida mashhur va ma‘ruf bo‘lgani uchun ko‘p yillardan beri hidoyatli amirning tamomi inoyat va iltifotiga sazovor (bo‘lib kelgan)[14, 58-79]. Mavlono Qutbiddin Odam *“vaqtu zamonning Jolinsi, davru davronning Buqroti edi, oliymaqom amir Alisher (Navoiy)ning zo‘r g‘amxo‘rligi va e‘tibori orqasida shon-shuhrat cho‘qqisiga qadam qo‘ydi [14, 58-79]. Alisher Navoiy mulozimlaridan Amir Ibrohim Mashhadiy va Amir Shamsuddin Muhammad Ibn Amir Yusufalar amirning tarbiyati va muruvvatiga sazovor bo‘lib, xonaqoh va madrasalarda dars bilan mashg‘ul bo‘lganlar hamda adabiy kechalarda ham ishtirok etganlar. Majlis ahlidan “Amir Ixtiyoruddin Hasan ta‘bining benuqsonligi, fahmu farosatining o‘tkirliги, axloqu odobining yaxshiligi bilan tengqurlaridan ajralib turgan. Xol-ahvoli fiqh va ilohiyot hamda insho ilmi bilan ziynatlangan, lavhiga olihazrat amir Alisherning madh qilish, unga hamdu sano aytish yozilgan [14, 58-79]”.* O‘z davrining donishmandlaridan Amir Murtazo *“iste‘moldagi tamomi ilmlardan bahramand, hikmat va riyoziyot fanlari bo‘yicha esa tengi yo‘q olim” bo‘lib, she‘riyat kechalariga kelib turgan. Sayyid Raziuddin esa “oliyhazrat amir Alisherning fayzga to‘la iltifoti bilan o‘sib”, majlislariga qatnashgan. Majlis ahlidan bo‘lgan Amir Nizomuddin Mashhadiy esa fazilatpanoh amirning Ixlosiya madrasasi hamda Xalosiya xonaqohida ta‘lim olgan bo‘lib, oliy yig‘inlarda nadimlik qilgan. Mavlono Kamoliddin Husayn Vo‘iz “ma‘qul va maxsus barchasidan to‘la naflangan va bahramand (bo‘lgan). Uning balog‘atoyotlik hamda fasohatsifatlik kitoblari ko‘p va behisob bo‘lib, ularning ko‘pi oliymaqom Amir Alisher (Navoiy)ning atoqli nomi bilan ziynatlangan. Amir Alisherning inoyat va iltifoti ul janobning hol sahifasiga hammavaqt tushib turgan [14, 58-79]”.* Mavlono Kamoliddin Husayn Vo‘iz Navoiy huzuridagi adabiy anjumanlarda ham har doim ishtirok etgan.

Temuriylar davrining yetuk olimlaridan Mavlono Fasihuddin Muhammad Nizomiya *“qadimga dasturga binoan yana oliy yig‘inlarda va‘z aytishga ruxsat berdilar. Ul janob buni mamnuniyat bilan qabul qildi va har kuni sulton hazratlari yaqin do‘sti (Navoiy)ning ostonasiga borib turdilar va diniy masalalarni tahqiq qilish bilan band bo‘ldilar”.* U Alisher Navoiy oliy majlislarining nadimlaridan biri bo‘lgan. Shoirlar sultonining yaqin suhbatdoshlaridan *“Mavlono Darvishali tabibga nisbatan iltifot va inoyatlari, ko‘p muruvvat va siylashlari had-hisobsiz (bo‘lgan). Mavlono Darvishali muammo fanida ham mahorat egasi (bo‘lgan) [14, 58-79]. U doimo Navoiyning muammo yechish majlislariga ishtirok etib kelgan.*

Navoiyning do‘stu azizlaridan bo‘lgan *“Amir Nizomiddin Shayx Ahmad Suhayliy olijanobligi, baland martabaliligi, zehning softligi, ta‘bining latifligi bilan mashhur (bo‘lgan), doimo fa-*

sohatli baytlar va balog‘at asarlik she‘rlar yozib turgan. Uning qasidalari, g‘azallari va devoni mashhur (bo‘lgan), masnu‘ot va maknunotlari xalq og‘zida mazkur (bo‘lgan) [14, 58-79]. Yigitligidan oliyhzrat Amir Alisher (Navoiy) bilan uning o‘rtasida birodarlik va yaqin suhbatdoshlik munosabatlari mavjud bo‘lgan”. Suhayliy doimo Alisher Navoiy majlislariga qatnashib kelgan.

Adabiy majlislarda doimo ishtirok etib kelgan “Amir Kamoluddin Husayn Ali Jaloyir fahmu farosatining tezligi, ta‘bining xushligi bilan sifatlangan, yaxshi xulqi va odobi bilan mashhur (bo‘lgan). Ajoyib qasida yozib, unga rangin ma‘nolarni kiritgan (Majlislarda o‘qigan). Amir Alisher (Navoiy) ko‘p mehribonligidan uni farzand deb atagan [14, 58-79]”. U doimo adabiy majlislarda qatnashib, o‘z qasidalarini o‘qigan. Mavlono Abdulla Jomiy esa “zamonning yirik shoirlari, hamma davrning mashhur fozillari jumlasidan (bo‘lib), aziz vaqtining ko‘p qismini yoqimli masnaviylar yozishga sarflagan”. Abdulla Xotif Masnaviygo‘y shoirlar sultonining yig‘ilishlariga ham qatnashib kelgan [14, 58-79]”. “Xulosat ul-axbor”da yozilishicha, “Mavlono Osaftiy sog‘lom zehningining softligi, mustaqim ta‘bining zukkoligi bilan zamonaning tamomi shoirlari hamda baland martabali fozillaridan mumtoz (bo‘lgan). Ko‘p vaqt olihzrat amir Alisherning xos mulozimlari qatorida turgan”, mushoiralarida ham ishtirok etib kelgan [14, 58-79]”. Mavlono Sayfiyning “talaygina xos ma‘oniylari hamda rangin she‘rlari bor (bo‘lgan). Ko‘p vaqt Hirotda sokin va oliyshon Amir Alisherning in‘omu ehsonlaridan bahramand bo‘lib, oliy majlislarida o‘z she‘rlarini o‘qib kelgan [14, 58-79]”. Majlis nadimlaridan Mavlono Nizom Astrobodiy “zamon qasidago‘ylarining yetakchisi, oliyhzrat amir Alisher (Navoiy) madhida ajoyib qasidalarini nazm ipiga tizgan va she‘rlarini majlis ahli hukmiga havola etgan [14, 58-79]”. Mavlono Ohiyning “ravon baytlari va pokiza she‘rlari ko‘p (bo‘lgan). Bu shoir ham Alisher Navoiy in‘omlaridan bahramand bo‘lib, adabiy yig‘inlariga qatnashib kelgan” [14, 58-79]”. Mavlono Shahob va Mavlono Asiriylar o‘z muammolari bilan Alisher Navoiyning muammo yechish majlislarida qatnashib, qobiliyatlarini namoyon etishgan. Mavlono Shamsiddin Muhammad Badaxshiy “bag‘oyat xushsuhbat, shirin so‘z, xushchaqchaq, darvishvash, xush xulqlik, latifta‘b va fozil kishi (bo‘lgan). Ko‘proq muammo fanida katta mahoratga ega bo‘lib, qariyb 30 yil baxtu saodatga cho‘mib, olihzrat Amir Alisher (Navoiy)ning mulozamatida kun kechirgan [14, 58-79]”. Mavlono Shayx Abdulla Kotib “qariyb 45 yil oliyhzrat Amir Alisher (Navoiy) xizmatida (bo‘lgan) va ul hazratning suhbat va do‘stligidan to‘la bahramand bo‘lgan, doimo oliy majlisda mashhur fozillar va zariflar safida (turgan)”. Mavlono Nizomiddin Abdulhay Tabib ham “ko‘p vaqtini olihzrat Amir Alisher (Navoiy) huzurida o‘tkazgan”. Mavlono Shamsuddin Muhammad Nigoron “ko‘p muddat va uzoq zamonlardan beri yordamini ayamaydigan Amir Alisher (Navoiy)ga ixlos qo‘ygan bo‘lib, uning mulozamatida kun kechirgan. Ul janob barcha zarur ilmlarni mutolaa qilib, doimo ulug‘ olimlar va hurmatli shoirlar qatorida majlis peshqadamlaridan biri bo‘lgan [14, 59]”. Mavlono Kamoluddin Shoh Husaynning “hol-ahvoli chehrasi fazilat va bilim bilan orasta, kamchilik va nuqsonlardan holi (bo‘lgan). Aqlu hushini yig‘ishtirib olgandan keyin Mavlono Shamsuddin Muhammad Badaxshiy vositachiligi bilan oliyhzrat Amir Alisher (Navoiy)ning mulozamatiga yetishgan va ta‘bining softligi, zehningining o‘tkirliги tufayli uning iltifot va inoyatiga manzur bo‘lgan. Ul hazrat Amir Alisher (Navoiy)ning maxsus xodim (majlis nadim)lari qatorida turgan [14, 58-79]”. Alisher Navoiy oliy majlisi nadimlaridan Mavlono Fasihuddin Sohibdoro, “fe‘l-atvori va xulqining yaxshiligi, ta‘bining muloyimligi, zehningining tozaligi bilan oliyhzrat Amir Alisher (Navoiy) mulozimlarining mumtozi (bo‘lgan). Ajoyib qasidalar nazm qilishda, muammolar aytishda balog‘atli va tengi yo‘q (bo‘lgan). (Oliy majlislarda) Nadimlik shevasini hamda suhbat qurishni yaxshi bilgan [14, 58]”.

Alisher Navoiy majlislarida yangi she‘rlar, g‘azallar, qasidalar o‘qish barobarida, xonandalar tomonidan Husayniy, Jomiy, Navoiy kabi shoirlar she‘rlari bilan aytiladigan qo‘shiqlar ijro qilingan. Xonanda va sozanda ahlining ko‘pchiligi hamisha Alisher Navoiyning mulozamatida bo‘lib,

adabiy kechalarida xizmat qilganlar. “Xulosat ul-axbor”ga ko‘ra, Hofiz Qozoq “yoshi ulg‘ayib, oqu qorani ajratadigan bo‘lib qolganda, Alisher Navoiy xizmatiga kirgan va uning diqqat-e’tibori orqasidan qonun chalishda tengi yo‘q kishiga aylangan. Yaxshi ovozi bor (bo‘lgan). (Majlislarda) Kattayu kichik uning sozi va ovozi eshitib, ko‘p xushhol bo‘lganlar [14, 60]”. Ustod Sayid Ahmad “xushchaqchaq, xushsuhbat va shirin so‘z kishi bo‘lib, g‘ijjakni yaxshi chalgan [14, 62]”. Ustod Shohquli “ham g‘ijjakchi bo‘lgan. Sulton Husayn xizmatida martabasi baland bo‘lib, yoshligida oliyhazrat Amir Alisher Navoiy xizmatida bo‘lgan va ul sohib farosatning ishorati bilan ud va boshqa musiqa asboblari mashq qilgan, qisqa vaqt ichida buni to‘la egallab olgan. Chunonchi, bir kuy tasnif etdikim, peshravi purkordir. Uning sozandalik va xonandalik shuhrati olamning tevarak-atrofiga yoyilgan. U Navoiy oliy majlislarida ham ud, qo‘biz va g‘ijjakni g‘oyat ustalik bilan chalgan [14, 60]”. Ustod Husayn “bolaligidan to yigitligi boshlarigacha sulton hazratlarining yaqin do‘sti Amir Alisher (Navoiy)ning ostonasida bo‘ldi va ul hazratning ko‘rsatmasiga binoan, ud chalish bilan mashg‘ul bo‘ldi va qisqa vaqt ichida bu fanda to‘la mahorat hosil qildi. Udni yaxshi chalgan, ovozi ud ovozigacha nihoyatda mos bo‘lgan [14, 58]”. Alisher Navoiy badiiy kechalarida xizmat qilib kelgan Ustod Shayxiy Noiy “yoshligidan Amir Alisher (Navoiy)ning xizmatiga yetishib, oliy majlislariga ishtirok etib kelgan [14, 58-79]”. Oliy majlis ahlidan bo‘lgan Qozi Mas‘ud Qumiy esa “Iroqi Ajam ulug‘laridan edi. Mansur Hoqon zamonida tug‘ilib-o‘sgan vatani Qumdan Hirotga kelib, Amir Nizomiddin Alisher (Navoiy) xizmatlarini ixtiyor qilgan. Ash‘or nazmida mahoratli bo‘lgani uchun mansur hoqon (Sulton Husayn Boyqaro) o‘zining ahvolini nazm ipiga terishni unga havola qilgan. Xoja bu borada ikki mingga yaqin baytni bayon tizimiga kiritgan. “Yusuf va Zulayho”, “Munozarai shams va qamar”, “Tig‘ va qalam” qissalari ham uning manzumalari jumlasidandir. Bu matla‘ qozi Mas‘ud Qumiyning g‘azallar devonidan joy olgan. Bayt:

**Sensiz yig‘layverib uyqu eltadir,
Tush ko‘ribmankim meni suv eltadir [13, 1077]”.**

Alisher Navoiy “Soqiynoma”ning XXI bobidan boshlab, majlisining marhum va barhayot nadim-do‘stlari haqida so‘z yuritgan. XXII, XXIII, XXIV, XXV boblari Jomiy, XXVI bobi Sayyid Hasan, XXVI bobi esa Muhammad Pahlavon xotirasiga bag‘ishlangan. XXIX-XXXI boblarda esa shoir marhum hamsuhbatlari Piri Muammoiy, Xoja Kamol, Mir Saidlarni xotirlagan. U shuningdek “Soqiynoma”da majlisida ishtirok etib kelayotgan nadim – do‘stlarini tilga olgan:

Soqiyo do‘stlig‘ni ko‘rguzgil,
Do‘st koni qadahi yetkuzgil.
Kim kirar do‘stlarim yoding‘a,
O‘t solur xotiri noshodimg‘a...
Birisi Piri Muammoiy edi,
Kim haram bodiya paymoyi edi.
Yana biri nag‘mazani sohibhol,
Ham aning hamqadami Xoja Kamol.
Mir Sadr o‘zni tutub ahli vifoq,
Lek ko‘p erdi bade‘ida nifoq.
Yor Tanbal edi sofu beg‘ash,
Zoti xush, hay‘ati xush, nuktasi xush.
Yana bir Olimi Sabzavoriy edi,

Kim maoniy duru guftori edi.
 Har bir o'z tavrida beshibhu nazir;
 Bordilar borch'a – ne aylay tadbir...
 Kim agar bordilar andoq as 'hob,
 Yana jam 'i ham erurlar ahbob.
 Birisi Mir Atoiy yanglig',
 Biri Darvesh Fanoiy yanglig'.
 Ul biri ilm sipehri uza mehr,
 Bu biri fazl quyoshida sipehr.
 Ixtiyor ulki, erur nozuk tab',
 Lutf maydoni aro chobuk tab'.
 Osa'fiy ulki, ne nazm etsa raqam,
 Qiymati mulki Sulaymondur kam.
 Yana bir keldi Binoiyki funun,
 Kasbida aylamadi man 'i junun.
 Yana bir dardu g'amim Ogohi,
 Hamdamim, Yori Ziyoratgohi.
 Yana bir Mashhadiy – ul dahrda toq,
 Pok tahriru karimul-axloq.
 Bir Shafe'iduru ul pok sifot,
 Kim muammuda chiqarmishdur ot.
 Birisi shorobi jomi tahqiqi,
 Munisu rahbaru g'amxoru rafiq.
 Yana Devonai Kotibki, xayol,
 Tushsa, har g'amg'a qilur daf'i malol.
 Yana ham bir nechadurlar goh-goh,
 Lutfila barchadin o'lsun ogoh.
 O'zgasin qilmadim ondin mazkur;
 Kim majolisda erurlar mastur.
 Gar alar tutti esa dashti adam,
 Shukr, bu xayl erurlar hamdam [5, 435-437].

Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma"sida ham Sulton Husayn Boyqaro va Alisher Navoiy adabiy majlislari ishtirokchilari nomlari zikr etilgan:

1. Badiuzzamon Mirzo, Muzaffar Husayn Mirzo, Shohg'arib Mirzo, Muhammad Husayn Mirzo, Faridun Husayn Mirzo, Ibrohim Husayn Mirzo, Muhammad Mo'min Mirzo (va boshqa shahzodalar);

2. Abdurahmon Jomiy, Sayyid Badr (raqqos), Shayximbek Suhayliy, Hasan Ali Jaloyir, Xoja Abdulla Marvorid, Sayyid Hasan O'g'loqchi;

3. Mir Sarbarahna, Kamoliddin Husayn Gozurgohiy, Mir Murtoz, Mullo Mas'ud Shervoniy, Mullo Abdulg'afur Loriy, Mir Jamoliddin Muhaddis;

4. Mir Atoullo Mashhadiy, Qozi Ixtiyor, Muhammad Mir Yusuf, Husayn Ali Tufayliy, Osa'fiy, Binoiy;

5. Sayfiy Buxoriy, Abdullo Hotifiy, Mir Husayn Muammoiy, Mir Muhammad Badaxshiy, Yusuf Badiy, Ohiy;

6. Muhammad Solih, Shoh Husayn Komiy, Hiloliy, Ahliy, Sulton Ali Mashhadiy, Behzod;

7. Shoh Muzaffar, Qul Muhammad Udiy, Shayxiy Noiy, Shohquliy G'ijjakiy, Husayn Udiy, G'ulom Shodiy, Mir Azu, Pahlavon Muhammad (kabi shoirlar va san'at ahli [7, 146-147]).

Navoiy oliy majlislarning asosiy xususiyatlaridan biri bu albatta unda birinchi navbatda mushoiralar, she'rxonliklarni tashkil qilinganligidir. *“O'tmish adabiy jarayonida mushoiralar muhim o'rin tutadi, yana ham aniqrog'i, o'tmishda adabiy jarayon ko'proq mushoira (she'r majlisi, shoirlar anjumani) shaklida kechgan. Mushoiralarda shoirlar o'z asarlarini taqdim etish, ular haqidagi o'zgalar fikrini bilish, shuningdek, boshqa shoirlar bilan ijodiy fikr almashish, hamkorlik qilish imkoniga ega bo'lganlar. Mumtoz adabiyotimizdagi bir qator janrlar, ayrim she'r san'atlarining yuzaga kelishi bevosita mushoiralar bilan bog'lanadi: ularning bir qismi mushoira ishtirokchilarining bir-birlariga javob aytishi (tazmin, taxmis), boshqa bir qismi she'riy musobaqa (muammo, chiston, badiha) ruhi bilan bog'liq holda vujudga kelgan. Mushoiralar dastlab san'at va adabiyotga mehr qo'ygan podsho saroylarida, ijod ahliga homiylik qilgan badavlat kishilar xonadonlarida o'tkazilgan. Xususan, Husayn Boyqaro saroyi va Navoiy xonadonida o'tkazib turilgan mushoiralar davr adabiyoti taraqqiyotining muhim omillaridan bo'ldi [8, 210]”*.

Albatta, Navoiy huzuridagi oliy majlislarda olimu adiblar va shoirlar yangi asarlari muhokama qilingan va bu borada shoirlar sultoni maslahatlariga quloq tutilgan: *“..Va o'ttuz yildin ortuq va qirq yilga yaqindurkim, Xuroson mulkikim, fazlu kamol ahlig'a olam mamalokining misri muazzami va savodi a'zamidir, bu mulkning jami' nazm ahli shuaroysi shirin kalomi va fusahoyi vojibul ihtiromi har ne, har ma'ni bilakim, avroq yuziga oroyish va har alfoz bilakim ajzo izorig'a namoyish beribdurlar, bu faqir (Navoiy) suhbatig'a yetkurubdurlar va bu zaif ollinda o'tkaribdurlar va haq va isloh iltimosin qilibdurlar va xotirg'a kelg'on nuktaki aytilibdur, insof yuzidin musallam tutubdurlar va gar ba'zi ibo qilibdurlar daloyil bila alarg'a xotir nishon qilibdur, andin so'ngra qabul qilib, o'zlarin shokir va mamnun bilibdurlar [3, 79]”*.

Zayniddin Vosifiyning *“Badoe ul – voqoe”* sida keltirilgan quyidagi voqeadan Navoiy huzuridagi oliy majlislar mazmuni ma'lum bo'ladi: *“Mir (Navoiy) ovoz berdilar:*

– Azizlar (majlisga) kiringlar. Hech eshitmagan va xayolingizga kelmagan maqolatlardan eshitinglar!

Hamma jim bo'ldi. Mir Hofiz G'iyosiddin Dehdorga dedi:

– Lofu da'vo qilding. Endi izhorini qil!

Hofiz avval Qur'ondan ashara o'qidi. Majlis ahlining hushini oldi. Keyin g'azal o'qidi. Ashula boshladi – do'stu dushmani uning ovoziga ofarinlar o'qidi. “Amir Hamza” qissasini boshladi. Keyin o'zi aytgan bir dostonni o'qidi va majlis ahli hushi yo'qoldi. Uni tugatib “Abomuslim” qissasini o'qidi – hammani sehrlab qo'ydi. Majlis oxirida “Dorob” qissasini boshladi. Bog'bon bilan uning g'ulomi shu yerda turishgan edi. Ularning taqlidini qilib hammani quldirdi, ba'zilar-ga shunday ta'sir qildiki, kulaverib yumalab qoldilar.

Har kim har ilmdan bahs qildi. Bularga ham javob qildi. Hammadan g'olib keldi... Keyin Mir (Navoiy)ning buyrug'i bilan o'n besh qo'y keltirdilar. Boshqa kerakli asboblari ham keragicha hozirlandi. Hofiz tabbohlilik qildi. Ovqati hammaga yoqib tushdi [11, 99].

Zayniddin Vosifiyning o'zi ham Navoiyning adabiy majlislarida ishtirok etgan: *“Oliy majlis (Navoiy xonadonidagi yig'inlar nazarda tutilmoqda-muallif)ga kirib bordik. Majlis ahli va hazrati Mir (Navoiy) o'z nadimlari bilan hozir ekan. Janobi Mir biz tomon qaradilar. Faqirga (Vosifiy)ga ishora qilib, nomini aytmay o'qilgan muammoni yecha (Vosifiy) oladigan do'stimiz shu kishimi, dedilar. Mavlono Sohibdoro: bali, o'sha maxdum deb javob berdilar. Mavlono Muhammad Badaxshiy suhbatga aralashdilar: “Maxdumlar, xudavandigoro, muammo yechishda Sizdan o'tadigani yo'q-ku?...” Mir dedilar: “Men uning muammo yechishini ko'zidan bildim. Zero, uning fikrlari ko'zlarida zohir bo'lib turibdi. – Keyin shu muammoni o'qidilar:*

*Bog'ro bin az xazon befarro, sarv az jo shuda,
Bulbulash barham zada minqoru, nogo 'yo shuda.*

(Mazmuni: *Bog'ini ko'r, xazonrezlikdan ko'rki qolmabdi, sarv o'rnida yo'q, bulbulning tumshug'i yo'q bo'lib, kuylashdan qolibdi*).

Mir (Ha6ouï) o'qigan muammoni men yod bilardim. O'ylanib qoldim: nomini aytib, o'zimni go'llikka solib, majlisni o'tkazaversammi yoki to'g'risini aytayinmi? Oqibatda rostini aytishga ahd qildim.

Hazrati Mir (Navoiy) boshlarini egib turdilar, yonidagilarga, azizlar, bilasizlarmi, buning so'zi ne ma'noni bildiradi. O'z qudratini izhor etib, bunisini bilaman, boshqasini ayting, demoqchi, biz buning da'vosini qabul qilurmiz, dedilar [11, 99].

Oliy majlis ishtirokchilaridan bo'lgan G'iyosiddin Xondamir "Xulosat ul-axbor"da uning o'zi ham Navoiy majlislarida hikoyatlar aytganini yozib qoldirgan: "*Ulug' amir, hidoyatpanoh, karomatli Ruhning muayyidi (aksi), so'fysifat, sof niyatli ro'zgor pokizasi, musulmon marosimlarini ulug'lovchi, saltanat ustuni va mamlakat tayanchi, hoqon davlatining ishonchli kishisi, sultonning yaqini, ulkim, saxovat dasturxonidan barcha muhtoj to'q, haq va haqiqatu din nizomi Amir Alisher (Navoiy)ning sharif majlisida hikoyatlar so'ylar edim. Ul janob mening hikoyatlarimdan zavqlanar edilar va hazratning turli inoyatlari bu qanoti siniq banda ahvoli ruhiyatiga issiqlik baxsh etardi. Kundan-kunga bu hol ko'payar va soat sayin yuksaklikka ko'tarilar edi*".

Navoiy huzurida bunday yig'inlar tez-tez tashkil qilingan. Biz keltirgan misollar dengizdan bir tomchi, xalos.

Xo'sh, Navoiy huzuridagi adabiy majlislarda qanday she'rlar o'qilgan, degan savol tug'iladi.

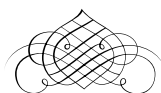
Manbalar Navoiy she'riyat kechalarida badihalar (ruboiylar, qit'alar), tatabbu'lar (boshqa shoirlar she'rlariga naziralar, payravlar, o'xshatmalar), yangi qasidalar va yangi g'azallar, ayrim hollarda ta'rixlar va marsiyalar, muammolar, lug'zlar, hikoyatlar, qissalar (masnaviylar ko'rinishida) o'qilganidan dalolat beradi

Alisher Navoiy xonadonidagi yig'inlarning Husayn Boyqaro oliy majlislaridan farqi shundaki, Navoiy sinovidan o'tgan shoiru hofizlar, qissaxonu, qasidago'ylar, muammo ilmida tengi yo'qlar, boringki, turli xil sohadagi yuksak iste'dod sohiblari podshoh oliy majlislariga tavsiya qilingan. O'z navbatida aytish lozimki, Navoiy adabiy majlislari o'z davri adabiyotining rivojida, shoirlar kamolotida muhim o'rin tutgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Alisher Navoiy. *To'la asarlar to'plami. 1 – 10 jildlar. T: G'ulom nomidagi NMIU. 2012.*
2. Alisher Navoiy. *Mukammal asarlar to'plami. Yigirma jildlik. 1 – 20 jildlar. – T: Fan. 1983 – 2003.*
3. Alisher Navoiy. *Muhokamatu-l-lug'atayn. Qosimjon Sodiqov tahlili, tabdili va talqini. – Toshkent: Akademnashr, 2017. – B.79.*
4. Alisher Navoiy. *Asarlar. Majolis-un-nafois. T. Badiiy adabiyot nashriyoti, 1965. – B. 435-437.*
5. Alisher Navoiy. *Asarlar. O'n besh tomlik. To'rtinchi tom. T. Badiiy adabiyot nashriyoti, 1965. – B. 435-437.*
6. Alisher Navoiy. *Mahbub ul-qulub. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019. – B.20-24.*
7. Zahiriddin Muhammad Bobur. *Boburnoma. T.: Yulduzcha, 1990. – B.146-165.*

-
8. Quronov D., Mamajonov Z., Sheralieva M. *Adabiyotshunoslik lug'ati*. –Toshkent: Akadem-nashr, 2010. – B.210.
 9. Ahmedov B. Davlatshoh Samarqandiy. – Toshkent: Fan, 1967. – B.79-80.
 10. Atoulloh Husayniy. *Badoyi'u-s-sanoyi'*. Forschadan Alibek Rustamov tarjimasi. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi ASN, 1981. – B.49.
 11. Zayniddin Vosifiy. *Badoe'ul vaqoe'*. Forsiydan Naim Norqulov tarjimasi. T: G'.G'ulom NMIK – 1979. – B.216.
 12. G'iyosiddin Xondamir. *Makorim ul-ahloq*. T: G'.G'ulom nomidagi NMIU –2015. – B.208.
 13. G'iyosiddin ibn Humomiddin Xondamir. *Habib us-siyar fi axbori afrodi bashar*. T.: O'zbekiston, 2013. – B.1077.
 14. Navoiy zamondoshlari xotirasida.T: G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. 1985. – B.224.
 15. Davlatshoh Samarqandiy. *Shoirlar bo'stoni*. (“Tazkirat ush-shuaro”dan). Fors – tojik tili-dan B.Ahmedov tarjimasi. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi ASN, 1981. – B.188-197.
 16. Davlatshohi Samarqandiy. *Tazkiratu-sh-shuaro*. Xo'jand: Noshir, 2015. – S.544.
 17. Sirojiddinov Sh. Alisher Navoiy. *Manbalarning qiyosiy-tipologik tekstologik tahlili*. T: “Akademnashr” – 2011. – B.326.
 18. Qorayev Sh. Navoiy adabiy majlislari. – Qarshi, “Qashqadaryo ko'zgusi OAV”, 2019. – B.180.
 19. Qorayev Sh. Navoiy majlislari.-Toshkent: Lesson – Press, 2020. – B.312.
 20. Qorayev Sh. *Temuriylar davri adabiy majlislari (Alisher Navoiy qarashlari asosida)*. – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2021. – B.262.
 21. Qorayev Sh. *Temuriy shoirlar tazkirasi*. – Qarshi, Intellect, 2023. – B.262.

XOLIYOR SAFAROV,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tadqiqotchisi

O'ZBEK JADID HIKOYACHILIGINING TADRIJIY TAKOMILI

Annotatsiya: Maqolada o'zbek hikoyachiligining tub ildizlari, shakllanishi va XX asr boshlarida Turkistonda vujudga kelgan jadidchilik harakati, o'zbek ma'rifatparvarlarining o'rni va roli tadqiq etilgan. Hikoya to XIII asrgacha, asosan, xalq kitoblari, afsonalari zamirida yashab kelganligi, keyinchalik hikoyat, rivoyat, qissa, masal shaklida takomillashib borganligi va jadid yozuvchilari tomonidan taraqqiy etganligi ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: hikoya, jadid, millat, erk, ijtimoiy hayot, milliylik, jaholat, ma'rifat.

Abstract: The article examines the roots of Uzbek storytelling, its formation, the revolutionary movement that arose in Turkestan at the beginning of the 20th century, and the place and role of Uzbek enlighteners. It was considered that until the 13th century, the story lived mainly in the heart of folk books and legends, and then it was improved in the form of stories, narratives, short stories, and parables, and was developed by modern writers.

Key words: history, jadid, nation, freedom, social life, nationality, ignorance, enlightenment.

O'zbek nasri ko'p asrlik tarixga ega bo'lib, hikoya janri o'zining tarixiy ildizlari bilan o'zbek folkloriga, aniqrog'i, xalq rivoyat va hikoyat, ertaklariga borib taqaladi. Zero, xalq og'zaki ijodi adabiyotning mustahkam ildizi, asl qon tomiridir. "Tarixda birinchi yaratilgan nazm asarini aniqlash qanchali qiyin bo'lsa, dastlabki yaratilgan nasriy asarni aniqlash ham shuncha qiyin". Adabiyotshunoslar dastlabki mif va ertaklar xalq tomonidan yaratilganligini inobatga olib, adabiyot nasr bilan boshlangan, degan fikrni ilgari surishadi. Bunda ma'lum bir voqea-hodisani so'zlab, hikoya qilib berish birlamchi hisoblanadi.

Hikoya to XIII asrgacha, asosan, xalq kitoblari, afsonalari, latifalari shaklida, ularning zamirida yashab keldi. Keyinchalik u yangi unsurlar bilan boyidi. Bunga misol tariqasida Nosiruddin Burhoniddin Rabg'uziyning "Qisasi Rabg'uziy" asarida keltirilgan hikoyalarni keltirish mumkin. Ularda payg'ambarlar, avliyolar hayoti bilan bog'liq bo'lgan ilohiy voqeliklar yetakchilik qiladi. XV asrga kelib, hikoyachilik masal shaklida namoyon bo'ldi va Yaqiniyning "O'q va yoy", Yusuf Amiriyning "Chog'ir va bang" kabi asarlari maydonga keldi. Majoziy obrazlar orqali davr muammolarini, jamiyatdagi hukmron kishilarning johillik va yovuzliklarini, ma'naviy qiyofasini ochib tashlandi. Hikoyat, rivoyat, qissa, masal shaklidagi ilk unsurlar sekin-asta takomillashib bordi. Bunday yondashuv Alisher Navoiyning "Tarixi anbiyo va hukamo", "Tarixi mulki Ajam", "Mahbub ul-qulub" asaridagi hikoyatlarda ham ko'zga tashlanadi. Navoiy nasrining yuksak namunasi hisoblangan "Mahbub ul-qulub"da jamiyatdagi ijtimoiy tabaqalarning ma'naviy qiyofasi real gavdalandirilgan va umumlashma obrazlar yaratilgan. Hatto hukmdorlarning xalqqa yetkazgan zulm va qabohatlari ro'y-rost ko'rsatilgan. "Navoiy adabiy merosida nasriy tasvirning shuncha ko'p muhim xususiyatlari mavjudki, shu asosda biz uni o'zbek nasrining ham asoschisi deb bema'lol ayta olamiz" [1. 10].

Alisher Navoiy “Xamsa” dostonida masnaviy imkoniyatlari bilan hikoyaning mumtoz namunalarini yaratdi, deyish mumkin. *“Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Sab’ayi sayyor”, “Saddi Iskandariy”, “Lison ut-tayr”* asarlaridagi hikoyalar bir muncha o’ziga xos bo’lib, ularning asosida ham xalq afsonalari yotadi” [2. 3]. Masalan, “Sab’ayi sayyor” Sharqda mashhur bo’lgan “Ming bir kecha”dagi “ertak ichida ertak” an’anasiga tayanilgan holda “hikoyat ichida hikoyat” shaklida yaratilgan. Asarda dastlab Bahrom va Dilorom hikoyasi berilib, oraga yetti shahardan kelgan yetti musofir hikoyasi kiritiladi. Keyin yana Bahrom – Dilorom hikoyasiga qaytiladi. Asarning o’q ildizi bo’lgan Bahrom va Dilorom hikoyasi asarda qoliplovchi vazifasini bajaradi. “Xamsa” tarkibiga kirgan “Saddi Iskandariy”da esa Iskandar Zulqarnaynning hayoti, sarguzashtlari bilan bog’liq xalq afsonalari yotadi. Alisher Navoiy “Xamsa”sining birinchi dostoni bo’lgan “Hayrat ul-abror”da esa she’riy hikoyaning 20 ta go’zal namunalarini ko’ramiz.

Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asari garcha muallif – roviy tilidan bayon etilgan avtobiografik xarakterdagi voqealar majmui bo’lsa-da, unda ham hikoya qilingan kichik voqeliklarga duch kelamiz. Masalan, Bobur asar boshida 1493-yil voqealarini bayon qilar ekan, Kandibodom haqida to’xtalib, u yerning bodomni yaxshi bo’lishini aytadi va geografik o’rmini tasvirlay turib, Hodarvesh shamoli haqidagi go’zal bir hikoyani keltiradi. *“Xo’jand bila Kandibodom orasida bir dasht tushubtur, Hodarveshg’a mavsumdur. Hamisha bu dashtta yel borur. Marg’inong’akim, sharqidur, hamisha mundin yel borur. Xo’jandg’akim g’arbidur, doyim mundin yel kelur: tund yellari bor. Derlarkim, bir necha darvish bu bodiyada tund yelga yo’luqub, bir-birini topolmay, “Ho, darvesh”, “Ho, darvesh” dey-dey halok bo’lubturlar, andin beri bu bodiyani Hodarvesh derlar”* [3. 8]. Abdurauf Fitrat o’zining “Adabiyot qoidalari” risolasida asarning tuzilishi, mundarijasi, tabiiyligi haqida fikr yuritib, eski yozuvchilarning asarni “andoq rivoyat qilurlarkim” [4. 25], shaklida boshlashini aytgan edi. Shunga asoslanadigan bo’lsak, “Boburnoma”dagi ushbu voqeaning ham “Derlarkim” tarzida bayon qilinishini inobatga olib, hikoyaning o’rta asrdagi bir elementi sifatida qarash mumkin. Bundan tashqari, “Boburnoma”ning 1503-1504 - yillar voqealari bayon qilingan bo’limida ham Nijrov tog’larida yashaydigan, mushukdan yirikroq bo’lgan parranda – “ro’bai parron” haqida hikoya qilar ekan, *“Derlarkim, yig’ochdin-yig’ochg’a nishebga boqa bir gaz otimi uchar. Men xud uchqonin ko’rmadim. Yig’ochg’a qo’yduk, sust yor-mashib chiqti, andin quvladilar, qanotini yoyib, uchqandek etib, beozor tushti”* [3. 123], deydi. Ahamiyatlisi shundaki, Bobur asarda o’rta asrga xos bo’lgan jimjimador uslubdan ko’ra, xalqona hikoya uslubini tanlagan va ravon til bilan qisqa, ixcham jumlar tuzgan. Bu esa Boburning o’ziga xos realistik uslubini namoyon etgan. Ko’rinib turibdiki, til asarning o’ziga xosligini ta’minlaydi va xalq orasida ommalashishi, ardoqlanishiga xizmat qiladi.

Hikoyachilik XVI asrga kelib, yangi bir bosqichga ko’tarildi va o’ziga xos mazmun, qiyofa kasb etdi. “Miftoh ul-adl” (“Adolat kaliti”) va “Gulzor” asarlari muallifi Xoja (Poshshoxoja binni Abdulvakhxoxoja) o’zbek adabiyoti tarixida birinchilardan bo’lib, nasriy hikoya janrining taraqqiy etishiga katta ahamiyat berdi. 1508-1510-yillarda yaratilgan “Miftoh ul-adl” va 1538-yilda yozilgan “Gulzor”dagi hikoyatlar va xalq afsonalaridan ulgi oldi. Xoja hikoyalarining syujeti sodda va qiziqarli, qahramonlari obrazlari yorqin ishlangan. *“Hikoyalarning aksariyati tarixdan, xalq og’zaki ijodidan olingan bo’lib, tasvir uslubi ko’p o’rinda traditsion shartli xarakterga ega”* [1. 13]. Xoja asarni mazmun-mohiyatidan kelib chiqib, fasllarga bo’lishi, har bir faslda uning mazmuniga xos hikoyatlar berishi va hikoyatga axloqiy – didaktik voqelik va she’riy misralarni kiritishi XIII asrda yashab o’tgan shayx Sa’diyning “Guliston” va “Bo’ston” asarlari shaklini eslatadi. Shuning uchun ham ular yagona syujetga ega bo’lmay hikoyatlar turkumidir. Har bir hikoyat tugun, voqea va tugal yechimdan iborat. Mazkur manbalardagi didaktik unsurlar hikoyachilikning tadrijiy takomili uchun xamirturush vazifasini o’tadi. Jadid adiblari ijodida mumtoz adabiyot an’analari, vorislik,

adabiy ta'sir muammolarini o'rgangan Muqaddas Tojiboyevaning fikrlariga ko'ra, *"Muslihiddin Sa'diyning pand-nasihat ruhidagi hikoyalar va she'riy aforizmlar majmuasi bo'lgan "Guliston" asari asrlar mobaynida mumtoz janrning "barjastasi" sifatida yuksak axloqiy-ta'limiy sarchashma maqomida o'zbek kitobxonlari qalbiga o'z ta'sirini o'tkazibgina qolmay, bundagi ibratli lavhalar adib olamining ko'rkam namunasi sifatida badiiy adabiyotga teran kirib bordi va yangi badiiy asarlarning yaratilishi uchun g'oyaviy-ma'naviy sarchashma bo'lib xizmat qildi"* [5. 172].

Ta'kidlash kerakki, bunday kichik hajmli hikoyatlar, chuqur mazmunli masallar Sharq adabiyotida ham, o'rta asr va uyg'onish davri Yevropa adabiyotida ham keng tarqalgan edi. O'tmish ajdodlar hayotidan ibratli voqealarni hikoya qiluvchi bunday kichik hikoyalar aslida nihoyatda katta ta'sir kuchiga ega bo'lib, kitobxonlarga biror g'oya yoki axloqiy ta'limni obrazli tushuntirishda muhim vosita hisoblangan. Bu an'ana XVIII asr oxiri va XIX asr boshlarida yashab o'tgan Gulxaniyning *"Zarbulmasal"*ida ham o'z ifodasini topdi. *"Gulxaniy hayotda bor real tuyg'ularni ifodalashga intilgani uchun jonli xalq tilida yaratilgan maqollardan samarali foydalana olgan"* [6. 22]. Jahon adabiyoti durdonalaridan hisoblangan *"Kalila va Dimna"* bilan yonma-yon qo'yilgan ushbu asar majoziy usul bilan o'z davridagi ijtimoiy tabaqa vakillarining obrazlarini, xarakter xususiyatlarini, ruhiyatidagi ochko'zlik, maqtanchoqlik, mag'rurlik, ta'magirlik, laganbardorlik kabi illatlarini qushlar tilidan, xalq maqollarini keltirish orqali fosh etadi. Shundan ko'rinadiki, Burhoniddin Rabg'uziy, Amiriy, Yaqiniy, Gulxaniy va Xoja asarlarida nasrning muhim unsurlari bo'lgan syujet, voqeaning izchilligi, tugallanganligi, obrazlar xakteri va portretini yaratish, konflikt, yechim o'z ifodasini topgan. Hikoya usulida *"andog' aytiburlarki"*, *"naql borki"*, *"ayturlarkim"*, *"kunlardan bir kun"* kabi boshlanishlardan foydalanish o'zbek hikoyasining genezezi va tadrijiy takomilini namoyon etdi. Bu jarayon xalq og'zaki ijodidan o'sib chiqqan kichik nasriy janrning mif, ertak, hikoyat, munozara, masal va hikoya ko'rinishida milliy shakllanishini ko'rsatadi.

Ta'kidlash joizki, jadid hikoyachiligi birdan chaqmoq kabi paydo bo'lib qolmadi. Xalq og'zaki ijodi hamda mumtoz adabiyot namunalarini o'rganish va ijodiy an'analarni tahlil qilish, ma'lum ma'noda o'zlashtirish natijasida asrlar davomida an'ana bo'lib kelgan nazmiy uslub, masnaviy shakldan nasrga o'tish bosqichma-bosqich amalga oshdi. Mahmudxo'ja Behbudiy harakatda qanchalik yetakchilik qilgan bo'lsa, adabiy jarayonda ham karvonboshilikni o'z qo'liga olgan edi. Dastlab, u usmonli turkchadan *"Bir vafolik zaifani xususida hikoya"* tarjima qilib, 1903 yilning 15-oktyabridan to 1904-yilning 3-fevraligacha *"Turkiston viloyatining gazetasi"*da e'lon qilgan bo'lsa, 1909-yilda asli xitoy adabiyotidan olingan *"Oq yelpog'ichli chinli xotun"* hikoyasini taqdim etib, jadid namoyandalari orasida birinchilardan bo'lib, adabiyotga nasr havosini olib kirdi. Oradan besh yil o'tib, 1914-yilda Abdulhamid Cho'lpon *"Qurboni jaholat"*, *"Do'xtur Muhammadiyor"*, *"Bahor avvallari"*, 1915-yilda Abdulla Qodiriy *"Juvonboz"*, *"Uloqda"*, Munavvarqori Abdurashidxonov esa *"Bizda hamiyat"* nomli hikoyalarni yaratdi. Shu tarzda o'zbek hikoyachiligining tamal toshi qo'yilib, shakl va mazmun, g'oya uyg'unlashdi. Xalqaro tajribalar ham egallana boshlandi. Abdulla Qodiriy vaziyatni inobatga olib, *"Modomiki, biz yangi davrga oyoq qo'ydik, bas, biz har bir yo'sinda ham shu yangi davrning yangiliklari ketidan ergashamiz"* deya bong urib, adabiy shakllarni yangilashga, millatni zamonasining yangi adabiy namunalari bilan tanishtirishga bel bog'lab, *"o'zimizda majburiyat his etamiz"* dedi.

Akademik Naim Karimov tadqiqotlarida ham jadidchilik XIX asrning oxiri va XX asr boshlarida Turkistonga yetib kelgan taraqqiyparvar gazetalar orqali yoyilgani e'tirof etiladi. Xususan, 1906-yilning 27 - iyunida dunyo yuzini ko'rgan *"Taraqqiy"*, keyinchalik tashkil etilgan *"Xurshid"*, *"Shuhrat"*, *"Samarqand"*, *"Oyna"*, *"Sadoyi Turkiston"*, *"Najot"*, *"Inqilob"*, *"Bilim o'chog'i"*, *"Sharq chechagi"*, *"Tong"*, *"Mash'ala"*, *"Farg'ona"*, *"Qizil bayroq"*, *"Maorif va o'qitg'uvchi"*, *"Ishtirokiyun"*, *"Turkiston"* kabi gazeta va jurnallar M.Behbudiy, M.Abdurashidov, A.Qodiriy,

A.Avloniy, Fitrat, Cho'lpon, Elbek, Botu, Said Ahroriy, Shokir Sulaymon singari bir qator qalbi qaynoq, tiynati o'tkir yoshlar millatni dunyoning boshqa mamlakatlarida yashovchi xalqlar hayoti, ma'rifatparvarlik g'oyalari bilan tanishtira boshladi. Jadidlarning so'zda, fikrda, ishda birlik g'oyasi va maqsadda sobitlik tamoyili ayni shu davrda yuzaga kelgan edi. Bu shiddatli jarayonda Abdulla Qodiriy "Mushtum" jurnali mualliflariga yozgan murojaati misolida *"Yaxshi bilish kerakki, qalam o'qlog'i va matbuot ketmon bozori emas. Yo'sunsiz ravishda xotirg'a kelgan har bir so'zdan jumlar to'qimoq fazilat sanalmaydi. So'z qolip, fikr uning ichiga qo'yilgan g'isht bo'lsin, ko'pchilik xumdonidan pishib chiqqach, yangi hayot ayvoniga asos bo'lib yotsin!"* [7. 186]— deya ta'kidlab, boshqa ijodkorlarga ham yo'l ko'rsatgan, deyish mumkin. Xuddi shu yillarda Rossiya, Turkiya va Eronda sodir bo'lgan inqilobiy voqealar, Kavkaz, Volgabo'yi, Turkiyadagi jadidchilik an'analari haqidagi xabarlar ham shu nashrlar orqali Turkistonga yetib kelgan.

Jadid adabiyoti aynan mana shu jadidchilik harakatining targ'ibot vositasi o'laroq vujudga keldi. O'zbek jadid hikoyalari namunalari birin-ketin o'sha davr matbuotida e'lon qilina boshladi. Abdulla Qodiriy tatarcha gazetalarni o'qib, shu yillarda o'zbek tilida chiqa boshlagan "Oyina", "Sadoyi Turkiston" gazetalariga xabar yozib turgani, *"yana shu yilda tatarlarda chiqib turgan hikoya va romanlarga taqlidan "Juvonboz" otliq hikoyachani yozib, noshir topilmaganidan o'zim nashr qilib yubordim"* [8. 18], deb yozadi. Mana shuning o'ziyoq matbuotning naqadar ulkan kuch ekanligidan va ma'rifatparvar yoshlarning tezroq maydonga chiqishiga ko'mak berganligidan dalolatdir. *"Juvonboz" hikoyasi nafaqat adib ijodida, balki Fitrat, Cho'lpon hikoyalari kabi butun bir XX asr o'zbek adabiyotida realistik nasriy asarlarning tug'ilishini boshlab bergan asarlardan biri sifatida ham ahamiyatli edi"* [9. 54].

XX asr boshida katta kuch bo'lib maydonga chiqqan ma'rifatparvar ziyolilar jamiyatni, millatni tarbiyalashda adabiyotning roli nihoyatda buyuk ekanligiga to'la amin bo'lganlar. *"Jadidchilikning ruhi va mazmunini o'zida bekamu ko'st namoyon etgan jadid adabiyoti milliy ong va sezim taraqqiyotida beqiyos rol o'ynaydi. Bu adabiyotning ilk namunalari badiiyatiga ko'ra u qadar yuksak emas, g'oyalar yaydoq beriladi. Yalang'och da'vat va chaqiriqlar, shoirbozlik ko'zga tashlanadi. Jadid adabiyoti 10-yillarning oxiri, 20-yillarning boshlaridagina to'laqonli adabiyotga aylandi"* [10. 165].

Bundan ko'rinadiki, bu davrda jadid adabiyoti maqsad bo'lish bilan birga vosita vazifasini ham bajargan va juda kuchli ma'naviy ehtiyojga aylangan. Jadidchilikning shakllanishi va rivojini uning g'oyalarini o'zida aks ettirgan adabiyotsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Deyarli barcha sohalar-da yangilikka intilayotgan jadidlar adabiyotga ham yangicha nazar bilan qaraydi.

XX asrning dastlabki yillaridanoq adabiyotning barcha yo'nalishlarida: nazm, nasr va dramaturgiyada yangi nomlar paydo bo'ldi. O'zbek jurnalistikasi yangicha bo'y ko'rsatdi. Jurnalistik janrlar shakllandi. Gazeta va jurnallar tinimsiz chop etilib, yangi-yangi iste'dodlarni kashf etdi. Eng muhimi, so'z orqali, adabiyot orqali jamiyatga, davlatga ta'sir ko'rsatish, millat ruhini uyg'otish davr talabi ekanligi ayon bo'ldi. Matbuot orqali xalqning ko'zi ochilib, nafaqat siyosiy bilimlari, balki ma'naviy olami boyib bordi. E'tiborlisi shundaki, "Turkiston", "Farg'ona" kabi gazetalarda "Yo'l esdaliklari", "Adabiyot va san'at", "Parcha", "Xotira" kabi ruknlar ostida birinchi marta kichik proza namunalari berila boshlaydi. Fuqarolarning o'zlikni anglash, diniy va dunyoviy fanlarga qiziqishi ortdi. "Najot", "Sadoyi Turkiston", "Turkiston", "Farg'ona", "Qizil bayroq", "Ishtirokiyun" gazetolari hamda "Tong", "Maorif va o'qitg'uvchi", "Sharq chechagi", "Inqilob", "Mash'ala" jurnallari jadid hikoyalari targ'ibotida muhim vosita bo'ldi. Misol uchun, "Ishtirokiyun", "Qizil bayroq" va "Turkiston" gazetalarida 1918-1924 - yillar oralig'ida 22 ta hikoya chop etilgan. "Maorif va o'qituvchi" jurnalida esa 1925-1929 - yillar oralig'ida 35 ta hikoya e'lon qilingan.

Jadid matbuotida birin-ketin asarlar nashr qilinar ekan, nazariyaga ehtiyoj sezildi. Abdurauf Fitrat o'z vaqtida yangi o'zbek adabiyoti nazariyasini yaratdi va san'at, adabiyot, tur va janrlar haqida ta'riflarni ishlab chiqdi: *"Adabiyot so'zini tuzukkina anglatmoq uchun boshlab san'at ham go'zal san'atlar degan so'zni ta'rif qilib o'tish lozimdir... Go'zal san'atlarda tovar (material) to'vush ohang bo'lsa, go'zal san'at musiqiy bo'ladi; bo'yovlar, chiziqlar bo'lsa, rasm bo'ladi; tosh yo boshqa turli ma'dan esa haykalchilik bo'ladi; tosh, yog'och, kirpich, ganch turnoq (tuproq, loy) bo'lsa, me'morlik bo'ladi; tan, mug'a (imo, qosh, ko'z) harakatlari esa o'yin (tans) bo'ladi; gap, so'z esa adabiyot bo'ladi"* [4. 21]. Fitrat zamonasi uchun peshqadam bo'lgan nasr, xususan, hikoyaning imkoniyatlarini o'z davrida yaratilgan hikoyalarning mohiyatidan kelib chiqib izohlaydi va *"tirikchiligimizda bo'lib turg'an ko'b voqealarning qorong'i puchmoqlarini oydinlatib ko'rsatadi"*, deya ta'rif beradi.

Shu davrdan boshlab adabiyot ijtimoiy hayotni yaqqol aks ettira boshladi. Uning vazifasi tuyg'ular tajassumini shunchaki badiiy ifodalash emas, balki fikr berish, o'yga toldirish, zamonning muammolarini o'rta tashlash va uning yechimlarini ko'rsatishdan iborat bo'lib qoldi. Aytish mumkinki, matbuot bu davrda o'zbek prozasining beshigi bo'lib xizmat qildi. Yangilanayotgan davr hikoya uchun ta'rif va tavsifni ham talab etardi. Abdurahmon Sa'diy roman va hikoyani epik turga kiritib, ularning bir-biridan farqini uzunligi va qisqaligiga qarab ajratadi. U "povest" termini o'rniga "uzun hikoya", "novella" yoki "hikoya" o'rnida esa "qisqa hikoya" terminini qo'llaydi. Abdurahmon Sa'diyning bu kabi tadqiqotlari natijasida Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" va Olimjon Ibrohimovning "Bizning kunlar"ni romanga, Abdulla Qodiriyning "Uloqda", "Otam va bolshevik", Fitratning "Qiyomat", Cho'lponning "Yo'l esdaligi", "Oydin kechalarda" asarini hikoyaga, Olimjon Ibrohimovning "Qizil chechaklar", Fotih Amirxonning "Qadrli minutlar" asarini uzun hikoyalarga, Sharif Kamolning "Hikoyalar"ni qisqa hikoyalarga misol qilib keltirgan. 1905-1917-yillarda yaratilgan nasriy matnlarni kuzatadigan bo'lsak, mualliflar o'z asarlarini qalamga olgan mavzusiga qarab, "ro'mon", "roman", "milliy roman", "hikoya", "xayoliy hikoya", "filyatun", "ocherk" "maqola", "latifa", "ertak" kabi nomlaganligiga duch kelamiz. Masalan, Abdulla Qodiriyning "Juvonboz" asari janri "ro'mon", "Uloqda" "hikoya", "Jinlar bazmi" "mavhum hikoya", deb ko'rsatilgan. Asarlarning mazmun-mohiyatiga qaraydigan bo'lsak, bu davrda axloqiy masalalarga bag'ishlangan asarlar "roman", deb nomlangan. "Juvonboz"da ham, Hamzaning 1915-yilda dunyo yuzini ko'rgan va "milliy roman" deb e'lon qilingan "Yangi saodat" asarida ham ayni shu masala ilgari surilgan. Cho'lponning "Muhtaram yozuvchilarimizga" nomli maqolasidagi "Bizga ko'p teatru, ro'man kitoblari yozmoq kerakdurkim, bu bir qarz bir hovuch ziyoli yoshlarimiz ila ahli qalam ustlariga tushadir", ta'kidida ham "ro'man kitoblari" axloq ma'nosini ifodalaydi.

Hikoya janri xususidagi tahlillar o'z davrida turli bahs va munozaralarni keltirib chiqargan. Olim Sharafuddinov esa hikoyani roman bilan ajratmasdan, ularning bir-biri bilan bog'liqligini hisobga olib, *"O'zbek adabiyotida g'arb ruhidagi, g'arb shaklidagi hikoyanavislik Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar"i bilan boshlandi"* [11. 13], deb ko'rsatadi. Sotti Husayn esa *"Hikoya turmush hodisalarining birortasini tasvirlab beradi. Povest esa hikoyadan yuqori, romandan kichik bo'lib, hodisalarining hikoyaga qaraganda katta rasmini oladi"* [12], deb ta'riflaydi. Shuni ham ta'kidlash kerakki, keyingi davr adabiyotshunosligida nasriy asarlarning janr xususiyatlarini aniqlashda aynan Sotti Husaynning ta'riflari ulgu berdi. Ammo nazariy adabiyotlarda hikoyani janr sifatida xarakterlovchi ta'riflar shu qadar ko'pki, go'yoki haligacha hikoyaga muxtasar ta'rif berilmagandek. Sababi, hikoya doimiy o'sib, takomillashib, yangi unsurlar bilan boyib kelmoqda. Bundan tashqari, hajm ham uning asosiy belgisi bo'la olmaydi. Demak, janrning asosiy belgisi, badiiy in'ikos etilgan hayotga yondashishda yuzaga chiqadi.

Hikoya janri talablari ayon bo'lishi bilan bir paytda gazeta-jurnallarda, almanaxlarda turli mavzularda hikoyalar e'lon qilinib bordi. Zamonaviy hikoyalar mavzu jihatdan ko'lamdor, mazmun jihatdan jadid g'oyalari bilan to'yingan edi. Hikoyachilikdagi bunday jonlanish millat ruhini tarbiyalash, ularning haq-huquqlarini anglatish, qalblari tub-tubida yashirinib yotgan azaliy orzulari ro'yobini ko'rsatish, bu yorug'lik uchun yo'llar ko'rsatishdan iborat edi. Hikoya to'liq targ'ibot vositasiga aylandi. Ilm istab yoki tijorat maqsadida yoki haj safari sababli dunyo ko'rgan jadidlar Turkistondagi qoloqlik va xurofotlarni hikoya, roman, dramalar orqali oshkor etishar, o'lomon esa tomosha va mutolaa orqali zulmat ortida nur borligini his etib borardi. Hikoyachilikning bunday takomilini Abdulla Qodiriy, Abdurahmon Sa'diy, Shokir Sulaymon va boshqalar birin-кетин matbuot orqali jonkuyarlik bilan qo'llab-quvvatlay boshladi.

Yangi davr yangi adabiyotni yuzaga keltirdi. Jadid yozuvchilari o'z asarlari bilan buni to'la isbot etdi. Garchi bu davr hikoyachiligida san'atkorning o'rnini ko'proq voiz egallagan, nasihatgo'ylik, "oqartuvchilik" xarakteri yuqori bo'lsa-da, tez fursatda takomilga erishgan jadid hikoyalari orasida Abdulla Qodiriyning "Uloqda" hikoyasi tong yulduzi kabi ko'zga tashlanib, Oybek uni "Abdulla Qodiriyning ijod yo'li" maqolasida "*Juvonboz*" va *boshqa asarlarga nisbatan tenglashtirmaslik darajada yuqori bir asar*" [13. 250], deya bejiz e'tirof etmagan edi. Ayrim hikoyalar nashr etilishi bilanoq badiiy hodisa sifatida o'z qiymatini yo'qotadi, ammo shunday asarlar borki, qalamga olingan mavzu uning umrboqiyiligiga xizmat qiladi. "Uloqda" ana shunday umrboqiy asardir.

Tahlilda keltirgan mulohazalarimizdan ma'lum bo'ladiki, XX asr boshlarida paydo bo'lgan o'zbek jadid hikoyachiligi, avvalo, xalq og'zaki ijodi va mumtoz an'analar ta'sirida yuzaga keldi. Dastlab jadid ma'rifatparvarlarining maqsad va g'oyalari xizmat qilgan sodda tilda yozilgan hikoyalar keyinchalik badiiy jihatdan ham yuksala bordi. Ko'tarilgan mavzular hayotiylik kasb etib, obrazlar tizimi shakllandi, qahramonlarning aniq portreti yuzaga chiqdi, voizlik, nasihatgo'ylik o'rnini badiiylik, turli tasvir vositalari egallay boshladi. Hikoya janr sifatida shakllandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ўзбек насри тарихидан. – Т.: Фан, 1982. – Б. 10.
2. Турдиев Ш. 20-йиллар ўзбек ҳикояси. Филол.фан.номз. дисс. – Тошкент: 1969. – Б. 176.
3. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – Б. 368.
4. Фитрат А. Адабиёт қоидалари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 112 б.
5. Тожибоева М. Жаҳид адиблари ижодида мумтоз адабиёт анъаналари. Филол.фан. докт. дисс. – Т.: 2017. – Б. 283.
6. Қодиров П. Халқ тили ва реалистик проза. – Т.: Фан, 1983. – Б. 166.
7. Қодирий А. Кичик асарлар. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги бадий адабиёт наشريёти, 1969. – 216 б.
8. Қодирий Ҳ. Отам ҳақида. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги НМИУ, 1983. – 224 б.
9. Мирвалиев С. Абдулла Қодирий кашфиёти. – Тошкент: Mashhur press, 2018. – 208 б.
10. Қосимов Б. Танланган асарлар. 2-жилд. Тошкент: Фафур Ғулом номидаги НМИУ, 2022. – 640 б.
11. Турдиев Ш. Ўзбек адабиётида кичик эпик жанрнинг шаклланиши. – Тошкент: Фан, 1978. – 96 б.
12. Ҳусайн С. "Ўткан кунлар" ҳам ўткан кунлар. Шарҳ ҳақиқати. – 1929. 5-август.
13. Ойбек. Асарлар. 9-том. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат наشريёти, 1974. – 352 б.

АЗАМАТ БЕКИМБЕТОВ,

доктор философии по филологическим наукам (PhD), старший научный сотрудник,
Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук
Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан, г. Нукус.

ОБРАЗ ПРОРОКОВ И СВЯТЫХ В НАРОДНЫХ ЛЕГЕНДАХ

Аннотация: В статье изучается система образов легенд о пророках в каракалпакском религиозном фольклоре. Как и у многих народов в каракалпакском религиозном фольклоре истоками легенд преимущественно составляют легенды о пророках. Научные исследования, проводимые по сбору легенд о жизни пророков, записанных среди каракалпакцев, и все благие дела говоря народным языком по внедрению религии ислам, основой их распространения среди каракалпакцев, в основном состоит из религиозной литературы, связанной с религией ислам и все сведения, имеющиеся в руках, также содержание легенд показывает, что их истоки составляет литература, восходящая исламу. Поэтому мы, изучили легенды о пророках не по принадлежности к определенной религии, а в общем хронологическом порядке.

Ключевые слова: фольклор, легенда, образ, мотив, ислам, религия, пророк.

Abstract: The article considers the system of images of legends about prophets in Karakalpak religious folklore. Like in many nations, in Karakalpak religious folklore the origins of legends are mainly legends about prophets. Scientific research carried out to collect legends about the lives of the prophets recorded among the Karakalpaks, and all good deeds in popular language for the introduction of the religion of Islam, the basis of their distribution among the Karakalpaks mainly consists of religious literature related to the religion of Islam and all the information available to them, also the content of the legends shows that their origins are the literature that goes back to Islam. Therefore, we studied the legends about the prophets not by belonging to a particular religion, but in general chronological order.

Key words: folklore, legend, image, motive, Islam, religion, prophet.

Религия ислам стала основой коренных изменений, происходящих в культурно-социальной жизни народов, проживающих в Средней Азии после завоевания арабским халифатом этой территории и мер, осуществляемых на государственном уровне по ее внедрению в регионе. “В период, когда религия Ислам распространялась на эту территорию, с религиозной точки зрения в регионе господствовало большое разнообразие, состоящее из различных религиозных верований. Исламу пришлось сталкиваться с христианской религией, состоящей из различных ветвей, античными культами, сохранившимися в остаточной форме, зороастризмом и самое главное, с примитивной религией множества тюркских племен и племенных конфедераций, примкнувших с севера-востока, с восточных регионов Азии в Среднюю и Переднюю Азию [7, - с. 31]. В результате мифология ислама приобретает специфическое содержание, связанное с древней религией, адаптированной к религии Ислам в среде Средней Азии и также разными культами, элементами [8, 177-178].

Мало конкретных сведений о периоде принятия исламской религии каракалпаками, вернее родами, составляющими этнический пласт каракалпакской нации. Так как, появление на страницах истории каракалпакской нации как отдельного народа, по мнению ученых приходится на XVI век. Судя по сведениям об огуз-кипчакском периоде, имеющем важное место в этногенезе каракалпаков, тюркские племена, входящие в это родовое сообщество приняли исламскую религию в начале X века, в XI веке почти все они считались мусульманами [4, 83]. Исторические и устные фольклорные источники, связанные с каракалпаками последующих периодов указывают на тюркские племена, имеющих важное место в этногенезе каракалпаков, в основном этнических групп, принявших себе исламскую религию. Это свидетельствует о том, что нынешние каракалпаки пользовались плодами исламской культуры приблизительно с X-XI веков сначала в составе различных родовых, государственных сообществ. Преобладающая часть имеющейся в руках сведений о месте исламской религии в культуре и истории каракалпаков, в целом мусульманской культуры приходится в основном на конец XVIII - XIX веков, то есть на период полностью сформировавшегося в качестве нации каракалпаков, на последующий период, когда имеет свою постоянную географическую территорию.

Большинство легенд о пророках в каракалпакском религиозном фольклоре, хотя и сохранили основную сюжетную схему в своих первоначальных источниках, они адаптировались к мировоззрению местного народа, по причине того, что испытали трансформацию в известной степени, можно рассматривать их в качестве вариантов первоначальных экземпляров, можно принять как собственность каракалпакского фольклора.

Адам Ата (предок). Наши комплексные научные исследования над легендами об Адам Ата в каракалпакских религиозных легендах показывает, что основой их формирования в основном была религиозная литература (Коран, Инжил “Кыссасул анбия”). Как и другие народы мира и каракалпаки связывает свою генеологию с Адам Ата и приняли его с мусульманской точки зрения его первым, приходившим в мир человеком и приняли его как первого пророка, отпущенного Аллахом к людям. Среди каракалпакских религиозных легенд об Адам Ата, записанных среди народа, с научной точки зрения легенды “Адам ата и Хауа ене”, “Изгнание из рая Адам Ата и Хауа ене (Адама и Евы)”, “Магический черный камень” является источником, имеющим ценность, дающим в определенной степени, сведения об отношении каракалпаков к этому религиозному персонажу, а остальные являются вариантами этих легенд.

Легенды “Изгнание из рая Адам Ата и Хауа ене”, “Магический черный камень” по своему содержанию повторяют религиозный сюжет, связанный с их изгнанием из рая, рассказывающимся в религиозной литературе относительно исламской и христианской религии. Также, каракалпакская версия легенды в известной степени имеет специфическую особенность. В мусульманских источниках “когда изгнали Адама с неба, он попадает в Аден, в других источниках в Цейлон, а Хауа ене - в город Джидду” [6, – с. 35] В каракалпакской легенде Адам Ата попадает в гору, а Хауа ене на берег моря и они ищут друг друга на протяжении 200 (двести) лет. Аллах (Всевышний) из-за просьбы Адам Ата прощения его грехов и молебни построил белый шатер с помощью своих ангелов. После кончины Адам Ата шатер вновь унесут в небо, на его месте строится город Мекка.

В мусульманских источниках Аллах вместе с Адам Ата для строительства Каабы бросает на землю и священный Черный камень. Каракалпакская версия легенды обогащена дополнительными деталями об истории Черного камня. В ней говорится: “Когда Черный камень вместе с Адам Ата и Хауа ене снизошли с неба, они падают в болото, их спасает

ангел Жабраил. В другом варианте этой легенды “Когда Аллах бросает на землю Адам ата, вместе с ним отправляет своего греховного ангела, которого не любит, и он после того как попадает на землю превращается в камень. Аллах, когда бросил камень в землю, он был белого цвета, становится он черным после того, как до него дотрагивались грешники” [1]. Легенда “Адам Ата и Хауа ене”, входящая в цикл каракалпакских легенд об Адам Ата дает образец каракалпакской интерпретации традиционного сюжета в мусульманской и христианской традиции о сотворении Адам Ата и Хауа ене. Как в ней говорится, тогда не было на земле никакого существования. Заскучавший от всего Тенгри (Создатель) сотворил Адам Ата. Адам Ата ничего не интересовало. “Так не пойдет” – сказал Тенгри и сотворяет ему для жизни Хауа ене. Хауа ене от Адам Ата рождает сына и дочь. Хауа ене кормит сына правой грудью, а левой – кормит дочь и она скрепляет их союзом как мужа и жену, от них на земле начинается существование. В легенде Адам Ата и Хауа ене не сотворяется Аллахом, а сотворено правителем Вселенной – Тенгри, определяющего судьбу и жизнь людей, земного и небесного мира, возникшего на основе самых древних анимистических взглядов общих тюркоязычных народов. У многих тюркоязычных народов, принявших ислам, Тенгри, Аллах рассматривается в качестве единственного определения – созидающей человека силы, в легенде еще конкретнее проявляется функции древнего тенгризма и его основной фигуры – Тенгри. В легенде не встречаются мотивы изгнания из рая согрешивших Адам Ата и Хауа ене, это доказывает, что религиозные понятия тюркоязычных народов, связанные с тенгри до ислама возникли в этой среде. Мотив кормления родившихся сына и дочь Хауа ене, не вспутав их, правой грудью сына, а левой грудью дочь, не рассказывающихся в Коране и Библии отражают взгляды каракалпаков об экзогамическом (не допускается союз из одного рода) браке. Легенда, записанная среди каракалпаков “Адам Ата и Бес” возникла на основе мотива изгнания из рая Адам Ата и Хауа ене, приведенных в Коране и Библии и находит свое отражение в качестве эпического продолжения данного мотива. Как говорится в легенде, семья Адам Ата соседствовала с семьей беса и дети беса вместе играли с детьми Адам Ата. Адам Ата заметил, что его дети стали вести себя нехорошо с тех пор, как стали играть с детьми беса и стал детей беса рубить топором и зарывать в землю. Назавтра смотрит, дети беса все также играют с его детьми. Тогда, Адам Ата опять стал рубить топором детей беса, пожарил их в котле и съел их с детьми, думал: “теперь избавились от них”, но приходит бес и со смехом говорит: “Все равно не избавитесь от нас. Мы раньше были снаружи, теперь проникли к вам внутрь. Теперь будем жить вместе всю жизнь”.

Ибрахим сахаба (проповедник) и его сын Исмаил. В среде каракалпаков считают Ибрахима во многом последователем, учеником пророка Мухаммеда, а некоторые информаторы отмечают его как пророка. Судя сведениям, приведенным из Корана, он первым признал Аллаха и призвал других поклоняться ему, вдвоем с сыном Исмаил занимает место в исламской идеологии в качестве человека, построившего Каабу. Легенда, записанная среди каракалпаков “Жертвоприношение Ибрахим сахабы своего сына Исмаила” [3, 175] является самым главным из легенд, распространенных у каракалпаков об Ибрахим сахаба, а остальные стали вариантами этой основной легенды. Проводимые анализы легендам, принадлежащим к литературе религии ислам, распространенной среди каракалпаков, указывают на широкое распространение вышеназванной легенды об Ибрахим сахаба среди народа, происхождение которой в основном восходит к Корану.

Исмаил в мусульманской мифологии сын Ибрахима, пророк, проповедник Аллаха на земле. По сведениям из Корана пропагандирует “религию Ибрахима” отца, сохранил Каабу для мусульман.

Легенда, распространенная среди каракалпаков “Появление на свет Ибрахима” [3, 175] по общему содержанию повторяет вариант Корана, вместе с тем от нее отличается своеобразным национальным колоритом и дополнительными деталями. В варианте Коран легенды, Исмаил с отцом Ибрахим, с матерью Хаджар приезжают в Аравию, отец оставляет его для проживания около Каабы, построенного им самим. В каракалпакской версии события получают несколько другой оборот, в ней легенда начинается с клятвы бездетного Ибрахима, если у него родится сын, то он должен будет принести в жертвоприношение своего сына во имя Аллаха. Он посадит младшую жену в рысака (летающая конь), приказывает слуге оставить свою жену, где остановится лошадь. Через четыре дня лошадь останавливается в пустыне, женщина там рождает. Новорожденного мать нарекает Исмаилом. По воле Аллаха появится вода в том месте, где мальчик играл, они с матерью остаются там жить. Когда исполняется ему семь лет, тогда только о нем узнает отец.

Каракалпакская версия легенды отличается, в первую очередь особенно мотивом - прошением ребенка у сверхъестественных сил, свойственных тюрко-монгольскому эпосу и разлуки сына со своим отцом, в ней занимает место мотив поиска.

Пророк Нух (Ной). Пророк, знакомый каракалпакам по имени Нух является религиозным персонажем, генезис которого восходит к христианству и иудаизму и легенды были распространены среди народа через исламскую религию и принадлежащей ей литературой. В Коране о нем отмечено, как о последователе, “гониме Аллаха на земле” (26:107), Аллах отправляет его тем грешникам, чтобы они стали мусульманами, которые не признавали его суры (наставления), (71-сура. “Нух”). Аллах, чтобы наказать грешников, сотворенных им самим, вызывает всемирный потоп, чтобы спастись от этого бедствия приказывает пророку Нух построить корабль (11:42; 23:27). Этот сюжет, сформировавшись в Коране, широко распространяется среди народа, принявшего исламскую религию, приобретает своеобразную национальную интерпретацию в местных фольклорных традициях. Вышеназванный сюжет был широко распространен и среди каракалпаков, несколько его вариантов записаны среди народа. По тексту одной из легенд, записанной среди каракалпаков говорится: Корабль пророка Нух обойдет мир, где был всемирный потоп, в конце концов, останавливается в Аральском море и люди и животные, которые парами были взяты в корабль, тут сходят с корабля, продолжают свое дальнейшее существование [2]. Своеобразная каракалпакская интерпретация традиционных мотивов, связанных с потопом и строительством корабля пророком Нух нашло свое отражение в легенде “Всемирный потоп”, которое шире по объему и имеет своеобразное содержание [3, 175]. Сюжет легенды сформирован на основе главных трех мотивов, в первом из них говорится, что пророк Нух услышит от Жабрайил о всемирном потопе, строит корабль, берет в корабль всех существ парами, рассказывается эпический сюжет, широко распространенный на востоке о повреждении корабля (мышь ставит дыру). В качестве продолжения этого сюжета, к этой легенде добавляется легенда этиологического содержания “Почему у ласточки хвост разделен?”, широко распространенного среди тюркоязычных народов. В легенде пророк Нух спрашивает у змеи, что она желает за оказанную службу, в ответ она просит накормить ее самой вкусной кровью на земле. Чтобы найти вкусную кровь пророк Нух отправляет комара... Последующее развитие событий проходит как в этиологической легенде, пророк Нух отводит “место ласточке среди людей”.

В конце легенды осушается потоп, когда корабль остается на суше, те которые были в корабле видят, как из одной ямы выходит дым. Смотрят, не зная о потопе, одна старуха пряла свою прялку. Контаминация (смешивание событий) таких легенд, отображающих

животных, (ласточка) культов природы (природа – старуха), относящиеся к различным источникам по своему происхождению показывает отдельное проявление этапа адаптации каракалпакской фольклорной традиции легенде о пророке Нух, определенный этап эволюции данного персонажа.

Среди каракалпаков, проживавших на берегу Аральского моря, в основном входящие в род арыс кунград каракалпаки и среди тех, кто некогда связывал свой быт с рыболовством наряду с Убби и пророк Нух был известен как покровитель кораблестроителей и рыбаков [11, 194]. В легенде, записанной автором у 79-летнего К.Нуратдинова, предки которого жили у берегов Аральского моря, в известной степени конкретно отображена функция пророка Нух в качестве покровителя рыбаков. В легенде говорится, что когда рыбаки на небольшой лодке вышли для ловли рыбы, неожиданно поднимается буря на море, силой бури стала качаться лодка рыбаков. Тогда рыбаки, стоя на коленях стали молить пророка Нух о спасении. Через некоторое время, лодка с большой скоростью стала плыть на сушу. Когда рыбаки подняли головы, то увидели среди тумана как тянул лодку за веревку белобородый старик, голова которого доходила до неба. Они тогда впервые видели пророка Нух собственными глазами [2].

Пророк Иса. Легенды, записанные среди каракалпаков “Бийбимарьям и пророк Иса”, “Заточение пророка Исы” [3, 175] соответствует с концепцией Корана о пророке Иса, вместе с тем в известной степени имеет отличия. В легенде “Бийбимарьям и пророк Иса”, как и в Коране по воле Аллаха Иса рождается от матери Бийбимарьям без брака, с детства имеет сверхъестественную силу: молитвами лечит больных, воскрешает умерших, знает язык животных и птиц. Однажды Азраил забирает душу Марьям, несмотря на ее мольбу “пусть придет сын”. Когда пришел Иса, ангелы уже похоронили его мать. Тогда Иса просит Аллаха показать мать. По воле Аллаха кладбище открывается, и Иса видит свою мать. Мать тогда дает наставление ему: “Не интересуйся наживой и богатством, неси службу честно во имя Аллаха”. Во второй легенде говорится события заточения врагами пророка Исы и его освобождение Жабраилом. Эта легенда имеет сюжет, не свойственный ни Корану, ни Библии, можно рассматривать его плодом результата влияния исламской идеологии и народной фантазии об идеализации личности пророка Исы, как народную концепцию. Рассуждение о том, что легенда была сформирована в среде тюркоязычных народов, свидетельствует произведение Насриддина Рабгузий “Кыссаи Рабгузи” (Рассказ Рабгузи). Эта легенда является интерпретационной версией в среде каракалпаков, сформированной в среде тюркоязычных народов. Легенды, распространенные среди каракалпаков представляют пророка Ису настоящим кротким мусульманином, готового принести себя в жертву ради Аллаха, помощником простого народа.

Пророк Мухаммед. Историческая личность пророк Мухаммед, - основатель мусульманской государственности и религии ислам (570-632) вел свою деятельность по формированию ислама в качестве монотеистической религии и несмотря на то, что объявил себя обычным человеком, как и другие, говорил, что не стоит ждать от него волшебства, он только “возвестник” Аллаха, “лампа, дающая свет” (33: 44-45), на территории, где была принята ислам, даже в самой Аравии под влиянием религиозных культов до ислама и ранних религий предстает мифический образ, как пророк, имеющий сверхъестественную силу.

Основными источниками распространения среди каракалпаков легенд о пророке Мухаммеде являются произведения жанра “Кыссасул анбия”, написанные разными авторами и являющиеся жанром своеобразного апокрифического характера, состоящие из текстов

великой книги мусульман – Корана, и хадисов, рассказывающих о жизни и деяниях пророка Мухаммеда и преданий о других пророках. Легенды, появившиеся на основе выше указанных источников о жизни и благих деяниях пророка Мухаммеда, встречающихся у каракалпаков, составляют известную долю группы каракалпакских религиозных легенд. По содержанию легенды о пророке Мухаммеде можно рассматривать на основе письменных и устных источников, непосредственно связанной с религией ислам и возникших на основе древних религиозных верований до ислама, вернее в качестве легенд, появившихся как плод народной фантазии о пророке Мухаммеде.

Первую группу охватывают каракалпакские легенды, возникшие на основе литературы, отображающей в себе непосредственно Коран или Хадис, как характер преданности исламу в себе содержат биографию пророка Мухаммеда, сведения о его благих делах во имя Аллаха и во многом они имеют дидактический характер. Легенды этого характера были известны среди каракалпаков во многом в религиозной среде, то есть, в деятельности определенной мечети и медресе и окружающей их социальной среде. Тем не менее, в целом по мировоззрению каракалпаков пророк Мухаммед не только основатель исламской религии, но и рассматривается в качестве пророка, имеющего сверхъестественную силу, как и другие пророки.

Среди каракалпаков, особенно одной из часто встречающихся легенд в религиозной среде это легенда “Хождение пророка Мухаммеда в Арш”. Легенда содержит в себе одно из первоначальных религиозных сюжетов, стали основой принятия пророка Мухаммеда святым, в целом мусульманской традиции, имеющего сверхъестественную силу, она возникла в связи с “ночным путешествием” пророка Мухаммеда в Коране (см: Исра17:1), затем стала находить свое отражение в различных версиях религиозных традиций народов, принявших религию ислам.

Ход событий в каракалпакской версии этого сюжета почти схож с проявлением ее в целом мусульманской традиции. Мухаммед в легенде с помощью ангела Жабраил на коне Бурак поднимается в Арш, там он встречается ушедшего до него пророками Адам Ата, Иса, Ибрахим, Муса, Нух, Якып и проходит семь слоев неба, попадает к Аллаху, видит рай и ад, получает поручение Аллаха. Отличие легенды каракалпакской версии от других мусульманских версий, в первую очередь в ней есть национальный колорит, то есть в легенде – рай и ад, заведение Аллаха, образы пророков и т.д. изображаются на фоне мировоззрения каракалпаков. Такая особенность свойственна легенде “Рождение пророка Мухаммеда”, распространенная среди каракалпаков [5, 59-60].

Легенды, появившиеся на основе местных религий до ислама относительно пророка Мухаммеда и связанных с ними культовых понятий являясь имуществом непосредственно местных народов без других влияний, религиозной фантазии народа, принявшего исламскую религию, они сыграли большую роль в обогащении новым содержанием циклов легенд о пророке Мухаммеде. Множество из них в основном этиологического характера, объясняет причины отрицательного принятия определенного культа или представителя животного мира в мире человеческом. Из таких легенд легенды “Как кошка стала добронравной”, “Пророк и сорока”, “Пророк Мухаммед и лошадь” являются легендами достойными большого внимания по своему литературно-художественному уровню. В легенде “Как кошка стала добронравной” в других фольклорных жанрах среди домашних животных изображается как ленивый, хитрый персонаж, спасает пророка Мухаммеда от врага в змеиной шкуре от убийства. За это пророк гладит кошку по спине и благословляет словами: “Чтобы никогда не падала спиной!”. С тех пор кошка, с какой бы высоты не падала, легко падает двумя

лапами на землю. А как говорится в легенде “Пророк Мухаммед и лошадь”, раньше копыта лошадей не была твердой как сейчас. Однажды пророк Мухаммед возвращаясь пешком от одной поездки, сталкивается с группой разбойников. Они узнают пророка издалека, желают его убить. К пророку на помощь прискакала лошадь, находящаяся неподалеку, перед пророком сгибает свою спину. Пророк убегает на лошади и спасается от врагов. Пророк, увидев раненные копыта лошади в крови от сильной скачки, гладит его словами: “пусть копыта твои будут из камня!” после этих слов, на ногах лошади появились копыта крепче камня, после этого в какую бы даль не скакала лошадь, она добиралась без особых усилий. Содержание легенды показывает, что она возникла в связи с культом лошади, широко известной, в целом у тюрко-монгольских народов. А в легенде, “Пророк и сорока” разъясняется причина неприязни людей к птице сорока как нелюбимой. И эта легенда начинается с мотива бегства от врагов, пророк решил спрятаться в одном ущелье. Тогда летавшая там сорока начинает стрекотать безумолку. Враг, понимая, что стрекочет сорока потому, что там спрятался пророк, приходит в ущелье и поймает его. Тогда разозлившийся на сороку пророк сказал: “чтобы отныне была противна людям!” после проклинания пророка, люди возненавидели сороку, считали нехорошей птицей.

Хаким Улыкпан (Лукман). Он в древней арабской мифологии известен как великий ученый-долгожитель, в мусульманской традиции, то есть в Коране как человек, выбравший себе путь, учение верить и следовать только одному Аллаху, распространяющий среди народа (31:12-18). В традиции народов Средней Азии, в том числе в устной народной литературе Хаким Улыкпан находит свое отражение как великий лекарь, как покровитель всех знахарей. Результаты сопоставления цикла каракалпакских легенд об Хаким Улыкпан с версиями других тюркоязычных народов, также, религиозной литературы и генезиса цикла этих легенд показывает, что они восходят к сюжетам о великом знахаре, способного на все волшебные действия, свойственного в целом фольклору тюркоязычных народов.

Как отмечено выше, Хаким Улыкпан в Коране изображен как человек, несущий службу во имя Аллаха и отказавшегося от титула пророка, также он упоминается, например, в труде Н.Рабгузий “Кыссаи Рабгузий”, широко распространенного в Средней Азии, созданного на основе религиозной литературы и написанного в жанре Кыссасул анбия и этими качествами отличается от образа лекаря в фольклорной традиции народов Средней Азии.

Цикл легенд об Хаким Улыкпан дают дополнительные положительные качества образу человека глубокого ума, великого лекаря, лечащего недуги людей, находящего решение всякому вопросу, ученого, знающего народную медицину, сформировавшегося в фольклоре, в целом тюркоязычных народов.

Как говорится в легенде “Хаким Улыкпан – волшебный табиб” [10, 60] он жил в период правления царя Жамшид, владел всеми науками Земли. Несмотря на юный возраст, чтобы вылечить родную мать, страдающей неизлечимой болезнью ищет лечебное растение “белая кость”, приходит в гору Гохикап. Его последующие действия, связанные с находкой лечебного растения под названием “белая кость” связываются с мотивом вознесения на вершину горы птицей беркут героя, обмотанного шкурой быка, часто встречающихся в эпической традиции в целом тюркоязычных народов, особенно в сказках. Легенда по своему сюжетному строению несколько схожа со сказками. Однако, в сформировании ее в качестве легенды ведущую роль сыграли детали религиозного содержания, например, полемика (спор) Хаким Улыкпана с сайгаком горы Гохикап. Сайгак говорит Хаким Улыкпану, что неправильно его стремление спасти человека, приговоренного богом к смерти. Тогда он говорит, что он не может избавить мать от смерти, но, желает ей долгой жизни, поэтому ищет лечение ее бо-

лезни. Мотив поиска лечения от недуга неизлечимого больного в легендах об Хаким Улыкпан, учение и труд лекаря в течение долгих лет, чтобы стать знахарем, распространенных в целом среди тюркоязычных народов Средней Азии. По нашему мнению, была создана под влиянием принятия на Востоке религии ислам, в том числе на территории Средней Азии, с развитием в последующие периоды естественных наук, в том числе и медицины. Этот процесс в фольклорной традиции, безусловно стал сдвигом к созданию множества легенд о его качествах, как святой, ученый, более того дополнительно “великий лекарь”. Этим связано известность Хакима Улыкпана среди каракалпаков в качестве прототипа исторической личности, великого Ибн Сино.

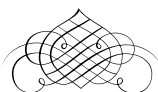
Легенда “Хаким Улыкпан и дехканин” создана на основе мотива лечения со змеиным ядом, связанного во многом с именем Хаким Улыкпан, в целом фольклоре восточных народов. В одной каракалпакской сказке, генезис которой восходит к восточным сказкам, некий человек с неизлечимой болезнью решает умереть в безлюдной пустыне, после того как его не могли вылечить лекари. Он бродит в пустыне, в конце концов падает без сил. Лежа, он видит, как капает яд из уст змеи, притаившейся в саксауле, чтобы ускорить смерть подставляет свои уста к змеиному яду и от этого яда находит не смерть, а лечение [9]. В этот мотив, исходя из требований жанра легенды, внесены дополнительные детали: в первую очередь событие связано с именем легендарного Хаким Улыкпан и трансформируется в легенду посредством других реалистических деталей. В легенде “Лечение царя Хаким Улыкпаном” он изображен не только как великий лекарь, а еще в качестве очень умного человека, находящего выход в разных обстоятельствах. Как говорится в легенде, жестокий царь, страдающий от ожирения, приказывает вылечить его, созывает всех известных лекарей, направляет гонцов, куда ступала копыта лошади. Все они, не могли найти выход из положения. Настает очередь до Хаким Улыкпан, в то время только-только пошла слава о нем, как о чудесном лекаре. Хаким Улыкпан дает снотворное царю, во время сна сменяет одежду царя, приказывает отвести его в хижину пастуха. Когда царь проснулся, увидел себя в старой хижине. Приходит хозяин стада и приказывает ему пасти овец. Царь злится, старается доказать, что он царь, после упорного труда смиряется со своей судьбой, думает что “был царем во сне”, начинает пасти овец в пустыне и постепенно вылечивается. Хаким Улыкпан, узнав, что царь полностью вылечился, дает ему опять снотворное, во сне его перенесут опять во дворец. Царь, проснувшись, оказался опять во дворце. Тогда он вызывает Хаким Улыкпан и шепотом говорит, что во сне был пастухом. Источником возникновения этого сюжета, известного среди многих тюркоязычных народов, и в том числе каракалпаков дает нам основание полагать, что это сказки “Тысяча и одна ночь”, широко распространенной в Средней Азии.

В заключении следует отметить, что система образов легенд о пророках в каракалпакском религиозном фольклоре очень обширна, в их состав вошли, кроме пророков исламской религии через Коран и другую религиозную литературу также пророки христианства, иудаизма и легенды о них широко распространились среди каракалпаков.

Литература:

1. Бахадырова С. Полевые записи, собранные по гранту “Мифы народов Приаралья”. 2-тетрадь // Рукописный фонд фундаментальной библиотеки ККОАНРУз. Р-539, №176382. Информатор: Арзымбетов Атамурат. 1921-года рождения. Национальность: каракалпак, род: муйтен. Житель Тахтакупырского района.

2. Бекимбетов А. Полевые записи. // Рукописный фонд фундаментальной библиотеки ККОАНРУз. Р-1302, №183830. **Информаторы:** 1. Айымбетова Даулетбике. Родилась в 1941-году в Кегейлийском районе. Национальность: каракалпак, род: Айтеке. Кегейлийский район ССГ “Шок торангыл”. 2. Нуратдинов Калбай Родился в 1941-году в городе Нукусе. Национальность: каракалпак, род Ашамайлы.
3. Каримов А. Легенды об исторических личностях // Рукописный отдел фундаментальной библиотеки ККОАНРУз. Инв №183023, Р-1242.
4. Коруглы Х. Огузский героический эпос. – Москва, 1976. – с. 239.
5. Пророк Мухаммед //Каракалпакский фольклор. 78-том. “Легенды”. – Нукус “Илим”, 2014. – с. 560.
6. Пиатровский М.А. Адам //Мифы народов мира. Энциклопедия. – М.: 2008. – с. 1147.
7. Снесарев Г.П. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии. – Москва. 1983. – С. 218.
8. Сухарева. К вопросу о культе мусульманских святых в Средней Азии // Труды Ин-та истории и археологии АН УзССР. – Ташкент, 1951. Вып. 2.
9. Хошаниязов Ж. Полевые записи. //Фольклорные материалы, собранные в Ленинабадском районе в 1986-году. Рукописный фонд ККОАНРУз. Р-1207. №182886. Информатор: Рейм Кабыл улы 80-лет.
10. Хаким Улыкпан – волшебный лекарь //Каракалпакский фольклор. 78-том. “Легенды”. – Нукус “Илим”, 2014. – с. 560.
11. Этнография каракалпаков XIX начала XX века (материалы и исследования). – Ташкент. 1980. – с. 206.

UMIDA TADJIYEVA,
Oriental universiteti katta o'qituvchisi

ARAB VA O'ZBEK XALQ MAQOLLARINING MAVZUIY GURUHLARI VA SEMANTIK TAVSIFI

Annotatsiya: Ushbu maqolada arab va o'zbek xalq maqollarining mavzuiy guruhlari, tarqalish doirasiga ko'ra tiplari, semantik xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, ba'zi arab maqollarining o'zbek tilidagi muqobil varianti keltirilib, maqollarning kelib chiqish tarixi, ulardan anglashilgan ma'no ko'rsatib o'tilgan. Maqollarda ma'no ko'chish usullaridan ham foydalaniladi, maqolada ushbu hodisaga oid maqollar misol tariqasida keltirilgan.

Kalit so'zlar: Mashriq maqollari, mag'rib maqollari, metafora, sinekdoxa, semantika.

Аннотация: В данной статье описаны тематические группы арабских и узбекских народных пословиц, их типы по сфере распространения, их смысловые особенности. Также представлены альтернативные варианты некоторых арабских пословиц на узбекском языке, показана история происхождения пословиц, понятий из них смысл. В пословицах также используются приемы передачи смысла, в статье в качестве примеров приведены пословицы, связанные с этим явлением.

Ключевые слова: Пословицы Маширика, пословицы Магриба, метафора, синекдоха, семантика.

Abstract: This article describes the thematic groups of Arabic and Uzbek folk proverbs, their types according to their sphere of distribution, and their semantic features. Alternative versions of some Arabic proverbs in the Uzbek language are also presented, the history of the origin of proverbs and the meaning understood from them are shown. Proverbs also use techniques to convey meaning; the article provides examples of proverbs related to this phenomenon.

Key words: Mashreq proverbs, Maghreb proverbs, metaphor, synecdoche, semantics.

Arab tili nihoyatda so'zga boy, fasohatli til hisoblanadi. Islomdan oldingi johiliyat davrida ham bu tilda ko'plab she'rlar, g'azallar, qasidalar yozilgan. Oddiy ko'chmanchi baddaviy xalq bo'lgan arablar o'sha davrlardanoq o'zlarining gapga chechanligi, tilining go'zalligi bilan ajralib turgan. Eng go'zal ijod namunasi bo'lgan Qur'oni Karim ham arab tilida nozil bo'lgan. Shuning uchun ushbu til so'z boyligi, uslubiy imkoniyatlari hamda xalq og'zaki ijodining boyligi bilan mashhurdir. Qadimdan arab dunyosida notiqlik – chiroyli so'zlash, ma'noni majoziy ifodalash qobiliyati, ishtirak va o'z tomoniga moyillik uchun turli vositalardan foydalanish ustunlik qilgan. “Ilm-u l-bayon” oydinlik fani arab stilistikasining bir bo'limi bo'lib, bir fikrni turlicha ifodalash usullarini o'rganadi. Ushbu fan doirasida bilimlarga ega bo'lgan kishi fikrlarini xilma-xil lingvistik vositalardan foydalangan holda ifodalashga qodir bo'ladi[7:70].

Qadimgi arab maqollarini tarqalish doirasiga ko'ra ikki tipga bo'lish mumkin:

- mashriq maqollari (Iroq, Bahrayn, Ummon, Xadramaut, Najd);
- mag'rib maqollari (Xidjoz va Yaman).

Sharqiy arab mamlakatlarida yaratilgan xalq maqollari Mufaddal ad-Dabiy majmuasida jamlangan. Bu majmuaning o'ziga xos xususiyatlaridan biri shundan iboratki, unda mavjud bo'lgan maqol va naqlarning aksariyati Tamim nomli bir qabila a'zolaridan yozib olingan[5:58]. Al-Maydoniy majmuasidan o'rin olgan mashriq va mag'rib maqollarining nisbati tengdir. U g'arbiy arab qavmlari maqollarini keltirar ekan, sharqiy hududda yashovchi arablar shu maqolga ma'nodosh qanday paremiologik birlikni qo'llashganligini ko'rsatish uchun mashriq maqollaridan ham keltiradi. Mashriq maqollarining asosiy qismi badaviylar tomonidan yaratilgan bo'lsa, mag'rib xalq maqollarining aksariyati "shahar folklori" mahsuli, aniqrog'i, Makka va Madina shaharlarida yaratilgan qadimiy folklor asarlari namunasi sanaladi[5:59]. Badaviylar va shahar folklorlari o'rtasidagi farq al-Johiz tomonidan o'rganilgan. U nafaqat badaviy va shahar maqollarini, balki hikoyalarni ham ajratib ko'rsatgan: "Agar badaviylarning (Alloh asrasin!) nutqidan latifani eshitsangiz, uni kelishiklarsiz (e'rob) va aniq talaffuz tovushlarisiz aytishdan ehtiyot bo'ling. Agar siz uni (hikoyani) o'zgartirishda xato qilib, chala arablar va shaharliklar kabi tovushlarni talaffuz qilsangiz, bu voqeani buzib ko'rsatasiz va sizga katta ayb tushadi. Xuddi shunday, agar siz odamlarning hikoyalaridan bir voqeada olomon va oddiy odamlarning bayonotlaridan hazil tuyg'usini eshitsangiz, u yerda qo'shimchalarni ishlatishdan yoki olijanob talaffuz qilishdan ehtiyot bo'ling. Bu hikoyaning zavqini kamaytiradi, uning o'ziga xos ko'rinishini yo'qotishiga olib keladi, maqsadini yo'q qiladi va odamlar undan zavqlanishni va hayratda qolishni to'xtatadilar" [3:105].

Davrlar o'tishi bilan arab mamlakatlarining har biriga xos maqollar differensiallashdi. Ayniqsa, Iroq (Bag'dod) va Misrda yashaydigan arablarning maqollari manbalarda ko'plab saqlanib qolgan. Misol tariqasida XI asrda yozib olinib, tavsiflangan Bag'dod maqollaridan ayrim namunalar keltiramiz (at-Talqoniy majmuasidan olindi): اعمى يقود بصيرا – "a'ma yaqudu basiiran" – *Ko'zi ochiqni so'qir yetaklar*; القصاب لا تهوله كثرة الغنم – "Al-qassab la tuhavviluhu kasratul-g'anam" – *Qo'y ko'p bo'lsa ham qassob cho'chimas (Aleksandr Makedonskiy (323-356) Doro qo'shinlari bilan jangdan oldin, unga Doro qo'shinlarining ko'pligini yetqazishadi. Shunda u ushbu maqolni aytib o'tadi. Bu maqol orqali Iskandar o'ziga bo'lgan ishonchni ko'rsatib o'tadi) [15]. تيس في سفينة* "tis fi safina" – *Echkining kemaga chiqqisi kelibdi*[6:60].

Arab xalq maqollarining mazmuni turli xildir. Shuni ham aytib o'tish kerakki, arab xalq maqollari to'plamlarida maqollar mavzuviy guruhlariga ajratilmaydi, balki alifbo tartibida beriladi. Quyida bir necha mavzularda arab xalq maqollari va ularning o'zbek tilidagi muqobillari keltirildi:

Arab xalq maqollari	O'zbek tilidagi ma'nosi	O'zbekcha muqobili
إذا زل العالم زل بزلته عالم	Agar olim xato qilsa, u bilan olam yanglishadi.	Olim adashsa, olam qoqilar, Olim aytgani-olam aytgani.
هصوت الو اميكح لسراً	Olimni yuboring, lekin tavsiya qilmang.	Mulla bilganin o'qir, Bo'zchi bilganin to'qir.
ازرع جميلا ولو في غير موضعه	Imkonsiz joyga ham chiroyli ishlov bergin.	Bor boricha-yo'q holicha.
استراحه من لا عقل له	Aqli bo'lmagan inson dam oladi.	Ko'p o'qigan olim bo'lsa, Ko'pni ko'rgan dono bo'ladi.
لقاب نم اي عأ	Barcha narsadan charchadim	Dardi borning-darmoni yo'q.
أقلل طعامك يحمد منامك	Ovqatingni kamaytir, sog'liging yaxshilanadi	Izzat tilasang – ko'p yema, sihat tilasang – ko'p dema.
أول الشجرة النواة	Daraxtning boshi uning danagidir.	Ozdan yig'ilib daryo bo'lar, So'rab-so'rab dono bo'lar.

برق لو كان له مطر	Chaqmoq boru, yomg'ir yo'q.	Bor maqtansa yarashar – yo'q maqtansa adashar.
الجاهل يعتمد علي أمله، و العاقل يعتمد علي عمله	Ilmsiz inson umidlariga suyanadi, ilmli esa aqliga.	Bilimli – olim, Bilimsiz – zolim.
تشكو إلي غير مصمت	Jim turmaydigan insonga dardingni ayt.	Gapni gapir uqqanga, jonga jonni suqqanga. Bedard yonida gapirsang, boshi og'rir
إن مع اليوم غدا يا مسعدة	Har kunning ertasi bor.	Muttahamdan gap so'rasang, berasi ko'p, To'radan gap so'rasang, ertasi ko'p.
إذا تم العقل نقص الكلام	Ilm ko'paysa, gap kamayadi.	Aytar so'zni ayt, aytmas so'zdan qayt.
الحازم من حفظ ما في يده، و لم يؤخر شغل يومه لغده	Aqli inson bor narsasini avaylaydi, bugungi ishni ertaga qo'ymaydi.	Bugungi ishni ertaga qo'yma, ertaning ham o'z ishi bor.
الحِكْمَةُ ضَالَّةُ الْمُؤْمِنِ	Hikmat-musulmon insonning topilmasidir.	Bilmaganni so'rab o'rgangan olim, Orlanib so'ramagan o'ziga zolim.
لو لا الدراهم ما حياك انسان	Puling bo'lmasa odamlar sen bilan hatto salomlashmaydilar.	Kimning moli, puli bo'lsa, Avliyoning o'g'li shul. Dunyo, moli bo'lmasa, Tomni teshgan o'g'ri shul.
طرف افصح من لسان	Ko'rinish tildan ko'ra aniqroqdir.	Rang ko'r-hol so'r.
زر غبا تزدد حبا	Tez-tez yo'qlab turgin, yaxshilikni ko'paytirasan.	Mehmon kelar eshikdan, Rizqi kelar teshikdan.

Shuningdek, arab tilida حبلك علي غاربك – *habluk a'la g'ooribik* [9:68] “Arqoning yelkangda” maqoli o'zbek tilidagi “to'rt tomoning qibla” iborasi ma'nosida qo'llaniladi. Ushbu maqol ajrashmoqchi bo'lgan insonlarga “hohlasang ketishing mumkin” gapi o'rnida ifodalaniladi. Maqolda حبل – hablun – arqon so'zi “erking o'z qo'lingda” ya'ni “hech kim ushlab turgani yo'q” ma'nosida kelgan bo'lib, metonimiyadan foydalanilgan. Yana bir maqol تشكو إلي غير مصمت – *tashku ila g'oyri musommit* – “Jim turmaydigan insonga shikoyatingni ayt”, ya'ni senga befarq bo'lmaydigan, foydali maslahat bera oladiganlarga dardingni aytgin ma'nosida qo'llaniladi. g'oyru musommit “sukut saqlamaydigan” birikmasi o'xshatish o'rnida kelgan bo'lib, befarq ma'nosi anglashiladi. O'zbek tilida ham “Gapni gapir uqqanga, jonga jonni suqqanga. Gapni gapirib netasan, onasi bemahal tuqqanga” maqoli befarq insonga gapirishning foydasi yo'qligi aytib o'tiladi.

qod humiyal-vatisu “al-Vatis isib ketdi”. Ushbu maqoldagi الوطيس – al-Vatis so'zi katta, dumaloq toshlarni anglatib, agar ular qizib ketsa hech kim ularga oyoq bosolmaydi. Maqolda metafora qo'llanilgan bo'lib, biror bir ish haddan tashqari qiyinlashib ketsa, toshdek qizib ketdi deb ifodalanadi. Ushbu maqolni Muhammad (s.a.v) ham ishlatganlari aytib o'tiladi [12].

Maqollarda ma'no ko'chish hodisalari (snekdoxa) quyida o'z aksini topadi: إن دخل الفقر من الباب – *in daxola al-faqr min al-bab, xoroja-l-hubbu mina-sh-shubbak* – “Agar faqirlik eshikdan kirib kelsa, muhabbat derazadan chiqib ketadi” [4:135]. Ushbu maqoldagi الباب – eshik va الشباك – deraza so'zlari “hayot” ma'nosini anglatib, qiyinchilik va faqirlik bo'lgan hayotda muhabbat, sevgi bo'lmasligi ifodalanadi. Shuningdek, ushbu maqoldagi الفقر-faqirlik va

الحب – sevgi, muhabbat soʻzlari uchun jonlantirish sanʼati qoʻllanilgan boʻlib, ulardan biri kirs, ikkinchisi chiqib ketishi aytib oʻtilgan. Oʻzbek tilida ham maʼnosi shunga oʻxshash maqollar mavjud: *Kambagʻallik – janjallar ildizi, Yoʻqchilikda doʻstlar boʻlmaydi, Boy boʻlsang kunda hayit, kunda toʻy, Kambagʻal boʻlsang kunda hasrat, kunda oʻy, Bu dunyoning xoʻrligi-kissanga pulning yoʻqligi.*

Arab xalq maqollari		Oʻzbek tilidagi maʼnosi	Oʻzbekcha muqobili
مقاتل الرجل بين فكيه		Insonning qotili – ikki jagʻi orasidadir.	Til bor, bol keltirar, Til bor, balo keltirar.
لا تحمل سرك إلي أمة		Siringni hammaga ham aytma.	Pichir-pichirdan oʻt chiqar. Doʻstim deb siringni aytma, doʻstingni ham oʻz doʻsti bor.
لكل دهر رجال		Har bir davrning oʻz kishi boʻladi.	Odanga eʼtibor – olamga eʼtibor. Yurtda odam boʻlmasa, Toʻngʻiz tepaga chiqar.
اللسان مركب ذلول		Til – yomonliklar boshidir.	Ochiq til osh yedirar, achchiq til – tosh
لا تأمن الاحمق وبيده السيف.		Qoʻlida qilichi boʻlgan ahmoqqa ishonma.	Aqlli desang ahmoqni, Boshga urar toʻqmoqni.
لو لا الوئام لهلك الانان		Agar uygʻunlik boʻlmasa, odamlar halok boʻlar edilar.	Kuch birlikda. Yolʻiz daraxt oʻrmon boʻlmas.
كما تدين تدان		Siz hukm qilganingizdek, hukm qilinassiz.	Birovga choh qazima, oʻzing tusharsan. Birovga kesak otsang, U senga tosh otadi.
كأنما انشط من عقل		Kishanlardan xalos boʻlgandek. (soʻzi arablarning bosh tasmasi uchun ham ishlatiladi)	Boʻynidan bogʻlangan it ovga yaramas
عداوة العاقل أقل ضررا من مودة الجاهل		Aqllining adovatini ahmoqning adovatidan zarari kamroq.	Aqlsizga ogʻa boʻlgandan, aqllining olovini yoqqan afzal.

Yuqorida keltirilgan maqollardan koʻrinadiki, arab va oʻzbek xalqlarida maqollardagi umumiy lashma qarashlar, falsafiy tushunchalar mushtarak va farqli xarakterga ega. Maqollarda struktur jihatdan ham soʻz qoʻllashda bir muncha oʻxshashliklar bor. Masalan: مقاتل الرجل بين فكيه – Insonning zavoli tildir (soʻzma soʻz kishining qotili uning jagʻlari orasidadir) maqolidagi رجل – *roju-lun* soʻzi erkak maʼnosini bildiradi, lekin maqolda umumiy insoniyatni bildirgan holda kelgan. Oʻzbek tilida ham *Er boshiga ish tushsa, etik bilan suv kechar, Ot boshiga ish tushsa, suvluq bilan*

suv ichar; Himmatli er-o‘z elini der kabi maqollarda “Er” so‘zi orqali umumma’no anglashiladi. Shuningdek, til insonning zavoli semantikasida ham bir necha o‘zbek xalq maqollari mavjud: *Til bor bol keltirar; til bor balo keltirar; Suyaksiz til suyak sindirar; Tilga ixtiyorsiz-elga e’tiborsiz, Uzun til umr zavoli, uzun til – boshga to‘qmoq, bo‘yinga-sirtmoq.*

Arab xalq maqollari	O‘zbek tilidagi ma’nosi	O‘zbekcha muqobili
لا يثبت البقل إلا الحلقة	Ekin faqat yaxshi yerda o‘sadi	Yaxshilik faqat yaxshilardan chiqadi
جوع كلبك يتبعك	Itingni och qoldir senga ergashadi	Yuki yengil eshak yotag‘on bo‘lar
على قدر بساطك مد رجلك	Ko‘rpangga qarab oyoq uzat.	Ko‘rpangga qarab oyoq uzat.
ما كل براق ذهب	Har bir yaltiragan narsa tilla bo‘lavermaydi	Yaltiroq narsa oltin bo‘la bermas.
ما كل بارقة وجود بمائها	Har chaqmoqli bulutdan ham yomg‘ir yog‘avermaydi	Yaltiroq narsa oltin bo‘la bermas.
لا يعرف الهر البر	Mushukni sichqondan ajratolmaydi	Oqni qoradan ajratolmaydi

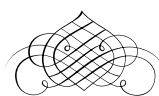
جوع كلبك يتبعك – Javvi’ kalbaka yattabiu’ka “Itingni och qoldir senga ergashadi” maqoli islomdan avvalgi davrlarda vujudga kelgan bo‘lib, Yaman podshohi tomonidan aytilgan. Yozilishi-cha, Yaman shohi o‘zining xalqiga yomon munosabati, qahri qattiqligi va baxilligi bilan mashhur bo‘lgan. U xalqning bor-budini tortib olib, yurtdagi yagona bo‘lgan boy insonga aylangan. Shunda uning ayoli: “Xalqingga adolatliroq bo‘lgin. Men ularni arslonga aylanishlaridan qo‘rqaman”, degan. Shunda podshoh: “Itingni och qoldir senga ergashadi” maqoli bilan javob bergan. Mamlakatdagi holat shunday davom etib, xalq qashshoqlashib boravergan. Oxiri, xalqning ham g‘azabi qaynab, shohning ukasini oldiga borishgan va bunday zulmlardan to‘yganini, podshohni qatl qilib, uning o‘rniga ukasini o‘tirishini taklif qilishgan. Uka ham rozi bo‘lib, shohning qarorgohiga kirib borishgan va uni o‘ldirishgan. Podshoh jon berayotgan paytda, Amir bin Juzaym uning “Itingni och qoldir senga ergashadi” maqolini yana bir bor qaytarganini eshitadi va unga javob ravishda *ربما أكل الكلب مؤديه إذا لم يشبعه – rubbama akala alkalbu muaddabahu iza lam yashbau’hu* – “It agar och qolsa o‘z egasini ham yeb qo‘yishi mumkin”, – deydi. Ushbu so‘nggi gap ham keyinchalik xalq tilida maqol sifatida ishlatila boshlangan[11:50].

Arab maqollarining o‘ziga xosligi shundaki, ular adabiy tilning og‘zaki uslubida ham, yozma nutq shaklida ham o‘ziga xos tarzda qo‘llaniladi, nutqning tushunarligi va mantiqiylikiga xizmat qiladi. Masalan, qadimiy arab maqolida shunday deyiladi: *لا أقم مقام لك – Likulli maqāmin maqālun* (*Har bir vaziyatning o‘z so‘zi bor*). Boshqacha qilib aytadigan bo‘lsak, agar ma’ruzachi o‘z suhbatdoshlarining nutqiy tayyorgarligini hisobga olmasdan maqollarni ishlatga, ular orqali ifodalangan mazmun to‘liq anglashilmasligi mumkin. Til egalari o‘z fikrini tushunarli, sodda, lo‘nda, mazmunli ifoda eta olishi uchun shu tilning – arab tilining imkoniyatlarini o‘zlashtirgan bo‘lishi va bularni nutqida qo‘llay olishi kerak. Ushbu qobiliyatga ega inson arab tilida *balīgh* (notiq, nutq mahoratini egallagan shaxs) deb yuritiladi. Bu esa alohida harakat va yuqori mahoratni talab etadi[8:96].

Arab maqollari va matallari vaqt o‘tishi bilan boyib, islom dinining yangi mafkurasi tomonidan kiritilgan g‘oyalar, Makka va Madinada yuzaga kelgan va ilgari surilgan axloqiy me‘yorlarni o‘zida aks ettiradi hamda hozirgacha zamonaviy arab tilining mustahkam asosi sanaladi va arab xalqi qarashlari, mentalitetini aks ettiradi.

Ushbu g‘oyalarning aksariyati so‘z san’ati, ya’ni maqollar shaklini olgan: *الله احد و به اشهد – Al-lohu ahad va bihi ashhad* – “Alloh yagona – va men unga iymon keltiraman”. Bundan tashqari,

-
3. Лебедев В. Арабские пословицы в рукописях собрания Фирковича. – Москва, 1979.
 4. Hashem, A. B. M.A. Student, Department of English Language and Literature, College of Arts, Mustansiriyah University, Iraq. *International journal of linguistics, literature and culture* 2021.
 5. Shomusarov Sh. G'. Arab va o'zbek folklori tarixiy-qiyosiy tahlili. – Toshkent, 2002.
 6. Shamusarov Sh.G'. Арабский фольклор. – Т.: Fan. 1992.
 7. Шайхулин Т. Экспрессивно-выразительные средства арабских пословиц. *Вестник ИГЛУ*. 2011.
 8. Шайхуллин Т. Смысловая и художественная организация арабских пословиц. *Вестник Пермского университета. вп-4(10)г. – П., 2010*
 9. الأمثال و الحكم العربية. الشيخ سفر الحمداني. الطبع الأول. ١١٠٢.
 10. احمد بن محمد ميداني. الأمثال العربية. الصفحات ٨٩٧. تاريخ الإنشاء ٥١ أبريل ٦١٠٢.
 11. الشيخ سفر الحمداني. الأمثال و الحكم العربية. الطبع الأول. ص ٥٦. ١١٠٢.
- Internet manbalari.**
12. <https://shamela.ws/book/12929/2963>
 13. <https://industryarabic.com/arabic-proverbs/>
 14. <https://arz.wikipedia.org/wiki>
 15. <https://alraid.in/tag/>

MUNISA MATKARIMOVA,

Urganch davlat universiteti "O'zbek tili va adabiyoti" kafedrası o'qituvchisi

FOLKLORDA XALQ TABOBATI MASALASINING O'RGANILISHI XUSUSIDA

Annotatsiya: *Xalq tabobati an'analari xalq og'zaki ijodida turli ko'rinishlarda o'z aksini topgan va muammoning o'rganilish darajasi turlicha. Og'zaki ijodda xalq tabobati muammosi tadqiqotchilar tomonidan qahramonlik eposi va turli ertaklar materiallari asosida ko'rib chiqilgan. Ushbu tadqiqotlar maqolada birinchi marta muhokama qilinadi.*

Kalit so'zlar: *xalq tabobati, qahramonlik dostoni, ertak, shifo motivi, tadqiqot.*

Аннотация: *Традиции народной медицины отражены в фольклоре в разных формах и изученность проблемы разная. Проблема народной медицины в фольклоре рассмотрены исследователями на материале героического эпоса и разных сказок. Эти исследования впервые рассматриваются в данной статье.*

Ключевые слова: *народная медицина, героический эпос, сказка, мотив исцеления, исследования.*

Abstract: *The traditions of folk medicine appear in folklore in various forms, and not all of those have received enough attention from researchers. The problem of folk medicine appear in folklore have been studied in detail on the material of the heroic epic and tales. These researches analyzed for the first time in this article.*

Key words: *folk medicine, heroic epic, fairy tale, motif of healing, researches.*

Folklor va xalq tabobati an'analari xalqning o'zi kabi qadimiy va u bilan asrdoshdir. Xalq tomonidan yaratilgan va va avloddan avlodga o'tib kelayotgan folklor xalq bilimi va tajribalarining yig'indisi bo'lsa, xalq tabobati odamlarning sog'likni saqlash, kasallik va uni davolashga qaratilgan bilimlari va tajribalarini o'zida mujassam etadi. Insoniyat paydo bo'lgan qadimgi davrlardan beri odamlar xalq tabobati vositasida kasallikdan xalos bo'lishga va salomatlikni mustahkamlashga harakat qilib kelganlar va bu bevosita ularning og'zaki ijod namunalari ham o'z ifodasini topgan. Folklor asarlarida xalq tabobati an'analari badiiy talqini tadqiq etish folklorshunoslikni yangiliklar bilan boyitadi. Quyida biz ushbu muammoni o'rganishga qaratilgan ayrim izlanishlarga to'xtalishga jazm qildik.

Folklorida xalq tabobati masalasi tadqiqini dastlab turk olimlari ishlarida kuzatamiz. Xususan, O'rhan Ajipayamlining "Turkiya folklorida xalq tabobati va vazifalari" ("Türkiye Folklorunda Halk Hekimliği ve Özellikleri") [Ajipayamli, Orhan, 1969:1-9], "Turkiya folklorida xalq tabobatinin morfologik va funksional jihatdan tadqiqi" ("Türkiye Folklorunda Halk Hekimliğinin Morfolojik ve Fonksiyonel Yönünden İncelenmesi") [Ajipayamli, Orhan, 1989: 1-8], Ali Berat Alptekinining "Turk xalq ertaklarida xalq tabobati" ("Türk halk hikâyelerinde halk hekimliği") maqolasi [Alptekin, Ali Berat, 2010: 5-19], "Xalq og'zaki ijodi materiallari" ("Halk Bilimi Araştırmaları")

maqolasi [Alptekin, Ali Berat, 2011], “Turk masal va ertaklarida ko‘r ko‘zning ochilishi, shifo topishi motivi xususida” (“Türk masal ve halk hikâyelerinde görmeyen gözün tedavi edilmesi motifi üzerine”) [Alptekin, Ali Berat, 2009: 18-26], Ali Haydar Bayatning “Turk dunyosida, xususan, Anado‘li folklorida ruhiy kasalliklar sabablari va davolash metodlari” (“Türk Dünyasında Özellikle Anadolu Tıbbi Folklorunda Akıl Hastalıklarının Tedavi Yolları ve Kaynakları”) [Bayat, Ali Haydar, 1989: 59-82], maqolasi, Fahri Dayining “Turk latifalarida xalq tabobati unsurlari” (“Türk Fıkralarında Halk Hekimliği Unsurları”) [Daği, Fahri. (2013: 117-129], Mehmet Cherbashning “Qirg‘izlarda shomon/baxshi tipologiyasi kontekstida xalq tabobati an‘analari va xalq tabiblari” (“Şaman/Bakşı Tipolojisi Bağlamında Kırgızlarda Halk Hekimliği Geleneği ve Halk Hekimleri-i”) [Çeribaş, Mehmet, 2014: 65-83], Gülhan Atnurning “Sibirdagi ba‘zi turk qabilalari dostonlarida xalq tabobati amaliyoti” (“Sibirya’daki bazı türk boylarının destanlarında halk hekimliği uygulamaları”) maqolasi [Atnur Gülhan, 2010: 51-70] shular jumlasidandir.

Ali Berat Alptekinining “Turk xalq ertaklarida xalq tabobati” maqolasida “Zamonaviy tibbiyotning sa’y-harakatlari yetarli bo‘lmagan yoki odamlar qashshoqlikda bo‘lgan davrlarda qo‘llanilgan xalq tabobati usuli turk xalqi orasida hamon o‘z qo‘llanilishini saqlab kelmoqda. Turk xalq rivoyatlarining muhim qismini tashkil etgan ertaklar nafaqat odamlarning bo‘sh vaqtlarida aytiladi, balki madaniy qadriyatlarimizni o‘zida mujassam etgan ensiklopediya vazifasini ham bajaradi. Xalq tabobati, xalq veterinariya tabobati haqida xalq ertaklari ustida ish olib borayotgan tadqiqotchilar hozirgacha kam tilga olingan. Biroq bu rivoyatlarda xalq tabobati, xalq veterinariya tabobati namunalarini uchratish mumkin” deya qayd qilinadi va Dada Qo‘rqut rivoyatlaridan Ko‘ro‘g‘li dostoni, “Karam va Asli”, “Oshiq g‘arib”, “Tohir va Zuhra”, “Yarali Mahmut”, “Arzu”dan misollar keltiriladi va “Kamber”, “Ibn Sino” nomli asarlar turli jihatlaridan baholanadi [Alptekin, Ali Berat, 2010: 5].

Ali Berat Alptekinining “Turk masal va ertaklarida ko‘r ko‘zning ochilishi, shifo topishi motivi xususida” maqolasida qayd etilishicha: “Turk xalq ertaklari va masallarida quyidagi davolash usullarini sanab ko‘rsatishimiz mumkin: a) tuproq bilan davolash; b) suv bilan davolash; c) daraxt (qayrag‘och) novdasi bilan davolash; o‘simliklar (giyohlar va o‘tlar) bilan davolash; d) ko‘r ko‘zga qush patini qo‘yish bilan davolash; e) qon bilan davolash; f) ibodat qilish orqali davolash; g) taom vositasida, hayvon mahsulotlari(sut) ichish yoki ojiz ko‘zni hayvon yalashi vositasida davolash; h) ko‘zga dengiz balig‘ini yopib qo‘yish bilan davolash; i) ko‘zga farishta-qizlar tayyorlagan dorini surtish bilan davolash. Ko‘zni davolashda diniy omillar kabi mifologik omillar (tuproq, suv, o‘tlar, daraxt novdasi, pat, qon va hokazo) ham birdek samara beradi” [Alptekin, Ali Berat, 2009: 18].

Gülhan Atnurning “Sibirdagi ba‘zi turk qabilalari dostonlarida xalq tabobati amaliyoti” (“Sibirya’daki bazı türk boylarının destanlarında halk hekimliği uygulamaları”) maqolasida muallif ta’kidicha: “Asosida tibbiy va dorishunoslik fanlari turuvchi xalq tabobati din, sehr, aql va tajribadan tarkib topgan. Turk eposlarida bir qancha qardosh elementlarni uchratish mumkin” [Atnur Gülhan, 2010: 51]. Tadqiqotda o‘lim konsepsiyasi, xalq tabobatida kasallaik va uni davolash usullari turk eposlari misolida yoritilgan. Sibirda yashovchi umumiy epik an‘analarga ega altay turklarining 23 eposi, xakaslarining 8, shorlarning 15 va tuvalarning 16 dostonida xalq tabobati bilan bog‘liq motivlar tahlil etilgan. Ushbu motivlarning turk madaniyati bilan bog‘liqligi ko‘rsatib berilgan.

Ali Osman Abdurrezzakning “Xalq tabobati kontekstida turk dostonlari va finlarning milliy dostonida shifo motivining o‘xshash va farqli jihatlari” (“Similar and different aspects of the healing motif determined in the Turkish epics and the finnish national epic in the context of folk medicine”) mavzusidagi maqolasida muallif “Xalq og‘zaki ijodida shifo motivining takomillashib borishi xalq tabobatining tarixiy asoslarini ham ko‘rsatadi... Shuni aytish mumkinki, xalq tabobatida tabiatdan foydalangan holda davolash usullari va O‘rta Osiyo shaman kulti amaliyotlari

mavjud. O‘lim motivida xalq tabobati motivini ham ko‘ramiz” deb ta’kidlaydi [Ali Osman Abdurrezzak, 2019: 176-184]. Maqolada turkiy dostonlar finlarning Kalevala dostoni bilan solishtirilib, shifo motividagi o‘xshash va farqli mifologik unsurlar aniqlangan, vafot etgan qahramonning tirilishi uchun ishlatiladigan sehrli o‘tlar yoki sehrli so‘zlar tahlilga tortilgan.

Nerin Ko‘sening “Qozoq xalq tabobatining ba’zi amaliyotlari” (“Kazaklarning xalq hekimligile ilgili ba’zi pratiklari hakkında”) maqolasida va “Qozoqlarning an’anaviy marosimlari va inonchlari” (“Kazakların gelenek-go‘renekləri ile inanch pratiklari”) maqolasida ham qozoq xalq tabobati haqida fikr yuritiladi [Nerin Köse 1962: 677].

Hijran Karatashning “Turkiyada xalq tabobati amaliyoti sohasidagi ikki maktab: tabiblar va shifokorlar” (“Türkiye’de Halk Hekimliği Uygulama Alanında İki Ėkol: Şifacılar ve Hekimler”) maqolasida xalq tabobati folklorning uzviy qismi sifatida tadqiq etilib, “Xalq og‘zaki ijodi fani nuqtai nazaridan xalq tabobati bu sog‘liqni saqlash sohasida kasalliklar, davolash va shifo haqida xalq tomonidan ishlab chiqilgan va avloddan avlodga yetkazilgan bilimdir” deya ta’kidlanadi [Hicran Karataş, 2021: 81].

G‘arb olimlari ham folklorda xalq tabobati masalasiga alohida e’tibor qaratganlar. S.Briggsning “Salomatlikning yangi folkloristikasi tomon “Toward a new folkloristics of health” [Briggs C.L., 2012, 319-345], H.Kayaning “Chashka bilan bog‘liq rivoyatlarga sharh” (“Hacamat ile ilgili rivayetler üzerine bir inceleme”) [Kaya, H., 2020, 62-83], R. Bendixning “Haqiqatni izlab: folklorshunoslikning shakllanishi” (“In search of authenticity: the formation of folklore studies”) [Bendix, R. 1997], D.Yoderning “Xalq tabobati. Folklor va xalq hayoti: Kirish” (“Folk medicine. Folklore and Folklife: An introduction”) [Yoder, D. 1972] tadqiqotlari fikrimiz dalilidir.

“The Minds Journal” da “Hind xalq ertaklarida uchraydigan ruhiy salomatlik haqidagi hikoyalar” (“Indian Folktales About Mental Health”) mavzusida maqola beriladi [Indian Folktales About Mental Health. The Minds Journal. <https://www.linkedin.com/pulse/5-indian-folktales-mental-health-themindsjournal/>]. Unda hind xalq ertaklarida uchraydigan ruhiy salomatlik haqidagi hikoyalarning allegorik o‘zgaruvchan sayohatlari va tashvish, depressiya, dissotsiativ kasalliklar va chidamlilik kabi murakkab muammolar o‘rganilgan.

Ildiko Baldizsarning “Venger xalq ertaklaridagi shomonlik elementlari (ertaklar terapiyasidan parcha)” (“Shamanic elements in Hungarian folktales – an excerpt from fairy tale therapy”) maqolasida venger ertaklarida xalq tabobati masalasi tadqiq qilingan [Ildiko Baldizsar. 2013. Hungarian review(6). <https://hungarianreview.com/article/20131128>]. Maqolada “Venger xalq ertaklarida shifobaxsh yoki yoshartiruvchi kuchga ega bo‘lgan narsaga ega bo‘lish uchun ko‘tarilishi kerak bo‘lgan osmono‘par baland daraxt motivi saqlanib qolgan. Aylanayotgan qasrlar, sutli hovuz, dunyo tog‘i (shisha tog‘i), hayot va o‘lim suvi, sehrli ot bilan birlashish kabi qadimiy motivlar venger xalq ertaklarida takrorlanib turadigan mavzulardir” deyiladi.

Rossiya xalqlari folkloridagi shifo va tirilish motivlari qator tadqiqotchilar tomonidan ko‘rib chiqilgan. Qalmiq ertaklaridagi xalq tabobati an‘analarini o‘rgangan B.B.Goryayevaning “Qalmiqlarning sehrli ertaklari motivida xalq tabobati an‘analari” (“Традиции народной медицины в мотивах волшебной сказки калмыков” [Горяева Б. 2018, 166-177] maqolasida quyidagi uch masala qo‘yilgan va hal qilingan: qalmiq ertaklaridagi sehrli tirilish va shifo motivlari, afsunlar – shifo vositasi sifatida, xalq dori terapiyasi. Maqola so‘nggida muallif “Ertakdan olingan materiallar qalmiqlarning xalq tabobati an‘analari tasvirini to‘ldiradi. ...ertaklardagi shifo motivi boshqa dunyo (иной мир) mavjudotlari va o‘simliklari vositasida tirilishning sehrli usullari bilan yanada yaqinroqdir. Albatta folklorning bu janrida qalmiq xalq tabobati an‘analarining hammasi o‘z ifodasini topgan emas... Umumfolklor fonida xalq tabobati muammosini boshqa janrlarni jalb etgan holda o‘rganishni davom ettirish mumkin” degan xulosani beradi [Горяева Б. 2018, 170].

Sibir va Uzoq Sharq rus xalq ertaklarida personajlar holati motivlarini o'rgangan T.V.Krayushkinaning "Rus xalq sehrli ertaklarida personajlar holati motivlari: sistem analiz" ("Мотивы состояния персонажей в русских народных волшебных сказках: системный анализ") mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasining 2-bob uchinchi-to'rtinchi paragraflarida sehrli ertaklarda qahramonlarning bemor holati, kasallik va jarohatlar, sog'ayish, davolanish va shifo motivi haqida so'z yuritilib, ularning mifologik asosi borligi ta'kidlanadi [Краюшкина Т.В. 2010]. T.V.Krayushkina "Ertakdagi shifo har doim haqiqiydir: personajlar kasallikdan davolanadi, ertak takrorlanadigan yoki surunkali kasalliklarni bilmaydi" degan xulosani beradi. T.Krayushkinaning "Sibir va Uzoq Sharq rus xalq sehrli ertaklarida insonning tana va tana holati motivlari" ("Мотивы тела и телесных состояний человека в русских народных волшебных сказках Сибири и Дальнего Востока") kitobining 2-qismi "Kasallik. Bemor holat" nomli 3-paragrafida ham ertaklarda qahramonlarning kasallanishi va xalq tabobati yordamida sog'ayishi, shifo motivi batafsil yoritilgan [Краюшкина Т.В. 2009, 338].

G.R.Xusainovanning "Boshqird sehrli ertaklari: poetika va tekstologiya" ("Башкирские волшебные сказки: поэтика и текстология") nomli doktorlik dissertatsiyasining to'rtinchi bobi "Shifo" deb nomlangan to'rtinchi faslida shifo motivi aks etgan sujetlar tahlilga tortiladi [Хусаинова Г.Р. 2017]. Bunda qahramon kasal ona, ota, malika, qirolni davolash uchun vositalar qidirishi aytiladi. "Masalan, "Axmet qallob" ertagida olma (jonlantiruvchi) shifo xususiyatlarga ega. Boshqird ertaklarida kasalliklarni davolashda sehrli mahsulotlar, olov, sehrli usullar, ibodat kabi turli xil davolash usullari qo'llaniladi" [Хусаинова Г.Р. 2017, 57]. Bunday vositalar bilan davolash ayni paytda xalq tabobati usullaridan hisoblanadi. G.R.Xusainovanning maqolalarida ham ertaklarda xalq tabobati masalasiga to'xtalib o'tilgan [Хусаинова, Г.Р.2010, 143-146], [Хусаинова, Г.Р. 2013, 34-41].

Yoqut ertaklarida epik qahramonni jonlantirish motivini A.N.Danilova, N.V.Pavlovalar o'rgangan. Ularning fikricha, "tirilish motivining asosiy manbai yoqut xalqining marosimlari, urf-odatlar va mifologik dunyoqarashidir" [Данилова А.Н., Павлова Н.В. 2012, 216].

O.D.Yernixovanning "Xantlarning folklor nasrida shifo va tirilish motivlari" ("Мотив исцеления и оживления в фольклорной прозе хантов") maqolasida qayd qilinishicha, "Xantlarning ertaklarida shifo motivi asosiy sujetni tashkil etuvchi element bo'lib, bu birinchi navbatda, qahramon yoki uning sehrli harakatlari, marosim, duo va boshqalar bilan bog'liq. Bemor uchun shifobaxsh obyektlar – shudring, tiriklik (o'lik) suvi, tiriklik o'ti, keyingi folklor matnlarida – dorilar, ko'z tomchilari va boshqalardir" [Ерныхова О.Д. 2022:65].

S.S.Alekseevaning "Epik qahramon tasviridagi ertak motivlari (Mozan-batar haqidagi qalmiq tarixiy va qahramonlik afsonalari asosida)" ("Сказочные мотивы в изображении эпического героя (на материале калмыских историко-героических преданий о Мазан-батаре)") maqolasida shifo motivi tahlil qilinadi [Алексеева С.С. 2019, 998-1010].

G.T.Jamgirchiyevaning "Qirg'iz dostonlarida qahramonning tirilishi arxaik sujet motivi sifatida" ("Оживление богатыря как архаический сюжетный мотив в кыргызском эпосе") maqolasida qirg'iz xalq dostonlari "Manas" va "Er Toshtuk" dostonidagi qahramonning tirilishi sujet motivini turkiy va jahon folkloridagi dostonlar bilan qiyosiy jihatdan tahlil etadi. Bunda shifo motivi ham bilvosita bog'liq o'rganiladi [Жамгырчиева Г. Т. 2016, 1451-1453].

K.Ashirhanova va A.Aitimlarning "Qozoq xalq tabobatidagi animistik e'tiqodlar yo'li bilan kasallikni unga o'xshash narsa bilan davolash usullari" ("Kazak halk hekimliginde animistik inanca dayali benzeri benzer ile sagaltma pratiği") nomli maqolasida qozoq xalq tabobatida o'tmishdan hozirgi kungacha qo'llaniyotgan animistik e'tiqod asosida davolash usuli misollar bilan izohlanadi [Ashirkhanova, Karligach. 2021, 162-175]. Diniy-sehrli muolajalar, qamchi bilan davolash,

qush uyasi bilan ěki suv purkash bilan davolash kabilar batafsil yoritiladi. Shuningdek, K.Ashirhanovanning “Qozoq xalq tabobati bo’yicha tadqiqotlar” (“Kazak halk hekimlięi ězerine yapilan ćalıřmalar”) maqolasida ham xalq tabobati, uning davolash usullari haqida so’z boradi [Ashirkhanova, Karligach. 2021, 474-498].

O’zbek folklorida xalq tabobati masalasi alohida o’rganilmagan bo’lsa-da, ayrim ishlarda shunga bog’liq bo’lgan shifo motivi haqida so’z yuritiladi. Masalan, Sh.I.Nazarovanning “O’zbek xalq ertaklarida sinov motivlarining genezisi va poetikasi” nomli falsafa doktori dissertatsiyasida [Nazarova Sh. 2017] hamda “Xayol va haqiqat folklor va teologiya kesimida” kitobida ertaklarda xalq tabobatiga bevosita aloqador bo’lgan shifo motiviga ham to’xtalib o’tiladi va uning turlicha ko’rinishlarini “Xotam”, “Luqmon Hakim”, “Baxtli kal”, “Gunohsiz musicha”, “Bo’z bola”, “O’ynang, kuchugim, o’ynang”, “G’ulombachcha”, “Boyvachcha bilan pari”, “Qirq kuyov” ertaklarda kuzatilishi ta’kidlanadi [Nazarova Sh. 2013, 108].

Shu o’rinda qayd etish lozimki, o’zbek xalq tabobati tadqiqiga doir qator ishlar amalga oshirilgan. X.Allayarovning “O’rta Osiyo xalq tabobati tarixi” (“История народной медицины Средней Азии”) [Allayarov X. 1993], X.Jumaniyozovning “O’zbeklarning xalq tabobati an’analari (tarixiy-etnologik tadqiqot) [Jumaniyozov X., 2018] disseratsiyalari, nashr qilingan qator kitoblar [Hamroyev M. 2015], [Abdujabbor M. 2007], [Axmedov R., Naimov N. 2009], [G’oyibov M. va boshq. 1995], [Qodirov A. 1991], [Qodirov A. 1990], [Qodirov A. 2001], [Sobirov R. 2011], [Xomidiy H., Do’schanov B. 2001] va maqolalar [Abdullayev A. 1977], [Abdullayev H. Hakimov D. 2001], [Abdullayev Sh., Hakimov D. 2001], [Mo’minova G. 1999], [Rahimov R. 1983] shular jumlasidandir.

X.Allayarovning “O’rta Osiyo xalq tabobati tarixi” (“История народной медицины Средней Азии”) nomli doktorlik dissertatsiyasida O’rta Osiyo xalqlarining ko’p asrlik xalq tabobati kompleks tadqiqi amalga oshirilgan bo’lib, unda O’rta Osiyo xalq tabobati taraqqiyotining yo’nalishlari va tendensiyalari, asosiy tarixiy etaplari o’rganilgan, rivojlanish etaplari xronologiyasi aniqlangan, xalq tabobati bilan shug’ullanuvchilar tasnif qilingan, dorigir, tabib, o’tchi, emchi, kahhol, duodugar, cho’pchi, siniqchi, shikastaband kabi qator atamalar izohlangan, xalq tabobatiga oid atamalar lug’ati tuzilgan. Ishning “Musiqaterapiya – O’rta Osiyo tabobatida” nomli 5-bobida “O’rta Osiyoda yashovchi xalqlar qadim zamonlardan musiqani davolashning samarali vositalardan biri sifatida qo’llaganlar. Bu haqda arxeologik manbalar, shuningdek, qadimiy yozma va og’zaki yodgorliklar guvohlik beradi” deb xalq tabobatining og’zaki ijod namunalarida o’z ifodasini topganligi qayd qilinadi [Allayarov X. 1993].

X.Jumaniyozovning “O’zbeklarning xalq tabobati an’analari (tarixiy-etnologik tadqiqot) nomli nomzodlik dissertatsiyasida o’zbeklarning tabobat bilan bog’liq an’analari tibbiyot, o’simlikshunoslik, folkloshunoslik, tarixshunoslik sohalari doirasida o’rganilganligi ta’kidlab o’tilib, xalq tabobatining zamonaviy jamiyat hayotida tutgan o’rni va o’zbeklarning tabobat bilan bog’liq qarashlari tarixiy-etnologik materiallar asosida aniqlashtirilgan va tabiblar kasbiy faoliyatiga ko’ra *siniqchi, jarroh, dorigar (attor), ilgir, kahhol* tarzida tasniflangan va davolash jarayonida *taxtakach, qortiq, nashtar, hovoncha, tibbiy tandir, alembika* kabi atributlardan foydalanilishi dalillangan hamda xalq tabobati asrlar davomida yuz bergan etnik aloqalar (savdo, qo’shnichilik, qavm-qarindoshlik munosabatlari) natijasida rang-baranglik kasb etib, ikki guruhga: mistik va empirik tabobatga bo’linishi ko’rsatib berilgan [Jumaniyozov X., 2018, 10].

Xulosa qilganda, folklor asarlarida xalq tabobati masalasi xorij va rus olimlari tomonidan ma’lum ma’noda tadqiq qilingan. O’zbek folklorida xalq tabobatining badiiy talqini masalasini chuqur va monografik planda tadqiq qilish folklorshunoslikning galdagi vazifalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdujabbor M. (2007). *Asrlar oshgan tabobat*. – Toshkent: Davr-press, – 140 b.
2. Abdullayev H. Hakimov D. (2001). “Avesto” va tibbiyot//Xalqaro ilmiy-nazariy seminar materiallari (2001, 10-aprel). Namangan.
3. Abdullayev Sh., Hakimov D. (2001). “Avesto” va tibbiyot // “Sharq va G‘arb: zardushtiylilik va “Avesto”ning G‘arb dunyoqarashiga ta’siri” nomli xalqaro ilmiy seminar materiallari. – Namangan, 2001. – 20-22 b.
4. Acipayamli, Orhan, (1969), “Türkiye Folklorunda Halk Hekimliği ve Özellikleri”, Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi, C.XXVI, S. 1-2, s. 1-9.
5. Acipayamli, Orhan, (1989), “Türkiye Folklorunda Halk Hekimliğinin Morfolojik ve Fonksiyonel Yönden İncelenmesi”, Türk Halk Hekimliği Sempozyum Bildirileri (23-25 Kasım 1988), Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Evi, s. 1-8.
6. Ali Osman Abdurrezzak, (2019), *Similar And Different Aspects Of The Healing Motif Determined In The Turkish Epics And The Finnish National Epic In The Context Of Folk Medicine*. 11/2019. TURAN-SAM (41), pp. 176-184.
7. Alptekin, Ali Berat, (2010), *Türk halk hikâyelerinde halk hekimliği*, Milli Folklor, (86), pp. 5-19.
8. Alptekin, Ali Berat, (2011), *Halk Bilimi Araştırmaları*, Ankara: Akçağ Yayınları.
9. Alptekin, Ali Berat, 2009: *Türk masal ve halk hikâyelerinde görmeyen gözün tedavi edilmesi motifi üzerine* // Milli Folklor 81 (2009): 18-26.
10. Atnur Gülhan, (2010), *Sibirya’daki bazı türk boylarının destanlarında halk hekimliği uygulamaları*. Bilig, (55), pp. 51 – 70.
11. Ashirkhanova, Karligach. (2021). *Aitim. Kazak halk hekimliğinde animistik inanca dayali benzeri benzer ile sağaltma pratiği* // Milli Folklor 129 (Bahar 2021): 162-175.
12. Ashirkhanova, Karligach. (2021). *Kazak halk hekimliği üzerine yapılan çalışmalar*// Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi Volume: 51, Autumn-2021, p. 474-498.
13. Axmedov R., Naimov N. (2009). *Buxoro tibbiyoti tarixi*. – Buxoro: Universitet, 2009. – 85 b.
14. Bayat, Ali Haydar, (1989), “Türk Dünyasında Özellikle Anadolu Tıbbi Folklorunda Akıl Hastalıklarının Tedavi Yolları ve Kaynakları”, Türk Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri (23-25 Kasım 1988), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, s.59-82.
15. Bendix, R. (1997). *in search of authenticity: the formation of folklore studies*. Madison: University of Wisconsin.
16. Briggs, C. L. (2012). *Toward a new folkloristics of health*. Journal of folklore Research, 49(3), 319-345.
17. Daği, Fahri. (2013), “Türk Fıkralarında Halk Hekimliği Unsurları”. 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum, C.II, S.5, s.117-129.
18. Hamroyev M. (2015). *O‘zbek xalq tabobatining nazariy va amaliy asoslari*. Monografiya. – Toshkent.
19. Hicran Karataş, (2021), *Türkiye’de Halk Hekimliği Uygulama Alanında İki Ekol: Şifacılar ve Hekimler*. Folklor/Edebiyat. 27(1), pp.81-100.
20. Çeribaş, Mehmet, (2014), “Şaman/Bakşı Tipolojisi Bağlamında Kırgızlarda Halk Hekimliği Geleneği ve Halk Hekimleri-I”, International Journal of Religious Sciences, S:2, s.65-83.
21. Jumaniyozov X.(2018). *O‘zbeklarning xalq tabobati an’analari (tarixiy-ətnologik tadqiqot)*. Tarix fanlari f.f.d. diss; –Toshkent.

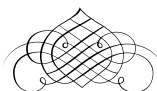
22. Ildiko Baldizsar. 2013. Hungarian review, (6). [HTTPS://HUNGARIANREVIEW.COM/ARTICLE/20131128](https://HUNGARIANREVIEW.COM/ARTICLE/20131128).
23. Indian Folktales About Mental Health. The Minds Journal. <https://www.linkedin.com/pulse/5-indian-folktales-mental-health-themindsjournal/>
24. Kaya, H. (2020). Hacamat ile ilgili rivayetler üzerine bir inceleme. Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi, 4(2), 62-83.
25. Mo'minova G. (1999). Xalq tabobati tarixidan // Sihat-salomatlik. – № 1. – 19 b.
26. Nerin Köse (1962) Kazaklarning xalq hekimligi bilan ba'zi praktiklari haqqida. Turk kulturi. Pp. 677-687.
27. Nazarova Sh. (2017). O'zbek xalq ertaklarida sinov motivlarining genezisi va poetikasi: Filol. fanlari falsafa doktori... diss. – Toshkent, 2017.
28. Nazarova Sh. (2013). Xayol va haqiqat folklor va teologiya kesimida. – Toshkent, MUM-TOZ SO'Z. –B. 108.
29. Qodirov A. (1991). Navoiy va tibbiyot. – Toshkent: Abu Ali ibn Sino nomidagi tibbiyot nashriyoti, 1991. – 24 b.
30. Qodirov A. (2001), O'zbekiston tibbiyoti tarixi. – Toshkent: Abu Ali ibn Sino nomidagi tibbiyot nashriyoti, 2001. – 176 b..
31. Qodirov A. (1990). O'rta Osiyoda meditsinaning paydo bo'lishi. – Toshkent: Ibn Sino nomidagi tibbiyot nashriyoti., – 64 b.
32. Rahimov R. (1983). "Avesto" va tabobat // Guliston. – 1983. – № 16. – 25 b.
33. Sobirov R. (2011). Xorazm an'anaviy tabobatida dorivor o'simliklarni o'rganish va ularidan foydalanish. – Xiva: Xorazm Ma'mun akademiyasi nashriyot bo'limi, – 154 b.
34. Xomidiy H., Do'schanov B. (2001). "Avesto" va tibbiyot. – Toshkent: Abu Ali ibn Sino nomidagi tibbiyot nashriyoti, – 44 b.
35. G'oyibov M. va boshq. (1995). Xiva tabobati. – Toshkent: Abu Ali ibn Sino nomidagi tibbiyot nashriyoti, – 56 b.
36. Yoder, D. (1972). Folk medicine. Folklore and Folklife: An introduction. Ed. R. M. Dorson. Chicago: University of Chicago.
37. Абдуллаев А (1977). Народная медицина Хорезма // СЗ. – 1977. – № 5. – С. 82-84.
38. Алексеева С.С. (2019). Сказочные мотивы в изображении эпического героя (на материале калмыцких историко-героических преданий о Мазан-батаре// Монголоведение (Монгол судлал). № 4. СС. 998-1010.
39. Аллаяров Х. (1993). История народной медицины Средней Азии: автореферат дис. ... доктора медицинских наук. – Москва. – 32 с.
40. Горяева Б. (2018). Традиции народной медицины в мотивах волшебной сказки калмыков//Новые исследования Тувы. THE NEW RESEARCH of TUVA. 2018. №4. Сс.161-177.
41. Данилова А.Н., Павлова Н.В. (2012). Мотив оживления героя в якутских волшебных сказках и олонхо// Вестник Челябинского государственного педагогического университета. № 8. С. 216-226.
42. Ерныхова О.Д. (2022). Мотив исцеления и оживления в фольклорной прозе хантов // Филологический аспект: международный научно-практический журнал.. № 11 (91). Сс.61-73.
43. Жамгырчиева Г. Т. (2016). Оживление богатыря как архаический сюжетный мотив в кыргызском эпосе// Молодой учёный. №10(114). СС.1451-1453.
44. Краюшкина Т.В. (2010). Мотивы состояния персонажей в русских народных волшебных сказках: системный анализ: Дисс.доктор филол.наук... - Москва.

45. Краюшкина Т.В. (2009). Мотивы тела и телесных состояний человека в русских народных волшебных сказках Сибири и Дальнего Востока. – Владивосток Дальнаука, 2009. С.-338.

46. Хусаинова Г.Р. (2017). Башкирские волшебные сказки: поэтика и текстология: Дисс. доктор филол.наук... – Москва.

47. Хусаинова, Г.Р.(2010). Отражение традиционных целительских знаний башкир в народных сказках // Вестник Челябинского государственного университета. – Вып. 42. Филология. Искусствоведение. № 11(192). – Челябинск, 2010. – С. 143 – 146.

48. Хусаинова, Г.Р. (2013). Отражение традиционных целительских знаний башкир в народных сказках и заговорах / Г.Р. Хусаинова // Научный альманах “Традиционная культура”. – № 1 (49). – Москва, 2013. – С. 34 – 41.

SELAMİ FEDAKÂR¹,

Prof. Dr., Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İzmir-TÜRKİYE

GÜLME VE MİZAH TEORİLERİNİN SINIFLANDIRILMASI HAKKINDA

(*About the classification of laughter and Humor Theories*)

(*Kulgi va yumor haqida nazariy qarashlar tavsifi*)

Abstract: Humor-related literary genres occupy a significant place in literary research and history to the extent that western scholarship in particular, often treats humor and related literary genres almost as an autonomous discipline. Although certain studies that address the emergence of humor focus on the three main theories, namely “superiority”, “incongruity” and “relief” they may be divergent in creating interdependent sub-theories. Therefore, these theoretical approaches as a whole require classification pertaining to the history of humor, to the modes of creating it, and to the disciplines that interpret it. Based on this, the subject of the present essay is the classification of the laughter and humor theories in terms of historical periods, style of humor conception, and academic disciplines. Moreover, introduction of these classifications to Turkish scholars is the aim of the present study. Current studies on humor have been mostly put forward within certain theoretical frameworks. The most important reason for the emergence of this theoretical tendency in the current studies on humor is that a large amount of knowledge has been obtained in the theoretical sense over time since the ancient age when the origins of studies on humor, and laughter emerged. In the early period, philosophers focused more on laughter, so the first theoretical approaches to laughter emerged during this period. However, many thinkers and scholars of the modern period have introduced different theoretical approaches through different perspectives on laughter and humor. Moreover, the current laughter and humor studies based on this theoretical background have become an interdisciplinary field of study with the participation of scholars from various disciplines such as literature, education, folklore, anthropology, sociology, philosophy, history, communication, medicine, economics, and fine arts. As a result of the laughter and humor studies carried out in the course of its historical development process, laughter and humor theorists have established many humor theories. Aforementioned humor theories have been classified by scholars based on some of their unique characteristics. This study reclassifies the humor theories in terms of their similarities and differences under the titles “classifications according to historical periods”, “classifications of theory families and classifications due to the style of humor conception”, and “classifications according to academic disciplines” and evaluate these theories and classifications as a whole.

Key Words: Humor, laughter, joke, theory, classification.

ÖZ: Edebiyat araştırmaları tarihi içerisinde mizaha bağlı türler büyük bir yer tutmaktadır. Öyle ki özellikle Batılı araştırmacılar, mizah ve mizaha bağlı edebi türler konusuna özerk bir disiplin gibi yaklaşmaktadırlar. “Üstünlük”, “zıtlık” ve “rahatlama” ana teorilerine bağlı olmak üzere, mizahın ortaya çıkması konusunu teorik boyutta ele alan yabancı kaynaklı çalışmalarda bu ana teorilere bağlı farklı alt teoriler ortaya atılmıştır. Mizah merkezli ortaya atılan bu teorik yak-

¹ * Prof. Dr., Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İzmir-TÜRKİYE, selami.fedakar@ege.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-8608-4046.

laşımın bütünü tarihi bakımdan, mizah yaratma şekli açısından ve ortaya atıldığı disiplinler bakımından bir tasnife muhtaçtır. Bu ihtiyaçtan hareketle, makalemizin konusunu bahsi geçen gülme ve mizah teorilerinin tasnifi ve tanıtımı oluşturmaktadır. Günümüzde sistematik hale gelmiş olan mizah araştırmalarının en dikkat çeken özelliği, çalışmaların çoğunun belirli teorik çerçeveler dâhilinde ortaya konulmuş olmasıdır. Söz konusu teorik yapının ortaya çıkmasının en önemli sebebi mizah ve gülme hakkındaki çalışmaların kökeninin Antik Çağ'a kadar uzanması ve zamanla teorik anlamda büyük bir bilgi birikiminin elde edilmiş olmasıdır. Erken dönemde daha çok filozoflar gülme konusu üzerinde durmuş ve gülme hakkındaki ilk teorik yaklaşımlar bu dönemde ortaya çıkmıştır. Modern dönemde ise pek çok düşünür ve araştırmacı gülme ve mizah hakkındaki bakış açılarıyla farklı teorik yaklaşımlar ortaya koymuşlardır. Bu teorik zemin üzerinde kurulmuş olan günümüzdeki gülme ve mizah çalışmaları; edebiyat, eğitim, halk bilimi, antropoloji, sosyoloji, felsefe, tarih, iletişim, tıp, ekonomi, güzel sanatlar, bilgisayar vb. gibi farklı disiplinlerdeki bilim insanlarının katılımıyla disiplinler arası bir çalışma alanı haline gelmiştir. Tarihi gelişim seyri içinde yürütülen gülme ve mizah çalışmaları sonucunda farklı bakış açıları ve yaklaşımlar çerçevesinde gülme ve mizah teorisyenleri pek çok mizah teorisi oluşturmuşlardır. Söz konusu mizah teorileri kendine özgü bazı özellikleri bakımından bilim adamları tarafından farklı dönemlerde sınıflandırmaya tabi tutulmuştur. Bu bildiride, bilim adamlarının yaptığı mizah teorileri sınıflandırmaları benzerlik ve farklılıkları bakımından; “Tarihi Dönemlere Göre Yapılan Sınıflandırmalar”, “Teori Aileleri Sınıflandırmaları ve Mizaha Yaklaşım Tarzına Bağlı Sınıflandırmalar” ve “Akademik Disiplinlere Bağlı Sınıflandırmalar” başlıkları altında gruplara ayrılmış ve bütüncül olarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mizah, gülme, şaka, teori, sınıflandırma.

Günümüzde sistematik hale gelmiş olan mizah araştırmalarının en dikkat çeken özelliği, çalışmaların çoğunun belirli teorik çerçeveler dâhilinde ortaya konulmuş olmasıdır. Söz konusu teorik yapının ortaya çıkmasının en önemli sebebi mizah ve gülme hakkındaki çalışmaların kökeninin Antik Çağ'a kadar uzanması ve zamanla teorik anlamda büyük bir bilgi birikiminin elde edilmiş olmasıdır.

Erken dönemde; Aristo, Plato, Cicero gibi filozoflar daha çok gülme konusu üzerinde durmuş ve gülme hakkındaki ilk teorik yaklaşımlar bu dönemde ortaya çıkmıştır. Rönesans'ta; Muzio, Minturno, Maggi ve Scaliger düşünürlerin Commedia dell'Arte'den hareketle ortaya attığı fikirler Rönesans dönemi teorilerini oluşturmuştur. 16. ve 17. yüzyılda George Whetstone, Sir Philip Sidney, Ben Jonson vb. gibi araştırmacıların komik edebi ürünler hakkındaki görüşleri gülme, komik, komedi vb. konularda belirli bir teorik yapının oluşmasını sağlamıştır. Modern dönemde ise; başta Hobbes, Beattie, Schopenhauer, Herbert Spencer, Meredith, Bergson, Sully, Freud, Koestler, Sidis, M'Dougall, Eastman, Greig, Kimmins, olmak üzere pek çok düşünür, bilim insanı, araştırmacı ve yazar gülme ve mizah hakkındaki farklı bakış açılarıyla farklı teorik yaklaşımlar ortaya koymuşlardır (Piddington, 1933: 152-221). Bu teorik zemin üzerinde kurulmuş olan günümüzdeki gülme ve mizah çalışmaları; edebiyat, eğitim, antropoloji, sosyoloji, felsefe, tarih, iletişim, tıp, ekonomi, güzel sanatlar, bilgisayar vb. gibi farklı alanlardaki bilim insanlarının katılımıyla disiplinler arası bir çalışma alanı haline gelmiştir.

Söz konusu tarihi gelişim seyri içinde yürütülen gülme ve mizah çalışmaları sonucunda farklı bakış açıları ve yaklaşımlar çerçevesinde; psikoloji, sanat, nöroloji, fizyoloji, psikanaliz, antropoloji, sosyoloji, halkbilimi, felsefe, dilbilimi vb. gibi alanlarda uzman olan gülme ve mizah teorisyenleri pek çok teori oluşturmuşlardır. Günümüze kadar ortaya atılan gülme ve mizah teorilerinin sayısının yüzden fazla olduğunu ileri sürülmektedir. (Schmidt & Williams, 1971, s. 96; Haig,

1988, s. 9; Wu, 2013, s. 53). Konuyla ilgili bazı yayınlar teorilerin sayısı ile ilgili bu ifadeleri desteklemektedir. Edmund Bergler *Laughter and the Sense of Humor* adlı kitabının “Teoriler Geçici-Gülme Kalıcı (Ephemeral Theories-Eternal Laughter)” başlığını taşıyan birinci bölümünde, herhangi bir sınıflandırma yapmadan 76 gülme ve mizah teorisi hakkında kısaca bilgi vermiştir (Bergler, 1956, ss. 1-41). E. Bergler’in kitabında yer alan teorileri, Jon E. Roeckelein, *The Psychology of Humor: A Reference Guide and Annotated Bibliography* adlı kitabında liste halinde yayınlamıştır (Roeckelein, 2002, ss. 193-195). Ayrıca J. E. Roeckelein, 2006 yılında yayınlanan *Elsevier’s Dictionary of Psychological Theories* adlı sözlük çalışmasının farklı kısımlarında hakkında bilgi verdiği mizah teorilerinin sayısı 60’ı bulmaktadır (Roeckelein, 2006).

Söz konusu listede bulunan bazı teorilerin (Bergson, Freud, Hobbes, Schopenhauer, vb.) her iki listede de yer aldığı görülmektedir. Bununla birlikte Roeckelein’in sözlüğünde yer alan bazı teoriler (Apte, Grüner, Koestler, Kierkegaard, Morreal, Sidis, Santayana vb.) ise Bergler’in listesinde bulunmamaktadır. Aynı teorilerin farklı isimlerle her iki listede de yer alması ihtimalini de hesaba katarak, bilim adamları tarafından gülme ve mizah teorilerinin sayısı olarak verilen 100 sayısının gerçekçi olduğu ortaya çıkmaktadır. Bunların yanında J. Y. T. Greig, 1921 yılında yayınlanan *The Psychology of Laughter and Comedy* adlı kitabının “Gülme ve Komedi Teorileri: Tarihi Bir Özet (Theories Of Laughter And Comedy: A Historical Summary)” adını verdiği Ek kısmında 88 gülme teorisini kısaca tanıtmıştır. Araştırmacı bu teorilerin çok küçük farklılıklarla birbirinden ayrıldığını belirtmiştir (Greig, 1923, ss. 225-279). Ayrıca, Norman N. Holland, insanların neden güldüğü sorusuna cevap aramak ve buradan hareketle de mizah teorilerinin sınıflandırmasını yapmak için, iki yüze yakın teori veya teori çeşitlemesine baktığını ifade etmektedir (Holland, 1982, s. 115). Araştırmacıların bu ifadeleri, kesin bir sayı vermek şu an mümkün olmasa da gülme ve mizah teorilerinin sayısının ne kadar fazla olduğunu göstermesi önemlidir.

Antik dönemden başlayarak günümüze kadar artarak devam eden gülme ve mizah araştırmalarında ortaya atılan teorilerin sayısı bu kadar fazla olunca, bilim adamları bu teorileri farklı bakış açılarıyla sınıflandırmaya çalışmışlardır. Gülme ve mizah teorilerinin sınıflandırılması çalışmaları 1900’lü yılların başında başlayarak günümüze kadar devam etmiştir. Yapılan sınıflandırmalar bütüncül olarak değerlendirildiğinde, birbirleriyle kısmen bağlantılı kısmen de farklı sınıflandırma çeşitlerinin mevcut olduğu görülmektedir. Söz konusu sınıflandırmaları bilim adamlarının konuya yaklaşım tarzlarına göre; “Tarihi Dönemlere Göre Yapılan Sınıflandırmalar”, “Teori Aileleri Sınıflandırmaları ve Mizaha Yaklaşım Tarzına Bağlı Sınıflandırmalar” ve “Akademik Alanlara Bağlı Olarak Yapılan Sınıflandırmalar” şeklinde üç başlık altında incelemek mümkündür. Fakat gülme ve mizah teorilerinin sınıflandırılması çalışmalarının belirlediğimiz üç başlık altında değerlendirilmesi, bu başlıkların her birinin diğerlerinden tamamen bağımsız veya birbirleriyle ilgisiz olduğu anlamı çıkartılmamalıdır. Çünkü aşağıda vereceğimiz sınıflandırmalarda da görüleceği üzere, üç başlık altında verilen bazı sınıflandırmaların birbirleriyle kısmen iç içe girdiğini özellikle belirtmek gerekmektedir.

A. Tarihi Dönemlere Göre Yapılan Sınıflandırmalar

Bu kısımda örnek vereceğimiz ilk sınıflandırma İngiliz eğitim psikologu Charles William Kimmins’e aittir. Kimmins 1928 yılında yayınlanan *Springs of Laughter* adlı çalışmada, gülme teorilerini teorileri ortaya atan kişilerin adları etrafında tanıtmıştır. Kitabının devam eden bölümlerinde yüzyıllara bağlı olarak gülme teorisi ortaya atan isimleri ve görüşlerini değerlendirmiştir. C. W. Kimmins, gülme teorilerini 17. yüzyıldan başlatmış ve bu dönmeden önce gülmeye ilgili teorik yaklaşımları olan Plato ve Aristo gibi düşünürleri kapsam dışında tutmuştur. Gülme teorilerini

tartışırken 17. yüzyıldan önceye gitmenin gerek olmadığını, çünkü Plato ve Aristo'nun konuyla ilgili görüşlerini, özellikle alay teorisini ve onların takipçisi olan diğer teorisyenlerin görüşlerini Thomas Hobbes'in çok başarılı bir şekilde açıkladığını ifade eder (Kimmins, 1928, s. 10).

Kimmins'in sınıflandırması ve kitabının devamında her başlık altında incelediği teorisyenlerin adları aşağıdaki gibidir:

1. 17. Yüzyıl ve 18.Yüzyılda Gülme: *Thomas Hobbes, James Beattie (Laughter in the Seventeenth and Eighteenth Centuries: Thomas Hobbes, James Beattie)*.

2. 19. Yüzyılda Gülme: *William Hazlitt, Herbert Spencer, Charles Darwin (Laughter in the Nineteenth Century: William Hazlitt, Herbert Spencer, Charles Darwin)*.

3. 20. Yüzyılda Gülme: *James Sully, Sigmund Freud, Henri Bergson, Boris Sidis, William McDougall, Max Eastman (Laughter in the Nineteenth Twentieth Century: James Sully, Sigmund Freud, Henri Bergson, Boris Sidis, William McDougall, Max Eastman)*. (Kimmins, 1928, ss. 10-53).

Aynı dönemde, benzer bir yaklaşımla fakat daha kapsamlı bir diğer sınıflandırma psikolog ve antropolog olan Ralph Piddington tarafından yapılmıştır. Piddington, 1933 yılında yayınlanan *The Psychology of Laughter: A Study in Social Adaptation* adlı kitabının, "Gülmeye İlgili Teorilerin Kısa Tarihi Özeti" (Historical Summary of Theories Relating to Laughter) adlı Ekler kısmında gülme teorilerini dört başlık altında tanıtmıştır:

1. *Klasik Yazarlar (Classic Writers): Plato, Aristo, Cicero, Quintilian.*

2. *Rönesans Teorileri (Theories of the Renaissance): Muzio, Minturno, Maggi.*

3. *16. ve 17. Yüzyıldaki İngiliz Komik Edebiyat Teorileri (English Literary Theories of Comedy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries): George Whetstone, Sir Philip Sidney, Ben Jonson.*

4. *Modern Teoriler (Modern Theories): Descartes, Hobbes, Loeke, Addison, Hartley, Warton, Rousseau, Beattie, Kant, Hegel, Hazlitt, Dugald, Stewart, Schopenhauer, Bain, Dumont, Lévêque, Herbert Spencer, Darwin, Meredith, Höffding, Penjon, Melinand, Dewey, Hall ve Allin, Renouvier ve Prat, Bergson, Palmer, Sully, Freud, Kallen, Sidis, M'Dougall, Bliss, Baillie, Eastman, Wallis, Greig, Gregory, Dumas, Wilson, Dupreel, Hayworth, Kimmins (Piddington, 1933, ss. 152-221).*

Yukarıdaki iki sınıflandırmaya benzer bir yaklaşımla yapılmış bir diğer sınıflandırma F. J. McHovec tarafından yapılmıştır. McHovec, *Humor: Theory, History, Applications* adlı kitabında mizah teorilerini üç başlık altında incelemiştir. Araştırmacı, dünya literatüründe antik dönemden modern döneme kadar sekiz ana mizah teorisi olduğunu ifade eder. Bu teorilerin ikisinin antik veya klasik dönemde, dördünün neoklasik ve ikisinin de modern dönemde ortaya atıldığını kaydetmiştir. Modern dönem teorilerinden birinin 1960'larda ortaya atıldığını Syzygy Teorisi'nin ise ilk defa bu yayında tanıtılacağını belirtmiştir (McHovec, 1988, s. 27).

1. *Klasik Teoriler: Alay/Üstünlük ve Hayal Kırıklığı/Boşa Çıkmuş Beklenti (Classical Theories: Derision or Superiority, Disappointment or Frustrated Expectation).*

2. *Neoklasik Teoriler: Memnuniyet-Acı, İçgüdüsel-Fizyolojik, Sempatik ve Empatik, Yaratıcılık ve Değişim (Neo Classical Theories: Pleasure-Pain and Learning-Conditioning, Instinct-Physiological, Sympathy-Empathy, Creativity and Change).*

3. *Modern Teoriler: Anlambilim ve İçerik Analizi, Syzygy Teorisi (Kutupluluk, Güç, Süreç Teorisi) (Modern Theories: Semantics and Content Analysis, Syzygy (Polarity, Power, Process Theory)). (MacHovec, 1988, 39-105).*

B. Teori Aileleri Sınıflandırmaları ve Mizaha Yaklaşım Tarzına Bağlı Sınıflandırmalar

Gülme ve mizah araştırmalarında ortaya atılan teorilerin; mizahı açıklama yöntemi, temel yönelimi ve konuyla ilişkili olarak sorduğu sorular ve aradığı cevaplar bakımından birbirine ben-

zeyenleri belirli teori aileleri/ana teoriler/çatı teoriler çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu bakış açısından hareketle, bazı bilim adamları tarafından “gülme (laughter) ve mizah (humor) teorileri aileleri” şeklinde adlandırılan gruplar ortaya çıkmış, gülme ve mizah teorilerinin tümü bu ana mizah teorileri kapsamında açıklanmaya çalışılmıştır. Ana teorilerin ne olduğu ve sayısı zaman içinde değişiklik gösterse de günümüze yakın dönemlerde gülme mizah araştırmalarında üç ana veya çatı teori olduğu görüşü genel olarak kabul görmüştür. Bu teoriler ülkemizde de yaygın olarak bilinen “Üstünlük (*Superiority*)”, “Uyumsuzluk (*Incongruity*)” ve “Rahatlama (*Relief*)” teorileridir. Fakat burada dikkat çekilmesi gereken nokta Üstünlük Teorisi (*Superiority Theory*), Uyumsuzluk Teorisi (*Incongruity Theory*) ve Rahatlama Teorisi (*Relief Theory*) gibi her biri tek bir teori değil; Üstünlük Teorileri (*Superiority Theories*), Uyumsuzluk Teorileri (*Incongruity Theories*) ve Rahatlama Teorileri (*Relief Theories*) olarak teori aileleri şeklinde düşünülmektedir. Kısaca birbirleriyle ilişkili pek çok teoriden oluşan ana veya çatı teoriler mevcuttur. Aşağıda yer alan sınıflandırmalar; teori aileleri, çatı teoriler veya ana teoriler düşüncesinin zaman içinde nasıl değiştiğini ve geliştiğini göstermesi bakımından dikkate değerdir. Çalışmamızın bu kısımda, öncelikle teori aileleri sınıflandırmaları verilecek ve daha sonra ise bu sınıflandırmanın devamı niteliğinde olan mizaha yaklaşım tarzına bağlı sınıflandırmalar tanıtılacaktır.

Gülme ve mizah teorilerinin hem ilk sınıflandırılma denemesi ve hem de teorilerin belirli ana teoriler çerçevesinde değerlendirilmesi çalışması İngiliz psikolog James Sully tarafından yapılmıştır. Sully, 1902 yılında yayınlanan *An Essay on Laughter: Its Forms, Its Causes, Its Development and Its Value* adlı kitabında, asıl olarak iki büyük gülme (komik, gülünç) teorisi olduğunu ve bunların birincisinin “Moral Teori (Moral Theory)” veya “Yozlaşma Teorisi (Degradation Theory)” olarak adlandırılabilirliğini (Sully, 1902, s. 120), diğerinin ise “Zihinsel Teori (Intellectual Theory)” ya da “Uyuşmazlık veya Uyumsuzluk Teorisi (Contrariety or Incongruity Theory)” olarak adlandırılabilirliğini ifade etmiştir (Sully, 1902, s. 125). Sully, bu düşünceden hareketle o döneme kadar mevcut olan teorileri aşağıdaki gibi iki başlık altında incelemiştir:

1. *Yozlaşma Teorileri: Aristo, Hobbes ve Brain’ın Teorileri (Theory of Degradation or Moral: Aristo, Hobbes and Brain’s Theories).*

2. *Uyumsuzluk veya Uyuşmazlık Teorileri: Kant, Schopenhauer ve Uyumsuzluğun Farklı Formları (Theory of Contrariety or Incongruity: Kant’s Theory of Nullified Expectation, Schopenhauer’s Theory and Different forms of the incongruous).* (Sully, 1902, ss. 119-135).

Günümüzde yaygın olarak kabul gören, gülme ve mizah teori ailelerinin veya çatı teorilerinin Üstünlük (*Superiority*), Uyumsuzluk (*Incongruity*) ve Rahatlama (*Relief*) teorileri olduğu görüşü, felsefeci David Hector Monro’nun konuyla ilgili çalışmasından sonra yaygınlık kazanmıştır. Monro, ilk baskısı 1951 yılında Kanada’da yapılan *Argument of Laughter* adlı kitabında James Sully’nin ana teori olarak kabul ettiği, Yozlaşma veya Moral Teorisi (*Theory of Degradation or Moral*) ve “Uyuşmazlık veya Uyumsuzluk Teorisi’ne (*Theory of Contrariety or Incongruity*) diğer ana teoriler olarak “Baskıdan Kurtulma Teorisi (The Release from Restraint Theory)” ve “Duygu Karmaşası (The Ambivalence Theory)” teorilerini de eklemek gerektiğini ifade etmiştir (Monro, 1963, s. 83). Araştırmacının temelde dört başlıktan hareketle bir sınıflandırma yapmasına rağmen, aşağıda görüleceği gibi, bazı teorileri ve teorisyenleri farklı gruplar halinde ayrıca değerlendirmiştir:

1. *Üstünlük Teorileri-I (Superiority Theories-I): Hobbes, Bain.*

2. *Üstünlük Teorileri-II (Superiority Theories-II): Leacock, Ludovici.*

3. *Bergson.*

4. *Feibleman, McDougall.*

5. *Uyumsuzluk Teorileri-I (Incongruity Theories-I): Kant, Schopenhauer, Spencer.*

6. *Uyumsuzluk Teorileri-II (Incongruity Theories-II): Eastman.*

7. *Baskıdan Kurtulma Teorileri-I (Release from Restraint-I): Kline.*
8. *Baskıdan Kurtulma Teorileri-II (Release from Restraint-II): Freud.*
9. *Baskıdan Kurtulma Teorileri-III (Release from Restraint-III): Gregory.*
10. *Duygu Karmaşası-I (Ambivalence-I): Greig.*

11. *Duygu Karmaşası-II (Ambivalence-II): Menon.* (Monro, 1963, ss. 83-231).

Fakat D. H. Monro, 1985 yılında *Collier's Encyclopedia*'da yazdığı "Mizah Teorileri (Theories of Humor)" maddesinde "Dördüncü ana teori, mizahın merkez özelliğini oluşturan duygu karmaşasına yani itici ve çekiciliğin karışımına odaklanır, ancak bu teori diğerlerine nazaran çok büyük bir önem taşımaz (A fourth type of theory, which takes the central feature of humor to be ambivalence, a mingling of attraction and repulsion, is of minor importance.)" (Monro, 1985, s. 349) şeklinde bir açıklama yapmış ve mizah teorilerini günümüzdeki yaygın şekliyle üç başlık altında tanıtmıştır.

1. *Üstünlük Teorileri (Superiority Theories): Thomas Hobbes, Henri Bergson.*

2. *Uyumsuzluk Teorileri (Incongruity Theories): Immanuel Kant, Arthur Schopenhauer, Herbert Spencer.*

3. *Rahatlama Teorileri (Relief Theories): Sigmund Freud.* (Monro, 1985, ss. 356-358).

Mizah teorileri üzerinde çalışan bilim adamlarının sınıflandırma konusunda en fazla başvurduğu sınıflandırma Patricia Keith-Spiegel tarafından 1972 yılında yapılan mizah teorileri sınıflandırmasıdır. P. Keith-Spiegel'in sınıflandırmasından sonra, mizah teorilerinin belli bir sistematik çerçevesinde sınıflandırılarak araştırılması düşüncesi daha da yaygınlık kazanmıştır. Araştırmacı, gülme ve mizah teorilerini "Erken Mizah Teorisinin Çeşitleri (Varieties of Early Humor Theory)" başlığı altında sınıflandırmıştır.

1. *Biyolojik, İçgüdüsel ve Evrim Teorileri (Biological, Instinct and Evolution Theories).*

2. *Üstünlük Teorileri (Superiority Theories).*

3. *Uyumsuzluk Teorileri (Incongruity Theories).*

4. *Sürpriz Teorileri (Surprise Theories).*

5. *Duygu Karmaşası Teorileri (Ambivalence Theories).*

6. *Kurtulma ve Rahatlama Teorileri (Release and Relief Theories).*

7. *Düzenleme Teorileri (Configurational Theories).*

8. *Psikoanalitik Teori (Psychoanalytic Theory).* (Keith-Spiegel, 1972, ss. 4-13).

Benzer bakış açısıyla yapılmış bir başka sınıflandırma Christopher P. Wilson'a aittir. Wilson, en yaygın mizah türlerinden olan fıkralar hakkında hazırladığı *Jokes: Form, Content, Use, and Function* adlı kitabının bir alt bölümünü mizah teorilerine ayırmıştır. Bu bölümün başında, birbiriyle ilişki üç teori ailesinin bulunduğunu ifade etmiştir. Bunlardan "Rahatlama (Relief)" teorilerinin mizahın duygusal etkisi üzerinde durduğunu ("Relief" accounts have emphasized the emotional impact of humour), "Çatışma (Conflict)" teorilerinin mizahın davranışla ilgili etkilerini vurguladığını ("Conflict" theories have stressed the behavioural implications of humour) ve "Uyumsuzluk (Incongruity)" teorilerinin ise mizahın bilişsel sonuçları üzerinde yoğunlaştığını ("Incongruity" theories refer to the cognitive consequences of humour) ifade etmiştir (Wilson, 1979, s. 10). Fakat araştırmacı mizah teorilerini incelerken, yedi teori ailesi ve iki teoriyi farklı başlıklar değerlendirmiştir.

1. *Rahatlama Teorileri (Relief Theories).*

2. *Çatışma Teorileri (Conflict Theories).*

3. *Uyumsuzluk Teorileri (Incongruity Theories).*

4. *Düalistik Teoriler (Dualistic Theories).*

5. *Gestalt Teorileri (Gestalt Theories).*

6. *Piagetçi Teoriler (Piagetian Theories)*.

7. *Yeterlik (Mastery Theories)*.

8. *Freud'un Teorisi (Freud's Theory)*.

9. *Apter ve Smith'in Teorisi (Apter and Smith's Theory)*. (Wilson, 1979, ss. 10-19).

Warren A. Shibles, 1997 yılında yayınlanan *Humor Reference Guide: A Comprehensive Classification and Analysis* adlı kitabının Sekizinci Bölümü'nü mizah teorilerine ayırmıştır. Bu bölümde mizah teorilerini 16 başlık altında incelemiştir.

1. *Bilişsel Teoriler (Cognitive Theories)*.

2. *Gayret İfade Eden Teoriler (Conative Theories)*.

3. *Duygusal Teoriler (Affective Theories)*.

4. *İçgüdüsel Teoriler (Instinct Theories)*.

5. *Duygu Tabanlı Mizah (Humor as Based on Emotion)*.

6. *Fizyoloji Tabanlı Mizah (Humor as Based on Physiology)*.

7. *Uyarılma Mizah Teorileri (Arousal Theories of Humor)*.

8. *Düzenleme veya Gestalt Teorisi (Configuration or Gestalt Theory)*.

9. *Gerçekdışı Tabanlı Olarak Mizah (Humor as Based on the Irrational)*.

10. *Dairesel Mizah Teorileri (Circular Theories of Humor)*.

11. *Uyarıcı-Tepki veya Öğrenme Mizah Teorileri (Stimulus-Response or Learning Theories of Humor)*.

12. *Mizah Taraftarı veya Karşıtı Teoriler (Theories For or Against Humor)*.

13. *Aristo'nun Mizah Teorileri (Aristotle's Theories of Humor)*.

14. *Freudçu Mizah Teorisi (Freudian Theory of Humor)*.

15. *Dilbilimsel Mizah Teorileri (Linguistic Theories of Humor)*.

16. *Türe Göre Örneklenen Mizah Teorileri (Theories of Humor Exemplified by Type)* (Shibles, 1997).

Gülme ve mizah teorilerinin teori aileleri şeklinde sınıflandırıldığı bir başka çalışma Matthew M. Hurley, Daniel C. Dennett ve Reginald B. Adams tarafından hazırlanan ve 2011 yılında yayınlanan *Inside Jokes: Using Humor to Reverse-Engineer the Mind* adlı kitapta yer almaktadır. Araştırmacılar mizah teorilerini "Mizah Teorileri Kısa Bir Tarihçe (A Brief History of Humor Theories)" adlı bölümde yedi başlık altında incelemiştir.

A. *Biyolojik Teoriler (Biological Theories)*.

B. *Oyun Teorileri (Play Theories)*.

C. *Üstünlük Teorileri (Superiority Theories)*.

D. *Kurtulma Teorileri (Release Theories)*.

E. *Uyumsuzluk ve Uyumsuzluk-Çözüm Teorileri (Incongruity and Incongruity-Resolution Theories)*.

F. *Sürpriz Teorileri (Surprise Theories)*.

G. *Bergson'un Mekanik Mizah Teorisi (Bergson's Mechanical Humor Theory)* (Hurley, Dennett, Adams, 2011, ss. 37-57).

Bu kısımda vereceğimiz son üç çalışmada da mizah teorileri aileleri sınıflandırması kullanılmıştır. Bu çalışmalar; Christian F. Hempelmann'ın 2010'da yayınlanan *Incongruity and Resolution of Medieval Humorous Narratives* kitabı, Nancy Bell'in 2015'te yayınlanan *We Are Not Amused: Failed Humor in Interaction* kitabı ve Barbara Plester'in 2016 yılında yayınlanan *The Complexity of Workplace Humour: Laughter, Jokers and the Dark Side of Humour* adlı kitabıdır. Her üç araştırmacı da mizah teroilerini yaygın olarak kabul edilen; 1. *Üstünlük Teorileri (Superiority Theories)*, 2. *Uyumsuzluk Teorileri (Incongruity Theories)*, 3. *Rahatlama Teorileri (Relief*

Theories) (Hempelmann, 2010, ss. 10-16; Bell, 2015, sf. 21-27; Plester, 2016, ss. 17-25) üç başlık başlıkları altında incelemişlerdir.

Bilim adamlarının yaptığı teori aileleri sınıflandırmalarında, başlarda fazla sayıda teori ailesi mevcutken günümüzde söz konusu teroilerin sayısı üçe düşmüştür. Teoriler ve bu teorilerin birbirleriyle olan benzerlik ve farklılıkları üzerinde yapılan çalışmalar sonucunda, teorisyenlerin ortaya attığı teorilerin özellikleri tespit edilmiş ve farklı adlandırmalara sahip teorilerin benzer bir yaklaşımla oluşturulduğu görülmüştür.

Bazı bilim adamları üç büyük teori ailesinin birbirinden farklılıkları üzerinde durmuş ve bu teori ailelerinin arasındaki farklılığın temel yönelim, mizaha yaklaşım tarzlarına ve insanların neden güldüklerine bağlı olarak ortaya çıktığını ifade etmişlerdir. Bu notadan hareketle, üç teori ailesinin ana yönelimi ve mizaha yaklaşım tarzları belirlenmiştir.

B. M. Foss, güncel mizah teorilerinin, gülme ve mizahın gelişim aşamaları, gülme ve mizahın fonksiyonları ve komik durumların psikolojik farklılıklarıyla ilişkili olduğunu ifade ettikten sonra, teorilerin; “bilişsel” (cognitive), “sosyal” (social) ve “psikoanalitikten kaynaklanan” (deriving from psychoanalysis) şeklinde üç büyük temel yöneliminin olduğunu belirtir (Foss, 1977, s. XIII).

Günümüzün tanınmış mizah teorisyeni Victor Raskin, mizah teorilerinin üç büyük sınıf olarak gruplandırılabilirliğini ve bu grupların; *Bilişsel-Algisal (Cognitive-Perceptual)*, *Sosyal-Davranışsal (Social-Behavioral)* ve *Psikoanalitik (Psychoanalytical)* olduğunu ve bunlardan birinci grubun Uyumsuzluk (Incongruity), ikinci grubun Aşağılama (Disparagement), üçüncü grubun ise Bastırma/Baskı (Suppression/Repression) ile ilişkili olduğunu ifade etmiştir (Raskin, 1985, s. 31). Araştırmacının çalışmasının devamındaki; “*Uyumsuzluk tabanlı teoriler uyarıcı (stimulus) hakkında açıklamalar yapmaktadır. Üstünlük teorileri, anlatıcı ve dinleyici arasındaki ilişki ya da tutumları tanımlamaktadır. Kurtulma veya Rahatlama teorileri ise dinleyicinin duyguları ya da psikolojisi hakkında yorum yapmaktadır*” (Raskin, 1985, s. 40) şeklindeki ifadeleri, üç teori ailesinin birbirilerinden temel noktadaki yaklaşım farklılıklarını ortaya koymaktadır.

V. Raskin’in öğrencisi Salvatore Attardo ise aynı bakış açısıyla, 1994 yılında yayınlanan *Linguistic Theories of Humor* adlı kitabında mizah teorilerini Üç Teori Ailesi adıyla tablo halinde aşağıdaki gibi vermiştir (Attardo, 1994, s. 47).

<i>Bilişsel (Cognitive)</i>	<i>Sosyal (Social)</i>	<i>Psikoanalitik (Psychoanalytical)</i>
<i>Uyumsuzluk (Incongruity)</i>	<i>Düşmanlık (Hostility)</i>	<i>Kurtulma (Release)</i>
<i>Zıtlık (Contrast)</i>	<i>Saldırganlık (Agression)</i>	<i>Yüceltme (Sublimation)</i>
	<i>Üstünlük (Superiority)</i>	<i>Kurtuluş (Liberation)</i>
	<i>Zafer (Triumph)</i>	<i>Ekonomi (Economy)</i>
	<i>Alay (Derision)</i>	
	<i>Aşağılama (Disparagement)</i>	

Mizah teorilerinin gülme ve mizaha yaklaşımlarına bağlı olarak bir başka sınıflandırılması Jim B. Lyttle tarafından yapılmıştır. J. B. Lyttle 2001 yılında hazırladığı *The Effectiveness of Humor in Persuasion: The Case of Business Ethics Training* adlı doktora tez çalışmasında mizah teorilerini 3 ana başlık altında sınıflandırmıştır.

1. *İşlevsel Teoriler (Functional Theories)*.
2. *Uyarıcı Teorileri (Stimuli Theories)*.
3. *Tepki Teorileri (Response Theories)*. (Lyttle, 2001, s. 23).

J. B. Lyttle daha sonra bu başlıkları ve başlıkların altında incelediği mizah teorilerini açıklamıştır. İşlevsel Teoriler (*Functional Theories*), mizahın insan için neden ve nasıl hayati bir değeri olduğunu açıklamaya çalışmaktadır. Bu başlık altında; Biyolojik (biological), Psikoanalitik veya Rahatlama (psychoanalytic or relief), Duygu Karmaşası (ambivalence teorileri yer almaktadır. Uyarıcı Teoriler (*Stimuli Theories*), bazı şeyleri nelerin komik yaptığını açıklamaya çalışmaktadır ve bu başlık altında; Uyumsuzluk (incongruity), Sürpriz (surprise), ve Düzenleme (configuration) teorileri yer almaktadır. Tepki Teorileri (*Response Theories*) ise, bizim bazı şeyleri nasıl ve neden komik bulduğumuzu açıklamaya çalışmaktadır. Üstünlük (superiority) ve Yeni Bilişsel (the newer cognitive) Teoriler bu başlık altında yer almaktadır (Lyttle, 2001, ss. 22-33).

Bu kısımda yer vereceğimiz bir başka sınıflandırma Norman Norwood Holland'ın sınıflandırmasıdır. N. N. Holland, 1982 yılında yayınlanan *Laughing: A Psychology of Humor* adlı kitabında mizah teorilerini; Uyarıcı (Stimulus), Durum (Conditions), Psikoloji (Psychology), Fizyoloji (Physiology), Katarsis (Catharsis) adlarını verdiği beş ana başlık altında sınıflandırmıştır.

I. Uyarıcı: Uyumsuzluk (Stimulus: Incongruity).

1. Bilişsel (Cognitive: simultaneous affirmation and negation).
2. Etik (Ethical: between things as they are and as they ought to be).
3. Biçimsel (Formal: between content and form).

II. Durum (Conditions).

1. Esprituellik (Playfulness).
2. Anilik (Suddenness).

III. Psikoloji (Psychology).

1. Arketip Teoriler (Archetype Theories).
2. Bilinç Psikolojileri (Psychologies of Consciousness).
- a. Rahatlama Teorileri (Relief Theories).
- b. Üstünlük Teorileri (Superiority Theories).
3. Psikoanalitik Teoriler (Psychoanalytic Theories).
4. DeneySEL (Experiments).

IV. Fizyoloji (Physiology).

1. Doğuştan Gelen Eylem Dizisi Olarak Gülme (Laughter as innate action cluster).
2. Zihinsel Hareketlerin Fiziksel Yansıması Olarak Gülme (Laughter as physical reflection of mental movements).

3. Uyarlamalı İletişim Olarak Gülme (Laughter as adaptive communication).

V. Katarsis (Catharsis).

1. Sosyal Düzeltme (Social Correction).
- a. İstenilen Davranış İçin Yenileme (Restoration to desired conduct).
- b. Sosyal Devrim (Social revolution).
- c. Toplumsal Yaşamın Onayı (Affirmation of life over society).
2. İnanç Katarsisi (Religious catharsis).
- a. Tanrı'nın Hediyesi Olarak Hayatın Onayı (Affirmation of life as God's gift).
- b. Düşük Seviyedeki Yaşamın Reddi (Rejection of life as low).
3. Deney Üstünlük (Transcendence).
- a. Düşük Seviyeli Yaşam ile Yaşamötesinin Kabulü ve Reddi (Both acceptance and rejection of both low life and beyond-life).
- b. Heşeyin Üstünde Bir Mistisizm (A mysticism transcending all). (Holland, 1982, s. 108).

N. Holland'ın sınıflandırmasının “İnsanlar neden güler?” sorusunun cevabına yönelik olarak düzenlenmiştir. Yazar kitabının Önsöz’ünde “Eğer bu soruya daha iyi cevap verebilirsek yüzlerce

teoriye ve teroilerin varyantlarını psikolojik çerçevede daha kapsamlı bir şekilde anlayabileceğimizi” ifade eder (Holland, 1982, s. 10). N. Hollad mizah teroilerini tamamen psikoloji bilimi bakış açısından yorumlamış ve sınıflandırmasını da bu doğrultuda yapmıştır.

C. Akademik Alanlara Bağlı Olarak Yapılan Sınıflandırmalar

Bu kısımda H. E. Schmidt – D. I. Williams’ın, Jon E. Roeckelein’in ve Rod A. Martin’in farklı tarihlerde akademik alanlara bağlı olarak yaptıkları mizah teorileri sınıflandırmaları değerlendirilmiştir. Mizah teorilerinin akademik alanlara göre yapılmış ilk sınıflandırma denemesi H. E. Schmidt ve D. I. Williams adlı araştırmacılar tarafından yapılmıştır. Schmidt ve Williams, 1971 yılında yayınlanan makalelerinde altı farklı bilimsel alanın uzmanları tarafından ortaya atılmış mizah teorilerini değerlendirmiştir. Araştırmacıların belirlediği başlıklar ve başlıklar altında yer alan mizah teorileri aşağıdaki gibidir:

1. *Antropolojik Teoriler: Güvenlik, İlişki, Espri İlişkileri (Anthropological: Safety, relation, joking relationships).*
2. *Fizyolojik Teoriler: Memnuniyet, Artan Gergin Enerjinin Harcanması, Zafer, Aşırı Sempatiye Karşı Korunma, Acımasızlık, Rahatlama, Oyun. (Physiological: Pleasure, expenditure of surplus nervous energy, triumph, protection against excessive sympathy, cruelty, relief, play).*
3. *Felsefi Teoriler: Uyumsuzluk, Üstünlük, Hiçbirşey İçin Beklentilerin Azalması, Kurtulma, Oyun. (Philosophical: Incongruity, superiority, expectations reduced to nothing, freedom release, play).*
4. *Psikolojik Teoriler: Bireysel farklılıklar teorilerini destekleyen pek çok deneme. (Psychological: Many experiments supporting theories of individual differences, strungs for maturity for competence or mastery).*
5. *Psikoanalitik Teoriler: Psişik Enerjinin Ekonomisi ile başlayan ve Serbest Enerjinin Yeniden Paylaşımı, Egonun Kurtuluşu, Ego Kullanımında Gerileme ile devam eden teoriler. (Psychoanalytical: Economy of psychic energy, the re-allocation of released energy, liberation of ego, regression in the service of the ego).*
6. *Sosyolojik Teoriler: Sosyal veya Yaratıcı Oyunculuk, Doğrulama Aracı Olarak Gülme, Nevrotik Karşılama, Hayati ve Diğer Değeri Olan Sosyal Yaptırımlar, Empatik Kimlik (Sociological: Social or creative playfulness, laughter as a tool for correction, neurotic compensation, social sanctions having survival and other values, empathetic identification). (Schmidt & Williams, 1971, ss. 95-106).*

Mizah teoilerinin farklı bilim adallarına göre sınıflandırıldığı bir diğer çalışma Jon E. Roeckelein’in 2002 yılında yayınlanan açıklamalı bibliyografya tarzındaki *The Psychology of Humor: A Reference Guide and Annotated Bibliography* adlı kitabında yer almaktadır. Roeckelein, kitabının “Mizahın Modern Teorik Yönleri (*Modern Theoretical Aspects of Humor*)” adlı bölümünü mizah teorilerine ayırmış ve teorileri bilimsel alanlara göre sınıflandırarak tanıtmıştır. Bölümün sonunda da mizahla ilgili teorik yayınların bibliyografyasını eklemiştir. Araştırmacı, erken dönem mizah teorilerini bir önceki bölümde tanıttıktan sonra, ilgili bölümü “Psikolojik Olmayan Mizah Teorileri (*Nonpsychological Theories of Humor*)” ve “Psikolojik Mizah Teorileri (*Psychological Theories of Humor*)” adlarını verdiği iki üst başlığa ayırmış ve buna bağlı olarak mizah teorisyenlerini ve ortaya attıkları teorileri kısaca tanıtmıştır.

I. Psikolojik Olmayan Mizah Teorileri (*Nonpsychological Theories of Humor*).

1. *Edebiyat Tabanlı Teoriler (Theories Based in Literature).*
2. *Fizyoloji ve Biyoloji Tabanlı Teoriler (Theories Based in Physiology/Biology).*

3. İletişim, Kültür ve Reklamcılık Tabanlı Teoriler (*Theories Based in Communications/Culture/Advertising*).

II. Psikolojik Mizah Teorileri (Psychological Theories of Humor).

1. Modern Felsefe Tabanlı Teoriler (*Theories Based in Modern Philosophy*).

2. Davranışsal Teoriler (*Behavioral Theories*).

3. Bilişsel ve Algısal Teoriler (*Cognitive/Perceptual Theories*).

4. Psikodinamik ve Psikoanalitik Teoriler (*Psychodynamic/Psychoanalytic Theories*).

5. Sosyoloji/Sosyal Psikoloji/Antropoloji Tabanlı Teoriler (*Theories Based in Sociology/Social Psychology/Anthropology*). (Roeckelein, 2002, ss. 119-196).

Martin A. Rod, *The psychology of humor: An integrative approach* adlı kitabında gülme ve mizah teorilerini psikoloji disiplini çerçevesinden incelemiştir. Araştırmacı, Erken Dönem Araştırmalar I ve II (*Theories and Early Research I, II*) başlıkları altında 1980'e kadar ortaya atılan psikolojik gülme teorileri incelemiş ve 1980'den sonraki psikoloji ile ilgili teorileri ve teorik yaklaşımları ilgili başlık altında değerlendirmiştir.

1. Teoriler ve Erken Dönem Araştırmalar I: Psikoanalitik ve Üstünlük/Aşağılama Teorileri (*Theories and Early Research I: Psychoanalytic and Superiority Theories*).

2. Teoriler ve Erken Dönem Araştırmalar II: Uyarılma, Uyumsuzluk ve Tersine Çevirme Teorileri (*Theories and Early Research II: Arousal, Incongruity, and Reversal Theories*).

3. Mizahın Bilişsel Psikolojisi (*The Cognitive Psychology of Humor*).

4. Mizahın Sosyal Psikolojisi (*The Social Psychology of Humor*).

5. Gülme ve Mizahın Psikobiyolojisi (*The Psychobiology of Humor and Laughter*).

6. Mizah Algısına Kişilik Bakımından Yaklaşımlar (*Personality Approaches to the Sense of Humor*).

7. Mizahın Gelişim Psikolojisi (*The Developmental Psychology of Humor*).

8. Mizah ve Ruhsal Sağlık (*Humor and Mental Health*).

9. Mizah ve Fizsel Sağlık (*Humor and Physical Health*). (Martin, 2007, ss. 31-266).

Mizah teorilerinin sınıflandırılması kısmında üzerinde duracağımız son sınıflandırma Joanna Jabłońska-Hood tarafından yapılmıştır. J. Jabłońska-Hood 2015 yılında yayınlanan *A Conceptual Blending Theory of Humour: Selected British Comedy Productions in Focus* adlı kitabında mizah teorilerini "Psikolojik Mizah Teorileri" ve "Linguistik Mizah Teorileri" şeklinde iki ana başlık altında sınıflandırmıştır.

1. Psikolojik Mizah Teorileri (*Physiological Theories of Humour*).

a. Uyumsuzluk Teorileri (*Incongruity Theories*).

b. Üstünlük Teorileri (*Superiority Theories*).

c. Rahatlama Teorileri (*Release Theories*).

2. Linguistik Mizah Teorileri (*Linguistic Theories of Humour*).

a. Mizahın Anlambilimsel Şeması Teorisi (*The Semantic Script Theory of Humour*).

b. Sözlü Mizahın Genel Teorisi (*The General Theory of Verbal Humour*).

c. Ritchie'nin Teklifleri (*Ritchie's Proposals*).

d. Mizaha Faydacı Yaklaşımlar (*Pragmatic Approaches to Humour*). (Jabłońska-Hood, 2015, ss. 109-154).

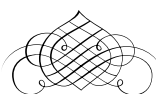
J. Jabłońska-Hood'un mizah teorileri sınıflandırması diğer sınıflandırmalara mukayese edildiğinde, sınıflandırmanın hem kapsamlı ve hem de çok fazla ayrıntıya girmeden bütüncül bir bakış açısıyla hazırlandığı görülmektedir. Bu bakımdan sınıflandırmanın oldukça açık ve kullanışlı olduğu söylenebilir.

Burada örneklerini verdiğimiz gülme ve mizah teorilerinin sınıflandırılması çalışmalarının dışında farklı bilim adamları sistematik bir sınıflandırma yapmadan mizah teorilerini eserlerinde belirli bir sıralamayla incelemişlerdir. (Justin, 1932, ss. 119-120; Morreal, 1983, ss. 1-59; Wyer & Collins, 1992, ss. 663-688; Berman & Keegan, 1999, ss. 67-68; Rappoport, 2005, ss.13-31; Sampietro, 2013, ss. 19-26; Carroll, 2014, ss. 7-54).

References:

1. Attardo, S. (1994). *Linguistic theories of humor*. Berlin: Mouton de Gruyter.
2. Bell, N. (2015). *We Are Not Amused: Failed Humor in Interaction*. Berlin; Boston: De Gruyter Mouton.
3. Bergler, E. (1956). *Laughter and the sense of humor*. New York: Intercontinental Medical Book Corp.
4. Berman, B., & Keegan, D. (1999). *Humor in the hotel kitchen*. *Humor: International Journal of Humor Research*, 12(1), 47-70.
5. Carroll, N. (2014). *Humour: A very short introduction*. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press, 2014.
6. Cho, H. (1995). *Humor Mechanisms, Perceived Humor and Their Relationships to Various Executional Types in Advertising*. *Advances in Consumer Research*, 22, 191-197.
7. Foss, B. M. (1977). Foreword. In A. Chapman & H. Foot (Eds.), *It's a Funny Thing, Humour* (pp. xiii-xiv). NY: Pergamon.
8. Greig, J. Y. T. (1923). *The Psychology of Laughter and Comedy*. London: George Allen & Unwin.
9. Haig, R. A. (1988). *The Anatomy of Humor: Biopsychosocial and therapeutic perspectives*. Springfield, IL: Thomas.
10. Hempelmann, C. F. (2010). *Incongruity and Resolution of Medieval Humorous Narratives: Linguistic Humor Theory and the Medieval Bawdry of Rabelais, Boccaccio, and Chaucer*. Saarbrücken: VDM Verlag Dr. Müller.
11. Holland, N. N. (1982). *Laughing, a psychology of humor*. Ithaca: Cornell University Press.
12. Hurley, M. M., Dennett, D. C., & Adams, R. B. (2011). *Inside jokes: Using humor to reverse-engineer the mind*. Cambridge, Mass: MIT Press.
13. Jabłońska-Hood, J. (2015). *A conceptual blending theory of humour: Selected British comedy productions in focus*. Frankfurt am Main: Peter Lang Edition.
14. Justin, F. (1932). *A Genetic Study of Laughter Provoking Stimuli*. *Child Development*, 3(2), 114-136.
15. Keith-Spiegel, P. (1972). *Early conceptions of humor: Varieties and issues*. In J. H. Goldstein & P. E. McGhee (Eds.), *The psychology of humor: Theoretical perspectives and empirical issues* (pp. 3-39). New York: Academic Press.
16. Kimmins, C.W. (1928). *The Springs of Laughter*. London: Methuen & Co.
17. Krikmann, A. (2006). *Contemporary Linguistic Theories of Humour*. *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, 33, 27-58.
18. Levine, J. (1969). *Motivation in Humor*. New York: Atherton.
19. Lyttle, J. B. (2001). *The Effectiveness of Humor in Persuasion: The Case of Business Ethics Training*. Doctorate Dissertation, York University, Toronto.
20. MacHovec, F. J. (1988). *Humor: Theory, history, applications*. Springfield, IL: C.C. Thomas.

21. Martin, R. A. (2007). *The psychology of humor: An integrative approach*. Burlington, MA: Elsevier Academic Press.
22. Monro, D. H. (1963). *Argument of laughter*. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press.
23. Monro, D. H. (1985). *Theories of Humor*. In L. S. Bahr, W. D. Halsey & B. Johnston (Eds.), *Collier's Encyclopedia* (pp. 356-358). (Vol. 12), New York: Collier's.
24. Morreall, J. (1983). *Taking laughter seriously*. Albany: State University of New York Press.
25. Morreall, J. (2009). *Comic relief: A comprehensive philosophy of humor*. Chichester, U.K: Wiley-Blackwell.
26. Piddington, R. (1933). *The Psychology of Laughter: A Study in Social Adaptation*. London: Figurehead.
27. Plester, B. (2016). *The Complexity of Workplace Humour: Laughter, Jokers and the Dark Side of Humour*. Cham; New York: Springer International Publishing.
28. Rappoport, L. (2005). *Punchlines: The Case for Racial, Ethnic, and Gender Humor*. Westport, Connecticut; London: Praeger Publishers.
29. Raskin, V. (1985). *Semantic mechanisms of humor*. Dordrecht: D. Reidel Pub. Co.
30. Roedelein, J. E. (2002). *The Psychology of Humor: A Reference Guide and Annotated Bibliography*. Westport, CT: Greenwood Press.
31. Roedelein, J. E. (2006). *Elsevier's Dictionary of Psychological Theories*. New York: Elsevier.
32. Sampietro, M. (2013). *Use and effects of humor in international teams: A cross country comparison*. Milano: EGEA.
33. Schmidt, H. E. & D. I. Williams, (1971). *The evolution of theories of humour*. *Journal of Behavioral Science*, 1(3), 95-106.
34. Schwarz, J. (2010). *Linguistic Aspects of Verbal Humor in Stand-up Comedy*. Unpublished Doctorate Dissertation, University of Saarlandes, Saarbrücken.
35. Shibles, W.A. (1997). *Humor reference guide: A comprehensive classification and analysis*. Carbondale, IL: Southern Illinois University Press.
36. Sully, J. (1902). *An essay on laughter: its forms, its causes, its development and its value*. London, New York, Bombay: Longmans, Green, Co.
37. Wilson, C. P. (1979). *Jokes: Form, content, use, and function*. London: Published in cooperation with European Association of Experimental Social Psychology by Academic Press.
38. Wu, Z. (2013). *The Laughter-eliciting Mechanism of Humor*. *English Linguistics Research*, 2(1), 52-63.
39. Wyer, R. S. & Collins II, J. E. (1992). *A Theory of Humor Elicitation*. *Psychological Review*, 99(4), 663-688.

FERUZA QARSHIYEVA,
ToshDO‘TAU tayanch doktoranti

MUHAMMADJON HAKIMOV – “MAHBUB UL-QULUB” TADQIQOTCHISI

Annotatsiya: Ushbu maqolada Muhammadjon Hakimov tomonidan qiyosiy aspektida o‘rganilgan, H.Sulaymonov nomidagi qo‘lyozmalar instituti fondidagi Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asari qo‘lyozma nusxalari manbashunoslik aspektida tadqiq qilingan. Tadqiqotga 19 ta qo‘lyozma nusxa jalb qilingan.

Kalit so‘zlar: katalog, qo‘lyozma nusxa, xattot, yig‘ma matn, ilmiy – tanqidiy matn, asl matn.

Abstract: In this article, the manuscript copies of Alisher Navoi’s work “Mahbub ul-Qulub” from the fund of the Institute of Manuscripts named after H. Sulaimanov, studied by Muhammadjon Hakimov in a comparative aspect, were studied in the aspect of source studies. 19 manuscripts were included in the study.

Key words: catalog, manuscript copy, calligraphy, collective text, scientific-critical text, original text.

O‘zbek adabiyoti tarixi rivojida va navoiyshunoslikda “Mahbub ul-qulub” asari badiiy-g‘oyaviy jihatdan muhim ahamiyatga ega. Asar hazrat Alisher Navoiyning umri poyonida yozgan so‘nggi asari bo‘lib, 1500-yilda yaratilgan. Asar axloqiy-ta’limiy mazmun kasb etib, buyuk mutafakkirning hayotiy tajribasi va xulosalari asosida yozilgan. Asar 3 qismga bo‘linadi: *birinchi qism*, “Xaloyiq ahvol va af‘ol va aqvolining kayfiyati” deb nomlanib 40 fasilni o‘z ichiga oladi. Bu qismda 49 ta ijtimoiy tabaqa va guruhlarning tavsifi beriladi. Asarning 10 bobdan iborat *ikkinchi qismi* “Hamida af‘ol va zamima xisol xosiyatida” deb nomlanib, axloqiy masalalarga bag‘ishlangan. Asarning *uchinchi qismi* “Mutafarriqa favoyid va amsol surati” deb atalib, turli foydali pandlar va hikmatlarni o‘z ichiga oladi.

Asar yozilganidan buyon minglab muxlislari va adabiyot ixlosmandlari tomonidan qayta-qayta o‘qib o‘rganilib asar yuzasidan turli tadqiqotlar, tahlillar va turli ilmiy izlanishlar amalga oshirilgan. “Mahbub ul-qulub” Navoiy asarlari ichida eng ko‘p nusxada ko‘chirilgan asardir. Asarning yig‘ma teksti tayyorlanib, Alisher Navoiy tavalludining 500 yilligi munosabati bilan A.N.Kononov tomonidan nashr ettirilgan. Yig‘ma matnni tayyorlashda A.N.Kononov tomonidan bir nechta qo‘lyozma nusxalar o‘rganib chiqilgan va quyidagi nusxalar asos qilib olingan:

1. Moskva shahrida joylashgan Rossiya Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti fondida 2095-inventar raqam bilan saqlanayotgan nusxa;

2. Sankt-Peterburg shahri nusxasi (Rossiya Milliy kutubxonasi, inventar raqami Dorn 558) Navoiy asarlari majmuasi tarkibida.

Yana besh qo‘lyozma ham yordamchi manbalar sifatida solishtirib o‘rganish uchun tanlab olinadi.

A) Rossiya Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti fondida V.283 inventar raqami ostida saqlanayotgan nusxa.

B) Rossiya Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti fondida V.2378 inventar raqami ostida saqlanayotgan nusxa.

C) Rossiya Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti fondida V.266 inventar raqami ostida saqlanayotgan nusxa.

D) ToshDSHI 1-fond, inventar raqami 3324 nusxa.

E) ToshDSHI 1-fond, inventar raqami 697 nusxa.

Bulardan tashqari, yana bir qancha qo'lyozmalar va bir necha bosma nusxalar umumiy 14 nusxadan foydalanilgan. 1966-yilda asarning yana bir nashri amalga oshiriladi. Bu nashr Alisher Navoiy tanlangan asarlari 13-jildiga kiritilgan bo'lib, joriy yozuvdagi ushbu nashr O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi, filologiya fanlari doktori Porso Shamsiyev tomonidan amalga oshirilgan. Usto'z olim Porso Shamsiyev tomonidan Kanonov tuzgan yig'ma matnning fan tarixidagi salmoqli o'rni ta'kidlab o'tiladi va shu bilan birga ushbu nashrning bir qancha noto'g'ri o'rinlari va kamchiliklari ham mavjudligi aytiladi. Ularga asoslanadigan bo'lsak, ushbu yig'ma matn asarning asl matnini to'la ochib berishga xizmat qila olmaydi. "Mahbub ul-qulub" asarining ilmiy – tanqidiy matnini yaratishda ishonchli, eng to'liq, yaxshi saqlangan nisbatan asliyatga yaqin manbalarni asos qilib olish va ularni qiyosiy aspektda o'rganish hali ham matnshunoslikning dolzarb muammolaridan biridir. Yurtimizdagi qo'lyozma fondlarida asarning bir qancha mo'tabar nusxalari mavjud bo'lib, keyingi tadqiqotlarda ulardan keng foydalanish mumkin. Bunday nusxalar haqida manbashunos olim Muhammadjon Hakimov o'zining ilmiy faoliyatida ma'lumotlar berib o'tgan.

Muhammadjon Hakimovning 1983-yilda nashr etilgan "Navoiy asarlari qo'lyozmalarining tavsifi" kitobi buyuk shoirning asarlari qo'lyozma nusxalari tavsifiga bag'ishlangan. Kitob katalog shaklida yozilgan bo'lib, unda H.Sulaymonov nomidagi qo'lyozmalar instituti fondidagi Alisher Navoiy qalamiga mansub 24 ta asarning 254 ta qo'lyozma nusxalari tavsifi berib o'tilgan. Katalog ko'rinishidagi kitob matnshunoslik va manbashunoslik xarakterida tuzilgan va ayrim noyob nusxalarga monografik tavsif berilgan. Mazkur katalog 200 sahifadan iborat bo'lib, unda so'z boshi va qo'lyozmalar tavsifidan so'ng turli ko'rsatkichlar keltiriladi.

Mazkur katalogda "Mahbub ul-qulub" asarining 19 ta nusxasi haqida ma'lumot berib o'tiladi. Katalogda keltirilgan nusxalarning 4 tasi Navoiy kulliyotlari tarkibiga kiritilgan nusxalar, 2 tasi terma devonlar bilan birga ko'chirilgan, bir nusxa "Xamsa", yana biri "Xamsa" va "Tarixi Mulki ajam" asarlari bilan birgalikda kitobat qilingan.

Ushbu nusxalarning eng yaxshi saqlangan va mo'tabar nusxalariga to'xtalib o'tamiz. Dastlabki nusxa kulliyot tarkibidagi nusxa bo'lib, ushbu kulliyot katalogda № 316 inventar raqami bilan saqlanadi.

کلیات

Kulliyot № 316

Ushbu kulliyotga Muhammadjon Hakimov tomonidan mukammal tavsif beriladi. Kulliyot Qo'lyozmalar instituti fondidagi Alisher Navoiyning boshqa kulliyotlariga qaraganda hajman katta taligi va Navoiy asarlarining ko'pchiligini jamlagani bilan ajralib turadi. Nusxani Abdurahim ibn Muhammad Fozil Qoshg'ariy hijriy 1240-1245 (millodiy 1824-1830) yillarda Qoshg'arda tuzadi va ko'chiradi. Boshqa kulliyotlardan ushbu kulliyotning farqli jihatlari ko'p. Asarlar tartibi boshqa kulliyotlarda avval devonlar, so'ngra dostonlar va nihoyat boshqa badiy-ilmiy asarlar joylashgan bo'lsa, mazkur kulliyotda avval devonlar, so'ngra nasriy asarlar va dostonlar joy olgan. Bu tartibda joylashga kotib o'z dunyoqarashi nuqtayi nazaridan yondashadi. Qo'lyozmaning 2 a – 13 b sahifalarida kotibning o'zi tomonidan kulliyotga kiritilgan hamma asarlarning kengaytirilgan fehristi (mundarijasi) berilgan.

Ushbu kulliyot tarkibiga kirgan “Mahbub ul-qulub” asarining nusxasi asarning eng to‘liq nusxalaridan biri hisoblanadi. Asarning boshlanishi kulliyotning 394 varog‘iga to‘g‘ri keladi.

Asar matning boshlanishi: (v. 394 b)

[Hakimov M, 1983. 5-bet.] ... حمد انكا كيم ذاتيغه انچه كيم سز اوار دور ...

Hamd angakim, zotig‘a onchakim sazovordur...

Oxiri (v. 422 b) – tarix:

بو نامه غه كيم لسانيم اولدى قايل

كلكيم تليى هر نوع ايل ايشيكا ناقل

تاريخى چو خوش لفظيدىن اولدى حاصل

حر كيم اوقوسه الهى بولغاي خوش دل

[Hakimov M, 1983. 5-bet.]

Bu nomag‘akim, lisonim o‘ldi qoyil,

Kilkim tili har nav‘el ishiga noqil.

Tarixi chu xush lafzidin o‘ldi hosil

Har kim o‘qusa, ilohi, bo‘lg‘ay xushdil.

Nusxa asarning XIX asrda ko‘chirilgan mo‘tabar nusxalaridan biri, asarning boshi va oxiri odatdagi matnga ega. Juda yaxshi saqlangan nusxalardan biri, kotibi va ko‘chirish tarixi ma‘lum.

Shu kabi kulliyotlar tarkibiga yana 3 ta nusxa kiritilgan.

Keying kulliyot tarkibidagi nusxa – saqlanish raqami № 526. 1236 (1820)-yilda Qo‘qonda Mirzo Muhammad Nazar tomonidan ko‘chirilgan. Nusxa juda yaxshi saqlangan, 36 varoqdan iborat. Asarning boshi va oxiri odatdagi matnga ega.

Saqlanish raqami № 2589 bo‘lgan, 1246-47 (1830-32) - yillarda O‘rta Osiyoda Xojaniyoz binni Mullo Muhammad Mo‘min Qulixoja tomonidan ko‘chirilgan keying nusxa. Ushbu nusxa-ning ham saqlanish darajasi juda yaxshi. Kulliyot tarkibidagi asar 53 varoqni tashkil qiladi. XIX asrga mansub mo‘tabar nusxalardan biri.

Navbatdagi nusxaning saqlanish raqami № 163. Mullo Ismoilxoja ibn Muhammad Sharifxoja Urganjiy tomonidan 1264-66 (1848-50)-yillarda Xo‘qand shahrida ko‘chirilgan. Yaxshi saqlangan, oddiy nusxalardan biri. Nastaliq xatida kitobat qilingan bo‘lib, hajmi 19 varoqni tashkil qiladi.

Keying nusxa – katalog tarkibida № 25 – 11 tartib raqami bilan saqlanuvchi nusxa bo‘lib, olim tomonidan bu nusxaga “diqqat bilan ko‘chirilgan eng yaxshi nusxalardan biri” [Hakimov M, 1983. 167-bet.] – deya tarif beriladi.

Matnning boshlanishi: (v. 193 b)

حمد انكا كيم ذاتيغه حمد انچه كيم سز اوار دور ايتسه بولماس

[Hakimov M, 1983. 167-bet.]

Oxiri (v. 266 b)

بو نامه غه كيم لسانيم اولدى قايل

حر نوع ايل ايشيكا كلكيم اولدى ناقل

تاريخى چو خوش لفظيدىن اولدى حاصل

حر كيم اوقوسه الهى بولغاي خوش دل

[Hakimov M, 1983. 169-bet.]

Nusxaning oxirida (v. 266 b) – ۵۴۲۱ سنه sana 1245 [millodiy 1829-1830-yillar] deb ko‘chirish tarixi ko‘rsatilgan.

Asar qora siyoh bilan, sarlavhalar, she‘riy parchalarning nomlari qizil(qirmizi) siyoh bilan yozilgan. Bu asarning xati qo‘lyozmadagi birinchi asar – Navoiy terma devonini shikasta xati bilan ko‘chirgan kotib qalamiga mansubdir. Kotib “Mahbubul – qulub”ni ziru-zabarlar qo‘yib, mayda

nastaliqda bitgan. Tekst har sahifada 15 yo‘ldan joylashgan va sarg‘ish rangli nafis zarhal jadval ichiga olingan.

Varaqlar soni – 74 (vv. 193 b – 266 b). Tekst o‘lchovi – 7x17. [Hakimov M, 1983. 169-bet.]

Keying nusxa – asarning “Xamsa” dostonlari bilan birgalikda ko‘chirilgan oddiy nusxasi bo‘lib, № 2913 – 11 raqami bilan saqlanadi. Nusxaga berilgan tavsifga qaraganda boshlanishi va oxiri odatdagi matnga ega. Poygirlari bor. Matn har sahifada 15 yo‘ldan joylashgan va 32 varoq. Nusxaning kotibi haqida 274 varoqda shunday qayd bor:

محمد طاهر خواجه ... شهرسبزی

Muhammad Toxirxoja ... Shahrisabziy.

Nusxaning ko‘chirilish tarixi سنا هزار دوست چل پنج *Sana hazoru duvsatu chilu panj* (1245) ya’ni millodiy 1828-1830-yillar deya qayd etilgan. Ko‘chirilish joyi kotibining nisbasisiga ko‘ra Shahrisabz deb atiladi.

Muhammadjon Hakimov ushbu nusxaning ham matniy tadqiqini amalga oshiradi. Nusxa boshqa nusxalar bilan qiyosiy o‘rganilgan holda yutuq va kamchiliklari sanab o‘tiladi. Nusxaning kamdan-kam sahifalarida asosiy tekstdan tushib qolgan baytlar kotibning o‘z qalami bilan hoshiyaga yozib qo‘yilgan. Poygilar hamma varaqlarga qo‘yilgan bo‘lsada, kitobat vaqtida ayrim sahifalardagi poygilarining yarmi qirilib ketgan. Tekst qora siyohda, sarlavhalar qizil siyohda yozilgan. Yirik, oddiy, nastaliq xatida ko‘chirilgan.

Dastlabki, qalin, kartonli, tamg‘ali muqova. Tamg‘asida sahhof yozuvi bor:

میرزا عبادالہ

Mirzo Ibodulloh

Qo‘lyozma juda yaxshi saqlangan.

Navbatdagi nusxa – asarning to‘liq va savodli ko‘chirilgan nusxalaridan biri bo‘lib, katalog tarkibiga № 1429 – 11 tartib raqam bilan kiritilgan. “Xamsa” va “Tarixi Mulki ajam” asarlari bilan birgalikda ko‘chirilgan. Asarning boshi va oxiri odatdagi matnga ega. Nusxaning oxirida ko‘chirilish tarixi 1248-yil deb keltiriladi. Ammo kotibi haqida hech qanday ma’lumot yo‘q. Nusxa aniq, ravon, mayda hushxat nastaliqda ko‘chirilgan, poygirlari bor.

Keyingi nusxa – oddiy nusxalardan biri, saqlanish raqami № 1425, asarning matni to‘liq boshlanishi va oxiri odatiy matnga ega. Ko‘chirilish tarixi matn so‘ngida keltiriladi:

در تاریخ اول شهر ربیع الاول سنه هزار دوصدو پنجاه و چهار بود که تمام یافت

[Hakimov M, 1983. 170-bet.]

Dar tarixi avvali shahri rabiul-avval sana hazoru du sadu panjohi chahor budki, tamom yoft. Tarix bir ming ikki yuz ellik to‘rtinchi yil rabbiul-avval oyining boshlarida tamom bo‘ldi.

Qo‘lyozma biroz urungan, poygirlari bor, kotibi haqida hech qanday ma’lumot uchramaydi.

Qo‘lyozmalar instituti fondida saqlanayotgan ushbu nusxalardan, asar ustida olib borilayotgan ilmiy-tadqiqot ishlarida foydalanilgan o‘rinlarni uchratmadik.

Keltirilgan qo‘lyozmalar qimmatli bo‘lishiga qaramasdan hech bir ilmiy tadqiqot ishiga, yoki asarning hech bir ilmiy va ommabop nashrlari tadqiqotiga ham kiritilmagan.

Muhammadjon Hakimov tomonidan tahlilga tortilgan har bir qo‘lyozmaga alohida ilmiy tadqiqot obyekti sifatida yondoshilgan. Nusxalarning poligrafik xususiyatlari bilan bir qatorda har bir asarga monografik tavsif ham berib o‘tiladi. Matnshunos olim matnshunoslikning bir qancha tadqiq usullaridan foydalanadi va katalogni mukammal ko‘rinishda ilm ahliga taqdim qiladi. Tadqiqotlarda eng avvalo nusxaning o‘lchamlari, matn o‘lchami, kitobning o‘z o‘chami, matnning berilish tartibi (necha qator yoki jadval ko‘rinishida bo‘lsa, jadvallar soni, ustunlar soni), varoqlar soni kabi belgilari keltiriladi. Keyin esa har bir nusxaning ko‘chirilish tarixi (matnda keltirilmagan bo‘lsa imkon qadar xat uslubi, qog‘ozi va yana shunga o‘xshash belgilari asosida aniqlashga harakat qilingan), ko‘chirilgan joyi, kotibi va sahhofi ham imkon qadar aniqlab keltirilgan. Ma-

salan, “Mahbub ul-qulub”ning 1553-11, 2070-11, 2499-V, 71-1 inventar raqamli nusxalarining ko‘chirilish tarixi ko‘rsatilmagan bo‘lsada, qo‘lyozmalarning paleografik xususiyatlariga ko‘ra ularni XIX asrga mansubligi taxmin qilinadi.

Har bir nusxadagi matnlar qiyosiy tahlil qilinib, matniy tafovutlar alohida qayd etilgan. Nusxalar qiyosiy tahlillar asosida oddiy nusxa, mo‘tabar nusxa va tugallangan, tugallanmagan nusxalarga ajratiladi. Yozuv uslubiga qarab esa eng yaxshi xat uslubidagi hushxat bilan ko‘chirilgan, tartibli, chiroyli ko‘chirilgan nusxalar ham alohida ta’kidlab o‘tilgan. 1530 inventar raqamli nusxa nastaliq xatida ko‘chirilgan xattotlik san’ati namunalaridan biri sifatida baholanadi.

Umuman olganda, “Mahbub ul-qulub” asarining katalog tarkibiga kiritilgan 19 nusxasiga ham olim tomonidan mukammal tavsif berilgan. Bu ma’lumotlar va keltirilgan qo‘lyozma nusxalaridan asar ustida olib boriladigan keyingi tadqiqotlarda keng foydalanish mumkin. Olimning qo‘lyozmalar ustida olib borgan tadqiqot usullari keyingi matnshunos va manbashunoslik tadqiqotlari uchun tajriba va maktab vazifasini bajaradi.

Qiyosiy jadval

Qo‘lyozmaning saqlanish raqami №	Qo‘lyozmani ko‘chirgan kotib nomi	Ko‘chirilish vaqti, joyi	Nusxa xususiyatlari	Matn boshi	Matn oxiri
1. 316	Abdurahim ibn Muhammad Fozil Qoshg‘ariy	1240-1245 (millodiy 1824-1830) yillar Qoshg‘ar	Kulliyot tarkibida.	Odatdagi matnga ega	Odatdagi matnga ega
2. 526	Mirzo Muhammad Nazar	1236 (1820)-yil Qo‘qon	Kulliyot tarkibida. Yaxshi saqlangan. 36 varoq	Odatdagi matnga ega	Odatdagi matnga ega
3. 2589	Xojaniyoz binni Mullo Muhammad Mo‘min Qulixoja	1246-47 (1830-32) - yillar O‘rta Osiyo	Kulliyot tarkibida. Yaxshi saqlangan. 53 varoq	Odatdagi matnga ega	Odatdagi matnga ega
4. 163	Mullo Ismoilxoja ibn Muhammad Sharifxoja Urganjiy	1264-66 (1848-50)-yil Xo‘qand shahri	Kulliyot tarkibida. Yaxshi saqlangan. Oddiy nastaliq 19 varoq	Odatdagi matnga ega	Odatdagi matnga ega
5. 25 – 11	Ma’lumot yo‘q	1245 [millodiy 1829-1830-yillar]	Terma devon bilan ko‘chirilgan, nodir nusxalardan Mayda nastaliq xatida ko‘chirilgan	Odatdagi matnga ega	Odatdagi matnga ega
6. 2913– 11	Muhammad Toxirxoja	1245 (millodiy 1828-1830) -yillar	“Xamsa” bilan birga ko‘chirilgan. Poygirlar bor 32 varoq	Odatdagi matnga ega	Odatdagi matnga ega
7. 1429– 11	Ma’lumot yo‘q	1248 (1832-33)-yil	To‘liq va savodli ko‘chirilgan nusxa. Xamsa” “Tarixi Mulki ajam” bilan birga ko‘chirilgan. 21 varoq	Odatdagi matnga ega	Odatdagi matnga ega
8. 210	Ma’lumot yo‘q	1249 (1833) -yil	Oddiy nusxa. Mayda nastaliq xatida. 63 varoq	Odatdagi matnga ega	Odatdagi matnga ega
9. 1425	Ma’lumot yo‘q	1254-yil	Oddiy nusxa. Matn to‘liq. Poygirlar bor. 88 varoq	Odatdagi matnga ega	Odatdagi matnga ega
10. 1550	Naqibxoja ibn Mo‘minxoja Shoshiy	1255-yil	Oddiy nusxa, tekst to‘liq, poygirlar bor, 119 varoq	Odatdagi matnga ega	Odatdagi matnga ega

11. 919-111	Muhammad Alixoja binni Nasriddinxoja	1262 (1846)-yil. Samarqand	Terma devon bilan ko'chirilgan. Notugal nusxa. 4 varoq	Odatdagi matn bilan boshlanadi.	Nusxada asar muqaddimasi, 1-qismning 1,2,3-fasil-lari bor. Notugal
12. 2104		1271 (1854-1855)-yil	Oddiy nusxa. Poygirlari bor. Ko'p uringan	Boshidagi varoq tushgan	Odatdagi matnga ega
13. 225-1	Mullo Abdulsamad al Koshg'ariy	1273 (1857) - yil	Oddiy nusxa. Poygirlari bor. 110 varoq	Odatdagi matnga ega	Odatdagi matnga ega
14. 816		1316 (1898-99)-yil	Oddiy nusxa. Poygirlari bor. 92 varoq	Odatdagi matnga ega	Odatdagi matnga ega
15. 1530	Muhirkan Xudoybergan Devon ibn Ustoz Muhammad Panoh	1358 (1939)-yil	Mo'tabar nusxa. Poygirlari bor. Xorazm xattotlik namunasi nastaliqda ko'chirilgan. 89 varoq	Odatdagi matnga ega	Odatdagi matnga ega
16. 1553-11	Ma'lumot yo'q	XIX asr birinchi yarmiga mansub	Oddiy nusxa. Fuzuliyning "Layli va Majnun" asari bilan bir muqovaga olingan. Oxirgi varoq tushgan 75 varoq.	Odatdagi matnga ega	Notugal ruboiy bilan tugaydi
17. 2070-11	Ma'lumot yo'q	XIX asrga mansub	Oddiy nusxa. Poygirlari bor. 97 varoq.	Odatdagi matnga ega	Odatdagi matnga ega
18. 2499-V	Ma'lumot yo'q	XIX asrga mansub	Noto'liq nusxa. Poygirlari bor. 70 varoq.	Odatdagi matnga ega	3-qism, 106-tanbehdan uzilib qolgan
19. 71-1	Ma'lumot yo'q	XIX asrga mansub	Oddiy nusxa. Poygirlari bor. 67 varoq	Odatdagi matnga ega	Odatdagi matnga ega

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. *Ҳакимов М. Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи. – Тошкент: Фан, 1983.*
2. *Ҳакимов М. Муниров Қ. Навоий “Ҳамса”си қўлёзмаларининг тавсифи. – Тошкент: Фан, 1976.*
3. *Ҳакимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Тошкент: Фан, 1991.*
4. *Ҳакимов М. Шарқ манбаишунослиги лугати – Тошкент: Даврпресс НМУ, 2013.*
5. *Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. – Тошкент: Фан, 1986.*
6. *Ҳабибуллаев А. Адабий манбаишунослик ва матншунослик. – Тошкент: Тошкент Давлат Шарқшунослик институти, 2000.*
7. *Сирожиiddинов Ш, Умарова С. Ўзбек матншунослиги қирралари – Тошкент: Академнашр, 2015.*
8. *Сирожиiddинов Ш. Алишер Навоий манбаларининг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили – Тошкент: Академнашр, 2011.*
9. *Xasaniy M. Habibullayev A. Adabiy manbashunoslik va matnshunoslikning nazariy masalalari – Toshkent: Toshkent Davlat Sharqshunoslik instituti, 2012.*
10. *Yusupova D. O'zbek mumtoz va milliy uyg'onish adabiyoti (Alisher Navoiy davri). Toshkent: Tamaddun, 2016.*
11. *Zufarov T. Xat ta'limi. Toshkent: MERIYUS, 2010.*

TURSUNOY JARKINOVA,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti*

XX ASR 60-70-YILLARI O'ZBEK ADABIYOTINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: Maqolada o'zbek adabiyotining alohida taraqqiyot bosqichi sifatida belgilangan XX asr 60-70-yillar adabiy muhiti haqida so'z boradi. Mazkur davrga xos bo'lgan bir necha xususiyatlar davriy nashrlar, tanqidiy maqolalar yordamida tahlilga tortiladi.

Kalit so'zlar: Falsafiy lirika, sintezlashgan folklorizmlar, poeziya, proza, uslub, sarbast.

Аннотация: В статье говорится о литературной среде 60-70-х годов XX века, которая определяется как особый этап развития узбекской литературы. Некоторые характеристики этого периода анализируются с помощью периодической печати и критических статей.

Ключевые слова: Философская лирика, синтезированные фольклоризмы, поэзия, проза, стиль, сарбаст.

Abstract: The article talks about the literary environment of the 60-70s of the twentieth century, which is defined as a special stage in the development of Uzbek literature. Some characteristics of this period are analyzed with the help of periodicals and critical articles.

Key words: Philosophical lyrics, synthesized folklorisms, poetry, prose, style, sarbast.

Bir necha taraqqiyot bosqichlarini bosib o'tgan o'zbek adabiyoti har bir davrda o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan. Adabiyotimizning har bir bosib o'tilgan yo'li ma'lum bir yutuqlari, yaratilgan durdonalari, sara namunalari bilan bilan boshqalaridan farqlanib turgan, bir-biriga ko'prik vazifasini bajargan. Millatimizning estetik idroki, ma'naviy ongi qay darajada bo'lganligini ko'zgu misol akslantirib turgan. Bu borada murakkab davr sifatida aytiladigan 60-70-yillar o'zbek adabiyoti ham o'ziga xos tamoyillari bilan xalqimizning menini ko'rsatib bera oladigan alohida davr sifatida o'z o'rniga ega. Bu davrga xos bo'lgan yetakchi belgilarni esa davriy va ilmiy nashrlar qatidagi ma'lumotlarni o'qish orqali anglaymiz.

XX asr 60-70-yillari adabiy muhiti haqida shu davrda faoliyat yuritgan "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalida chop etilgan tadqiqotchilarning tanqidiy qarashlari, munaqqidlarning chiqishlari orqali ham xabardor bo'lamiz. Chunonchi, No'monjon Rahimjonovning "Falsafiy lirika haqida" maqolasida bu davr o'zbek lirikasi taraqqiyotini belgilovchi tendensiyalardan biri sifatida falsafiylik, aql va fikrning uyg'unligi ekanligi aytiladi: "30-40-yillarda falsafiy lirikaning ajoyib namunalari yaratgan shoirlar unchalik ko'p emas, barmoq bilan sanarlidir (G'afur G'ulom, Oybek va Maqsud Shayxzoda). Lekin 60-yillarning oxirlaridan boshlab 70-yillarning o'rtalarigacha bo'lgan davrda Maqsud Shayxzoda, Uyg'un, Mirtemir, Zulfiya, A.Muxtor, Mirmuhsin, Shukrullo, E.Vohidov, H.Sharipov, A.Oripov kabi turli avlodga mansub shoirlar ijodida, ayniqsa, bo'rtib namoyon bo'layotgan falsafiylik, teran o'y-mushohadakorlik xususida ko'proq fikr bildiriladigan,

ushbu yoʻnalish poeziya taraqqiyotida yetakchi tendensiyaga aylanganligi xususida keng fikr yuritiladigan, yakdillik bilan taʼkidlanadigan boʻlib qoldi”[1. 10].

Bu davr oʻzbek lirikasida sintezlashgan folklorizmlarga murojaat qilish jarayonlari boshlanganligini koʻrishimiz mumkin. Yaʼnikim, sintez qilib olingan xalq donishmandligi namunalari asos – magʻzining intellektual zamonaviy sheʼriyat bilan uygʻunligi oʻziga xos tarzda shoirlarimiz ijodida namoyon boʻla boshlagan. Sintezlashgan folklorizmlar oʻzbek shoirlari ijodida quyidagi 2 xil tipologik koʻrinishda namoyon boʻlmoqda:

1. Xalqning maqol, matal va idiomatik iboralaridan, shuningdek, diniy-mifologik tushunchalaridan foydalanish.

2. Tugal sujetli folklor asarlaridan (mif, rivoyat, afsona va ertaklardan) foydalanish.[2. 35]

Abdulla Oripovning “Ishonch”, “Izhor”, “Donishmand dediki..”, “Men anglab yetgan falsafa”, “Istak”, “Otlar bogʻidan..”, Dunyoni qizgʻanma” sheʼrlarida, Shukrulloning “Alla-yu alla”, “Tuproq” sheʼrlarida birinchi tipdagi sintezlashgan folklorizmlar uchraydi va ular muallifning badiiy niyatini obrazli tarzda ochib beradi. Erkin Vohidov, Omon Matjon, Muhammad Ali ijodida esa ikkinchi tipdagi folklorizmlarni uchratamiz.

Davr adabiy muhiti, ijtimoiy-siyosiy hayotdagi voqealar tahlili “Guliston” jurnali sahifalarida ham muntazam ravishda yoritilib borilgan. Oʻzbek poeziyasi, shuningdek, prozasidagi yangiliklar ham tanqidchilar eʼtiboridan chetda qolmagan. Xususan, Norboy Xudoyberganov 60-yillar prozasining mavzu doirasi, undagi yangilanishlar mohiyati borasida fikr yuritarkan, Abdulla Qahhorning “Muhabbat”, Primqul Qodirovning “Erk” qissalarida hayotdagi ziddiyatlarni aks ettirishdagi eng nozik mezonlardan sanalmish sevgi kuylanishini, bu muqaddas tuygʻu yuzasidan bahs-munozaralar kechishini, sevgi hayot qoʻshigʻiday goh yuksak pafos, goh ulugʻvorlik, goh quvonch-mungga yoʻgʻrilgan ohangda ifodalanayotganini aytadi: “Oltmishinchi yillar oʻzbek adabiyotida sevgi olamidagi shodlig-u gʻam-alamlar, murakkabliklar, qiyinchiliklarni roʻy-rost koʻrsatishga intilish kuchaydi, qahramonlar, voqealar tanlashda xilma-xillikni, rang-baranglikni taʼminlashga eʼtibor yanada ortdi, sevisish-sevilishning tabiatga aloqador jihatlarini yoritishda hayotiylikka erishish masalasi esa diqqat markaziga chiqarilmoqda. Xususan, “Chinor”, “Erk”, “Qanot juft boʻladi”, “Bahor qaytmaydi” singari asarlarda oila, farzand oldidagi burch, masʼuliyat hissi va muhabbat munosabatlari qalamga olinadi”[3. 26].

XX asrning 20-yillarida oʻzbek adabiyotiga kirib kelgan erkin vazn 60-70-yillar poeziyasining ham yetakchi xususiyatlaridan biriga aylandi. Bu xususda Oʻzbekiston xalq shoiri Mirtemirning fikrlari oʻrinli: “Yetakchi rus poeziyasining barakali taʼsirida qanot qoqqan Taqtash sheʼrlaridan oʻzbek poeziyasiga oʻtgan bir vazn bor: erkin sheʼr, ravon sheʼr. Boʻgʻib qoʻymaydigan, toʻla nafas olish uchun qulay. Yigirmanchi yillarda bu vaznda Hamid Olimjon, Gʻafur Gʻulom, koʻproq Uygʻun qalam surganlari hammaga maʼlum. Keyinchalik bu vazn, yaʼni erkin sheʼr Asqad Muxtor ijodining eng xarakterli bir qirrasini boʻlib qoldi, uning koʻpchilik sheʼri va yaxshi sheʼrlari shu vaznda. Hozir Zulfiyaxonim, Yusuf Shomansur, Ramz Bobojon bu vaznga koʻngil qoʻyishgan”[4. 20]. Mirtemir navqiron qalam egalari sanalmish Omon Muxtor “Ohang”, Mashrab Boboyev “Bahor ohanglari” toʻplamlaridagi koʻplab sheʼrlarini mazkur vaznda yozganligi, ularning kamchiliklardan holi emasligi, vazn jihatdan toʻgʻri kelmaydigan oʻrinlari, soʻz jihatidan notoʻgʻri qoʻllanilgan soʻzlari borligini taʼkidlab, erkin sheʼr talablarini bajarishda oqsashlar borligini aytib oʻtadi. Ustozning bu fikrlari orqali yosh shoirlar ijodiga adabiy jamoatchilikning yirik va yosh vakillari befarq boʻlmaganligini, sheʼrga, nasrga qoʻyilgan talablar qatʼiy boʻlganligini, shu ustuvor mezonlar asosida ushbu davrda yuqori saviyadagi adabiy muhit shakllanganligini anglaymiz. Tanqidchi Ibrohim Gʻafurovning yoshlar sheʼriyati haqidagi “Yam-yashil daraxt” maqolasidagi quyidagi soʻzlar fikrimizning isboti oʻlaroq aytilgan koʻrinadi: “Oltmishinchi yillarning ikkinchi

yarmidan boshlab adabiyotga kirib kelgan va hozirda ikki-uch kitoblari chiqqan yoshlar juda ko‘p. Bugungi she‘riyatimizda Jamol Kamol o‘z uslubining yorqinligi va ranginligi bilan, Omon Matjon she‘rining xush ohanglari, mayin zamzamalari bilan, Gulchehra Nurillayeva nazmining samimiyati va dilbarligi, Oydin Hojiyeva ijodining tiniqligi, Muhammad Alining fikriy teranligi, Rauf Parfi yoniq va dardli ehtirosiga to‘liqligi, Halima otashin qat‘iyati, yangi mavzular, yangi shakllar topish yo‘lidagi saboti bilan tanilib, tan olinib turgan yosh shoirlardir”[5. 23].

Bu paytdagi adabiy muhitga xos belgilar haqida bu davrning navqiron vakili Erkin Vohidov: “Yangi avlod she‘riyati bahorda qirg‘og‘iga sig‘magan soydek hayqirib, toshib oqmoqda, adabiyotning katta daryosiga hali tiniqmagan, xas-cho‘plardan holi bo‘lmagan, lekin o‘ziga xos oqim sifatida qo‘shilib turibdi. Bu oqimning o‘ziga va faqat o‘ziga xos xususiyatlari bor – yangi avlodning tarjima holi bilan, yoshiga mos nafasi bilan bog‘liq xos belgilari bor”, – deya ularning eng muhimlarini sanab o‘tadi.[6. 26] Uning fikricha, mazmun va shakldagi erkinlik mazkur davrning xos xususiyatlaridan sanaladi. Verlibr – sarbastning yetmishinchi yillar o‘zbek adabiyotida rasmana ko‘rina boshlashi bevosita yoshlar ijodi bilan bog‘liq. Davrning yana bir xususiyati deya hayotning dramatik lavhalarini hayajon bilan tasvirlashga moyillik kuchayganligi e‘tirof etiladi. Rauf Parfining “Abdullajon marsiyasi”, Shukur Qurbonning “Shoh Mashrabni osmoqdalar” she‘rida yoshlar zamon ziddiyatlarini nozik his qilganliklarini yaqqol ko‘rishimiz mumkin. “Tasvirda murakkab usullardan foydalanishga urinish, o‘ziga xoslikka intilish, nurli “izm”lar tamg‘asidan qo‘rqmaslik xususiyati” Rauf Parfi, Muhammad Solih she‘rlarini o‘qiganimizda o‘ziga xos tarzda bo‘y ko‘rsatadi.

Davr lirikasi, unga tegishli bo‘lgan o‘ziga xosliklar haqida ko‘plab tanqidchilarning kitoblarida ham ma‘lum darajada to‘xtalib o‘tilganligining guvohi bo‘ldik. Chunonchi, Yo‘ldosh Solijonov “Adabiyot hiyoboni” kitobida “O‘tgan asrning 60-yillardan boshlab she‘riyat maydoniga bahor nasimi kirib keldi. Bu bog‘da yangi kurtaklar barg yoza, durkun kurtaklar nish ura boshladi. Uning bag‘riga fayz-u latofat qaytdi. Lirika bog‘ini yangi nihol va gullar bilan boyitgan avlod she‘rning azaliy mohiyatini amalda isbotlashga kirishdi. Ana shu avlodga mansub bo‘lgan Erkin Vohidov, Jamol Kamol, Rauf Parfi, Omon Matjon, Musa Jalil kabilar xalqimizni o‘zligini anglash, hayotda inson sifatidagi o‘rnini belgilashga da‘vat etdilar”[7. 321], – deya ushbu davrni hozirgi rang-barang rang-barang o‘zbek she‘riyatiga poydevor yaratgan muhim bosqich sifatida baholaydi.

Bu davr she‘riyati haqida Botirxon Akromovning kichik tadqiqoti ham muhim ma‘lumotlarni bera oladi. U lirikada obraz muammosi masalasiga to‘xtalib, shunday fikrlarni ilgari suradi: “Lirik she‘riyatda poetik obrazning maxsus (hali keng ilmiy-tanqidiy muomalaga kiritilmagan) tipi mavjud bo‘lib, uni, bizningcha, lirik portret yoki obraz-portret deb atashga yetarlicha asos bor. Shubhasiz, bunday istiloh maxsus tipga mansub individual obrazni uni boshqa jinslaridan farqlash va mustaqil tadqiq qilish imkonini beradi. Obraz-portret yoki lirik portret ko‘pincha tarixiy shaxslarga bag‘ishlangan she‘rlarda, avtobiografik xarakterdagi miniatyura va balladalarda, shuningdek, zamondoshimiz olami – suvrati va siyrati in‘ikos etgan lirik-publitsistik va voqeaband manzumalarda o‘ziga xos qirralari bilan ajralib turuvchi poetik figuradir. Bunday obrazlar lirikaning boshqa tur kechinma obrazlaridan bevosita yoki bilvosita konkret shaxs – lirik personaj xarakterini yoki ma‘lum qirrasini (xoh lirik kechinma, xoh epik element, xoh ramziy-majoziy nisbat tarzida) chizib berish bilan farqlanadi”[8. 28]. U Abdulla Oripov, Rauf Parfi o‘ziga xos lirik portretlari vositasida davrning nafasini, yosh avlodning vatani, xalqi oldidagi burch-majburiyatlarini ifodalab bera olganligini alohida ta‘kidlaydi.

XX asr 60-70-yillari o‘zbek adabiyotining poetik va g‘oyaviy-mazmuniy boyitilishida Abdulla Oripovning o‘rni beqiyos. Abdulla Oripov adabiyotga o‘ziga tengdosh avlodning – XX asrning o‘rtalaridagi yoshlarning o‘y-fikrlarini, orzu-armonlarini, tuyg‘ulari va kechinmalarini

olib kirdi. Shoir ularni samimiy hurmat qiladi, ularning manfaatlari bilan yashaydi, ularning fikrlari bilan fikrlaydi, ularning hislari bilan his qiladi. O‘z lirikasida Abdulla zamondoshimiz obrazini, fikrlovchi inson obrazini, butun fikr-u zikri kelajakka yo‘naltirilgan, olam tashvishlarini o‘ylovchi, istiqbol uchun o‘zini mas’ul deb biluvchi ijodkor inson obrazini yaratdi.[9.22] Insoniy kechinmalarning haqqoniyligi, ehtirolarning chinligi Abdulla Oripov she‘riyatining qimmatini belgilaydi. Muhabbat, qayg‘u, shodlik tuyg‘ularini samimiyat libosiga burkab kuylaydi. Uning she‘rlarida hayotning mohiyati, insonning o‘rni haqidagi teran o‘ylar qalbning prizmasidan o‘tkazib beriladi.

Akromov Botirxon uning lirik portret yaratish borasidagi mahorati haqida: “Umuman, A.Oripov she‘riyati chuqur podkastga, ko‘pqirrali-polisemik ma‘nolarga ega bo‘lgan obrazlari, shu jumladan, obraz-portretlari bilan ajralib turadi. Uning “Alloma”, “Alisher”, “Bag‘ishlov”, “Mayakovskiyga”, Nekrasov hasrati”, “Hamza monologi”, “General”, “Otello”, “Alvido, ustoz!”, “Hamid Olimjon xotirasiga”, “Karvon” kabi she‘rlarida Beruniy, Navoiy, Gorkiy, Nekrasov, Mayakovskiy, Hamza, Hamid Olimjon, G‘afur G‘ulom, Mirtemir, Sobir Rahimov, Abror Hidoyatov obrazlari – o‘ziga xos, betakror lirik portretlari yaratiladi. Ularda ba‘zan bevosita aniq, xarakterli faktlar badiiy o‘zlashtirilsa, ba‘zan bilvosita – shoirning o‘sha aziz siymolar haqidagi o‘y-xayollari umumlashtiriladi”[10. 34], – deydi.

Shoir “Otello”, “Alvido, ustoz” she‘rlarida qahramon portretini hazin-foje‘ xarakterida chizib beradi. “Alvido, ustoz”dagi “Sarbonim, ne uchun ko‘tarmaysan bosh... Ajal, sen nayzangni sanchdingmi chindan o‘zbek she‘riyatini pahlavoniga... Yorug‘ bu olamda bormikin axir Shoir vafotidan ortiqroq motam” satrlarida tragik ruhni shunday singdirganki, qahramonga ehtirom g‘urur, faxr-iftixor tuyg‘ulari bilan uyg‘unlashib ketgan. Shoirning xotirasi nafaqat tasavvurimizda gavdalangan, balki qalbimizda mangu muhrlangan.

Muallif Rauf Parfining lirik portretlar yaratish mahoratini alohida baholaydi. Haqiqatdan ham, Rauf Parfi ijodida ham bashariyatning yetuk siymolariga bag‘ishlab yaratilgan poetik-obrazlarni uchratish mumkin. Uning “Nozimning sadosi”, “Oybek xotirasiga”, “Verlen”, “Betxoven”, “Bayronning so‘nggi safari”, “Aleksandr Ul‘yanov”, “Tavfiq Fikrat kitobiga yozuv”, “Yegishe Charens xotirasiga”, “Pablo Neruda o‘limiga”, “Viktor Xaraning so‘nggi qo‘shig‘i” she‘rlarida individual poetik usul yordamida lirik qahramonga chizgilar beradi. Musavvirona tasavvurlar va ranglar simvolikasi vositasida shoir o‘zining tengsiz iste‘dodini namoyish eta olgan.

Risolada lirik portretning o‘ziga xos xususiyatlaridan biri uning aniq proobrazga ega bo‘lishida deb belgilangan. Bu yerda masala faktlarning hujjatli aniqligida emas, balki uning badiiy o‘zlashtirilishida, obraz-portretning muhim unsurga aylanishida, kitobxonning qalbida his-hayajonni uyg‘otishdadir. Lirik obrazlarda shoir shaxsiyatini belgilaydigan xususiyatlar bilan zamondosh kechinmalari ifodalangan jihatlar uyg‘unlashgan holatda bo‘y ko‘rsatadi. Abdulla Oripov, Rauf Parfi lirik portretlari bu jihatdan o‘z vazifasini bajargan deya olamiz. Muallif lirik portretlarning adabiyotdagi o‘rnini davrning yetakchi ijodkorlari, aniqrog‘i, yoshlari misolida ochib beradi.

Muallif Abdulla Oripov ijodiga alohida yondashadi: shoir she‘rlarida poetik tafakkurning ikki muhim xususiyati sanalmish mazmundorlik va obrazlilik masalasi xususida to‘xtaladi. Rauf Parfi ijodiga xos xususiyatlar sifatida esa uning she‘riyatidagi chuqur o‘ychanlik, ba‘zan qattiq iztirobli, foje‘ kayfiyat ustun kelishi, klassik musiqa asarlaridagi sirli teranlikning uchrashi alohida ta‘kidlanadi: “Rauf Parfi she‘riyatida san‘atning turli sohalariga oid badiiylik elementlarini ilg‘ab olish qiyin emas. Unda hayratomuz yorqin tasviriylik – ranglar, chiziqlar, jilolar tiniqligi, nurlar, soyalar, ularning odatiy va odatdan tashqari ko‘rinishlaridan ruhiyat manzaralarini chizish, bugina emas, olamning turli tovush-ohanglari, sado va aks-sadolarini ham o‘sha tasviriy tiniqligi bilan

suvratlash ajralib turadi. Faqat Raufga xos poetik tafakkur me'yori, mushohada tarzi go'yo imkonsiz tuyulgan joyda ajoyib bir imkoniyat yashiringanini badiiy kashf etishga qodir". [192]

XX asr 60-70-yillaridagi ijodiy jarayon qay tarzda kechganligi, badiiy ijod maydoniga kirib kelgan yangi avlod vakillarining yutuq va kamchiliklari xususida munaqqid Mixli Safarovning "Dunyo kirmoqdadir shoir qalbiga" risolasida alohida to'xtalib o'tilgan. U davrga xos bo'lgan bir necha xususiyatlarni sanab o'tadi. Uning yozishicha, yoshlar she'riyati uchun internatsionalizm an'analarning ma'lum yo'nalishda davom etishi xos.

Shu o'rinda bu terminni izohlab o'tishimiz lozim. Internatsionalizm, baynalmilalchilik (lotincha inter – aro, natio – xalq) – turli millat, irqdagi kishilarning xalqaro birdamligini ifoda etadigan tushuncha. Internatsionalizm tarixiy taraqqiyotning ma'lum bosqichida, millatlarning kelib chiqishi va millatlararo munosabatlar natijasida muomalaga kiritilgan tushunchadir. Internatsionalizmning tub mohiyatini insonparvarlik, tolerantlik g'oyalari, xalqaro hamdo'stlik, birdamlik, hamjihatlik kabi umuminsoniy tamoyillar tashkil qiladi.

60-70-yillarda insonparvarlikka chorlovchi she'rlarning ko'plab yaratilishi ijtimoiy hayotdagi muhim tamoyillar adabiyotda ham o'z in'ikosini topayotganligidan dalolat beradi. Xususan, Erkin Vohidovning "Kavkaz she'rlari" turkumiga kiritilgan she'rlarida Ozarbayjon va Armanistonga qilgan safaridan olgan taassurotlari, qardosh xalqlarning tabiatiga muhabbat, ularning qahramonona yaratuvchilik faoliyatiga olqish ruhi ustuvor. "Fuzuliy haykali qoshida" she'rida shoirning ozarbayjon xalqining madaniyatiga ehtirom tuyg'usi yaqqol bo'y ko'rsatib turadi. Mavzular miqyosining kengayishi ham internatsionallikni boyitishga yuksak xissasini qo'shayotganligini Erkin Vohidov, Barot Boyqobilov, Husniddin Sharipov, Jamol Kamol, Muhammad Alining she'rlari misolida yaqqol ko'rishimiz mumkin. Masalan, Jamol Kamol:

*Qalbingdagi o't-ku ganji muqaddas,
Qo'lingdagi o'tdan qo'rqaman, –*

Deya hasratlanishida bashariyatning qalbidagi vayronkorlik tuyg'usidan tashvishda ekanligini sezamiz.

60-70-yillar yoshlar lirikasi uchun konfliktlilikning jonlanishi, yangicha maqom kashf eta borishi xos. Uni munaqqid shunday asoslaydi: "Yoshlar she'riyatida konfliktlar rang-barang mazmunga va asosga ega. Ishqiy, intim kechinmalardagi ziddiyatli holatlardan tortib, umuminsoniy ahamiyatga ega siyosiy-g'oyaviy konfliktlar ham ular she'riyatida o'z ifodasini topayotir"[11.12] Abdulla Oripov, Rauf Parfi she'rlarida esa o'zgacha tusdagi, ya'nikim g'oyaviy asosi pishiq, pafosining yo'nalishi ayricha bo'lgan konflikt uchrashini ta'kidlaydi. Abdulla Oripovning "Uyqu" she'rida lirik qahramon bashariyat garchi fan-texnika taraqqiyotida yuksak marralarga erishayotgan bo'lsa-da, insoniylik nuqtayi nazaridan ancha ortda qolayotganligidan azoblanadi. Shu ikki narsani qarama-qarshi qo'yadi. Rauf Parfi esa "Kosmos" she'rida osmon faqat fan nuqtayi nazaridan o'rganiladigan narsa emas, tabiatning odamzod qalbiga zavq bag'ishlaydigan go'zal mo'jizalaridan biri ekanligini ta'kidlaydi. Shoirning e'tiqodiga ko'ra, insoniylik shaxs kamolotining birlamchi asoslaridan sanaladi.

Mixli Safarov yoshlar ijodida xalq poetik an'alariga moyillik ham ancha kuchli ekanligini aytib, savol-javob, shartlilik usullaridan mahorat bilan foydalanish ko'nikmalari ularda shakllanayotganidan mamnun bo'ladi: "Erkin Vohidov esa "Kosmonavt va shoir" she'rida xalq ertak va qo'shiqlarida ko'p uchraydigan shartli savol-javob usulidan foydalanadi. Ammo shoir xalq ijodidan faqat shu usulni o'zinigina olmagan, bu savol-javobga xos sodda, xalqchil ruhni ham saqlagan". Bunda shoir vatanga bo'lgan muhabbatini savol-javob zamiridagi chuqur ma'no orqali

anglashimiz mumkin, ya'ni shoir kosmosga uchadigan bo'lsa, yerdagi barcha go'zal narsalarni olishga qaror qiladi, ona yerdan bir siqim tuproq olmasdan fazolarga ham uchmasligini aytib o'tadi. She'rda yosh ijodkor qalbidagi vatanparvarlik, yurti sevish tuyg'ulari jo'sh urayotganligini ko'rishimiz mumkin.

Abdulla Oripovda esa xalq ijodining g'oyaviy an'alariga moyillik ko'rinadi. Xalqning qahramonlari, ularning fazilatlarini aks etgan rivoyatlar, motivlarni qayta ishlaydi, undagi g'oyani rivojlantiradi. "Qasamdara" balladasida ohu ketidan jarga sakragan pahlavonning ortga qaytishi uchun el oqsoqolining bergan odilona maslahati yordam beradi. Donishmand aytgan bu usul ovchining daradan chiqishiga cheksiz kuch bag'ishlaydi. Bunda folklorga xos bo'lgan shartlilik usulidan o'rinli foydalanganligini ko'ramiz. Bu she'rlardagi tabiiylik ularning yanada jozibali bo'lishiga, kitobxonga sodda va ravon tarzda tushunilishiga asos bo'lgan deya olamiz. Muhammad Alining "Yuragim" turkumiga kirgan o'n bir sakkizlikda hayotga teran nigoh bilan qarayotgan, dunyoni falsafiy mushohada qilayotgan lirik qahramonning turli holati qalamga olinadi. Undagi bir sakkizlikda jahon adabiyotining nodir namunasi sanalmish Prometey rivoyati orqali odamlar qalbining ezgulikka ishonchi baland ekanligini aytadi. Jigarini tinmasdan cho'qiyotgan Prometeyning halok bo'lishiga odamlarning ishongisi kelmaydi:

*Bizga ayon, burgut had bilmas,
Prometey ayon qolmog'i dushvor.
Lekin, ajab, bizlarning-chi burgutmas,
U insonga ishonchimiz ulug'vor.*

Munaqqid Mixli Safarov "An'ana va an'anaviylik" maqolasida esa klassik she'riyatimizning g'azal, ruboiy, to'rtlik va fard kabi janrlarida o'z kuchini sinab ko'rayotgan yoshlar xususida fikr yuritadi. Erkin Vohidovning "Yoshlik devoni"dagi lirik qahramon chuqur insoniy fazilatlarining egasi bo'lishi bilan birga ruhiy uyg'oq qalb sohibi hamdir. Muallif Erkin Vohidovning mumtoz she'riyatimiz uchun xos bo'lgan an'anaviy obrazlarni o'zgacha tarzda jonlantirayotganiga ham e'tibor qaratadi: Klassik she'riyatda "sham" va "parvona" obrazlari ham keng tarqalgan bo'lib, ko'pincha sham – ma'shuqa, parvona – uning vasliga talpinuvchi oshiq timsoliga aylangan. Erkin Vohidov g'azallarida bu an'anaviy obrazlar ham boshqa mazmunlar bilan yangicha munosabatga kirishadi. Uning "Do'st bilan obod uying..." g'azalida qaddi rost sham rostgo'y do'stning ramziga, parvona esa bu do'stning koyish-u ozorlaridan qo'rqmaydigan kishiga qiyos etiladi. Tanqidchi devonda "Vazni yengil" fikrlar, gapga asoslangan g'azallar ham uchrashini kamchilik sifatida belgilaydi.

Tanqidchi donishmandlik, ixcham va konkret shakl, chuqur obrazlilik kabi xususiyatlarni mujassam etgan ruboiy, fard, to'rtlik kabi poetik shakllarda ham o'zini sinab ko'rayotgan yoshlar olamga faylasufona munosabatda bo'lish, borliqni donishmandona anglash ko'nikmalarini ijod namunalari singdirayotganligini, Qambar O'tayevning ruboiy va fardlari aforizmlarga, teran ma'noli majozlarga boyligi bilan ajralib turishini ta'kidlaydi.

Munaqqid 70-yillarning yirik voqeligi sanalgan she'riy roman xususida, Husniddin Sharipovning "Bir savol"i to'g'risida ham o'z fikrlari bilan o'rtoqlashadi: "She'riy roman – sintetik janr. Unda epik va lirik tur imkoniyatlari uzviy mujassamlanadi. Nasriy roman kabi u ham sujetli hamda voqeaband, hayot manzaralarini real aks ettiradi. She'riy romanda epiklik lirik janr talablariga bo'ysunadi. Uning sujet rivojida, kompozitsion qurilishida lirik qahramon faol qatnashadi. Hayot lirik qahramonning emotsional munosabatlari orqali aks ettiriladi. Voqelar bayoni lirik chekinishlar bilan almashinib turadi. "Bir savol"ni o'qib, she'riy roman talablariga javob berishini his qilassiz". Asar ustida bahs-munozaralarning qizg'in kechishi esa Husniddin

Sharipovning o'zbek adabiyotiga badiiy takomili va izlanishlardagi kamchilik bilan birga yutuqlarga ega bo'lgan yangilik qila olganligidan dalolat beradi.

60-70-yillar nasri to'g'risida ham "Nasrimiz qaldirg'ochlari" maqolasida alohida to'xtalib o'tadi, bir necha nomlarni sanaydi: O'zbek nasrida elliginchi yillarning o'rtalarida va oltmishinchi yillarning boshlanishida ko'ringan avlod bugun adabiyotimiz xazinasini yetuk asarlar bilan boyitmoqda. Ijodda esa yangi, yetmishinchi yillar avlodi paydo bo'lyapti. Nasrdagi yangi avlodga mansub E.Raimov, A.Ibrohimov, E.Usmon, T.Malik, Habibullo, Z.A'lam, M.Mahmudov, X.Lutfulloyeva, M.Boboyev kabi yosh yozuvchilar allaqachon o'quvchilarga dastlabki kitoblarini hadya etdilar. Murod Muhammad Do'st, Q.Kenja, A.Ibodinov, E.A'zamov, S.Rajabov, Sh.Isaxonova, S.A'zamova va boshqalarning dastlabki hikoyalarini o'qigan kishi kelajagi umidli yoshlar yetishib kelayotganiga ishonch hosil qiladi.

Yosh tanqidchi Qamchibek Kenjaning "Yashil barg" hikoyasini tahlilga tortar ekan, hayotdagi dolzarb muammolarni ko'targanligini, qahramonlarning ichki dunyosini turmushning murakkab ziddiyatlaridoirasida ishonarli ifodalaganligi bilan xarakterlaydi. Alisher Ibodinovning "Dengizchi", "Gulisafsar hidi", "Chaqqoq chaqnaganda" hikoyalarini yozuvchining kamol topayotganligining belgisi deb bilsa, Xosiyat Lutfullayevaning "Ayollar" hikoyasida esa qahramonlarning taqdirini ochib berishda psixologik tasvirning o'rni yuksakligi ta'kidlanadi. Murod Muhammad Do'stning hayotni izzat va aniq ko'rsatishi, oddiy detallardan katta psixologik ma'no topishi "Darvoza yonidagi it", Betxoven haqidagi hikoyalari misolida tahlil qilib beriladi.

XX asr 60-70-yillarning manzaralari Ibrohim G'afurovning bir necha kitoblarida yaqqol gavdalantirilgan. Uning "Joziba", "O'ttiz yil izhori", "Lirikaning yuragi", "Yonar so'z" kitoblari vositasida nasr, nazm, dramaturgiyaga keskir nigoz, qat'iy talab bilan qarovchi munosabatning qarashlari bilan tanishamiz.

"Yonar so'z"ning "Ruh iqlimi" faslida davr poeziyasining inson ruhiy olamiga chuqurroq kirib borishi, ruhiy qatlamlarni kengroq ishg'ol qilishi jihatlariga e'tibor qaratadi: "She'riyatimizning Zulfiya, Asqad Muxtor, Saida Zunnunova, Jumaniyoz Jabborov, Husniddin Sharipov, Yusuf Shomansur, Erkin Vohidov, Aziz Abdurazzoq, Abdulla Oripov singari namoyondalari ijodida inson ruhini, bir yosh shoir iborasi bilan aytganda, inson ruhining iqlimlarini chuqur o'zlashtirishga, katta va jiddiy ijodiy razvedkaga mayllar bor. Buni Asqad Muxtorning "Quyosh belanchagi", Zulfiyaning "Visol", Saida Zunnunovaning "Qo'shnilarim", Jumaniyoz Jabborovning "Ilhom daqiqalari", Yusuf Shomansurning "Yuragim", Abdulla Oripovning "Ruhim" singari she'riy to'plamlari yaqqol ko'rsatib turibdi".[12.17]

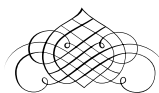
Tanqidchi Zulfiyaning "Ko'zgu oldida", "Qani, saloming" she'rlarida "inson ruhining oqimini, bu oqimdagi tug'yonli va sokin manzillarni" topish ustidagi izlanishlarini ko'rsa, Asqad Muxtorning "Xotiralar" she'rida odam haqida, uning taqdiri haqidagi original gaplarni aytishini yuqori baholaydi, Mirmuxsinning "Yoshlik gunohlarim"ida esa inson nomiga dog' tushirmaslik g'oyasi bo'rtib ko'ringanligini oydinlashtiradi. Yusuf Shomansurning ham "Men o'tkazmagan daraxtlar"ida odam umrining qimmatini ta'sirchan misralar orqali berilishini aytib, uning she'riyatiga, o'ziga xosligiga e'tibor qaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Раҳимжонов Н. Фалсафий лирика ҳақида// Ўзбек тили ва адабиёти. – Т.: Фан. 1978, № 3. – 87 б.

2. Ёрматов И. Ҳозирги ўзбек лирикасидаги синтезлашган фолклоризмлар хусусида// Ўзбек тили ва адабиёти. – Т.: Фан. 1985, 2-сон, 35-бет. – 72 б.

-
3. Худойбергенов Н. Ҳақиқий муҳаббат борми?//Гулистон. 1973,7-сон. – 32 б.
 4. Миртемир. Парвоз тўғрисида. //Гулистон, 1975-йил, 4-сон. – 32 Б
 5. Ғафуров И. Ям-яшил дарахт//Гулистон,1975-йил, 4-сон. – 32 Б
 6. Истеъдод чирози. Воҳидов Э//Гулистон, 1978-йил, 4-сон. – 32 Б
 7. Солижонов Й. Адабиёт ҳиёбони. – Ф.: “Фарғона” нашриёти, 2020. – 321 б.
 8. Ақромов Б. Оламнинг бутунлиги: лирикада образ муаммоси. – Т.:Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – 200 Б.
 9. Шарафғиддинов О. Қалб ёлқини.//Шарқ юлдузи, 1978-йил 7-сон. – 31 Б.
 10. Ақромов Б. Оламнинг бутунлиги: лирикада образ муаммоси. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – Б 34.
 11. Сафаров М. Дунё кирмоқдадир шоир қалбига. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977. – 117 Б.
 12. Ғафуров И. Ёнар сўз. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. – 184 Б.

DILAFRUZ MUHAMMADIYEVA,

*Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori*

“BOBURNOMA”GA OID LUG‘ATLARNING MA’LUMOTLAR BAZASINI SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya: Jamiyatimizda hozirgi davrda avtomatlashgan informatsion texnologiyalar va kompyuter muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu esa yangi yo‘nalishlarning yuzaga kelishiga sabab bo‘lmoqda. Korpus lingvistikasi kompyuter lingvistikasining muhim yo‘nalishi hisoblanib, fanga oid barcha tadqiqotlar dasturiy ta‘minot va lug‘atshunoslik bilan uzviy bog‘liqdir. Tabiiy tilning milliy leksik boyligi, imkoniyatlari lug‘atlarda namoyon bo‘ladi. Shu bois lug‘atlar mashina o‘qiy oladigan formatda bo‘lishi, qidiruv tizimiga egaligi, indekslanganligi, kategoriyalashtirilganligi, klasterlashtirilganligi va foydalanuvchiga undan foydalanish imkoniyatining qulayligi va kengligi bilan xarakterlanadi. Dasturiy ta‘minot esa ana shunday mukammal lug‘atlar bilan lingvistik ta‘minot ba‘zasini ta‘minlab beradi. Ushbu maqolada parallel korpuslarni, xususan, “Boburnoma”ning o‘zbekcha, turkcha va qozoqcha parallel korpusini yaratishda ushbu tillardagi lug‘atlarning ahamiyati haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: “Boburnoma”, turkcha, qozoqcha, parallel korpus, lug‘at, electron lug‘at, leksikografiya.

Abstract: Automated information technologies and computers are gaining importance in our society today. This is the reason for the emergence of new directions. Corpus linguistics is considered an important branch of computational linguistics, and all scientific research is inextricably linked with software and lexicography. The national lexical wealth and possibilities of the natural language are reflected in dictionaries. Therefore, dictionaries are characterized by being in a machine-readable format, having a search engine, indexing, categorizing, clustering, and the convenience and breadth of the user’s ability to use it. The software provides a linguistic support base with such perfect dictionaries. This article talks about the importance of dictionaries in these languages in creating parallel corpora, in particular, Uzbek, Turkish and Kazakh parallel corpora of “Boburnoma”.

Key words: “Boburnoma”, Turkish, Kazakh, parallel corpus, dictionary, electronic dictionary, lexicography.

So‘nggi paytlarda leksikografiya tilshunoslikning eng tez taraqqiy etayotgan va eng tez o‘zgaruvchan sohasi ekanligi yana bir bor isbotlandi. Lug‘at – davr mahsuli, xalq tarixidagi muayyan davrning ko‘zgusi. Uning yuzaga kelishi muayyan tarixiy-madaniy sharoit, nazariy va amaliy tilshunoslikning holati, lug‘atlarga ehtiyoji bo‘lgan turli sohalar taraqqiyoti va yana ko‘pgina jihatlarga bog‘liq.

Lug‘atchilik tillarning maqomi, rivojidan ham darak beradi. Muayyan tilda davrga aloqador turli omillarga bog‘liq ravishda lug‘atlarning rang-barang ko‘rinishlarining yuzaga kelishi,

umuman, lugʻatchilik taraqqiyoti – til va uning egasi boʻlgan millatning taraqqiyoti bilan bogʻliq, uning porloq kelajagi haqida gapirish imkonini beradi.

Muayyan tilda, muayyan tarixiy davrda muayyan lugʻatning yuzaga kelishi aynan shu davrda lugʻat yozilgan tilning rasmiy maqomi, lugʻatga ehtiyoj tugʻdiradigan sohalar rivoji, aniqrogʻi, jamiyatning ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, madaniy taraqqiyoti bilan bogʻliq. Shu bois boshqa tilshunoslik boʻlimlaridan farqlanib leksikografiya mamlakat taraqqiy etgan davrda “gullab-yashnagan”, mamlakat hayotida sokinlik hukm sursa, “soʻngan”, oʻz taraqqiyotining har bir davrida davr mafkurasi, milliy gʻoyasi manfaatlarini amalga oshirish uchun xizmat qilgan. Bunga lugʻatchilik tarixi guvoh. Aniqroq qilib aytganda, lugʻatchilikning paydo boʻlishi va taraqqiyoti mamlakatning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy taraqqiyoti, qolaversa, milliy til Renessansi bilan bogʻliq hodisa [2.460].

Lugʻatlar – bu maʼlum bir tilning soʻzlari, iboralari, ularning maʼnolari, sintaksisi, grammatik xususiyatlari va boshqa lingvistik jihatlar haqidagi maʼlumotlarni tizimli ravishda toʻplagan asarlardir. Lugʻatlar har bir tilning leksik tizimini, oʻziga xos soʻz boyligini, soʻzlarning qoʻllanilish kontekstini, sinonimlari va antonimlarini aks ettiradi. Ular lingvistik tadqiqotlar, tarjima, leksikografiya, va til oʻrganish jarayonlarida muhim vosita hisoblanadi. Lugʻat – bu tilning soʻzlarini, ularning maʼnolarini, qoʻllanilishini va boshqa lingvistik xususiyatlarini tizimli tarzda saqlaydigan va tushuntiradigan asar. Har bir lugʻat maʼlum bir tilning soʻz boyligini oʻz ichiga oladi va bu soʻzlarning maʼnolari, sinonimlari, antonimlari, grammatik shakllari, qoʻllanilish usullari va boshqa tegishli maʼlumotlar bilan izohlanadi.

Lugʻatlar mohiyati jihatdan quyidagicha turlarga ega: qomusiy lugʻatlar (ensiklopedik) hamda lingvistik lugʻatlar (morfologik). Eng keng tarqalgan lugʻatlar lingvistik lugʻatlar hisoblanadi. Muayyan til doirasida lingvistik lugʻatlar imlo, orfoepik, izohli, frazeologik, etimologik va hokazolarga boʻlinadi. Morfologik lugʻatlarning obyekti soʻzdir. Ular soʻzlarning toʻgʻri talaffuzi, yozilishi, semantikasi, etimologiyasi, grammatik xususiyatlari talqini boʻyicha maʼlumotlarni olib yuradilar. Lingvistik lugʻatlarda maʼlum bir tilning deyarli barcha soʻzlari mavjud holda boʻladi, yaʼni lingvistik lugʻatlar soʻzligida barcha mustaqil va yordamchi soʻzlar qayd etiladi.

Bugungi kunda dunyoda turli madaniyatlarning vujudga kelishi, tillar rivojlanishi va ularni oʻzlashtirishga oid texnik imkoniyatlarning kengayishi jamiyat kishilari dunyoqarashini tubdan oʻzgartirdi. Jamiyat tomonidan tilga alohida talab va ehtiyoj paydo boʻldiki, bu koʻproq elektron lugʻatlar tuzish masalasiga aloqadordir. Bu talab va ehtiyojlar leksikografik nazariyaning yangi bir bosqichga koʻtarilishiga olib keldi.

Yigirma yildan koʻproq vaqt mobaynida elektron lugʻat tushunchasi lingvistika sohasida tor maʼnoda, faqatgina kompyuter lingvistikasi doirasida tushunilib kelindi, soha muammolari faqat elektron texnologiyalar joriy etilishi bilan aloqador ekanligi haqidagi oʻta tor ilmiy qarashlar natijasida kompyuter leksikografiyasi tilshunos olimlar tomonidan yetarlicha eʼtiborga olinmadi. Aslida mazkur atama va u bilan bogʻliq tushunchalar tilshunoslik sohasi rivoji va uning bugungi kundagi jamiyat ehtiyojlariga toʻlaqonli javob berishiga xizmat qiladi. Bunda amaliy tilshunoslikning leksikografiya sohasi katta oʻzgarishlarga – takomillashuvga uchradi. Elektron lugʻat tushunchasi tilshunoslikka bir qancha jihatlar bilan turlicha taʼsir koʻrsatdi.

Biz yashayotgan davrda hayot surʼatlari behad tezlashgan boʻlib, bugun dolzarb boʻlib turgan tushuncha ertaga eskiradi. Yaratilayotgan bosma lugʻatlar katta oqim bilan kirib kelayotgan soʻzlarni qamrab olib ulgurmaydi. Narsa, tushuncha, hodisaga izohli lugʻatlarda berilayotgan sharh lugʻat nashrdan chiqib oʻquvchlar qoʻliga yetib bormay eskiryapti. Bundan rosa bir asr oldin mashhur yozuvchisi, akademik, Nobel mukofoti sohibi Anatoliy Frans: “Lugʻat – bu alifbo tartibida joylashtirilgan yaxlit olam! Agar yaxshiroq oʻylab koʻrsangiz, lugʻat – kitoblarning kitobi. U boshqa barcha kitoblarni oʻz ichiga oladi, siz shunchaki undan oʻzingizga kerakli narsa topa bilishingiz

lozim...” deb yozgan edi. Ushbu ta’rif “lug‘at” tushunchasi paydo bo‘lgandan to bugungi kunga qadar ham o‘z kuchini yo‘qotgani yo‘q. Lug‘at undan muntazam foydalana bilgan kishi uchun chinakam xazina. Zarur ma’lumotlarni tez va qulay izlab topa bilish zamonaviy shaxsning muhim ko‘rsatkichi. Inson hamma narsani bilishga qodir emas, ammo har qanday vaziyatda bilishi zarur bo‘lgan narsalarni topish imkoniga ega. Lug‘at aynan shu ish uchun maxsus yaratiladi [3. 2021].

Tilshunoslik qadimdan matematika fani bilan bog‘liq holda rivojlanib kelgan: ularning tub mohiyati bir o‘zakka – mantiqqa borib taqaladi. Amaliy tilshunoslikning rivoji bu fikrni yana bir bor quvvatlash bilan birga yanada samaraliroq qildi. Yangi paydo bo‘lgan texnologiyalar matnlarni to‘g‘ridan to‘g‘ri elektron formatga tarjima qilishni ta’minlash bilan jarayonni osonlashtirgan bo‘lsa, har bir tilning tabiatidan kelib chiqib, matnlarning o‘ziga xos shakllantirilishini anglab yetishda foydalanuvchi mas’uliyatini oshirdi.

An’anaviy lug‘atlar bilan elektron lug‘at o‘rtasida farqlar bo‘lishi tabiiy. Bu farqlar u yoki bu lug‘at shaklining ustunligini ko‘rsatadi. Ya’ni bir jihat bilan an’anaviy lug‘atlar afzallik qilsa, ikkinchi bir jihatdan elektron lug‘atlardan foydalanish samaraliroq bo‘ladi. Masalan, an’anaviy lug‘atlardan foydalanish uchun moddiylik, unga erishish uchun lozim bo‘lgan sharoit va amallar (lug‘at olish uchun do‘konga yoki kutubxonaga borish zarurati, uni topish, kutubxona bazasining quvvati yoki sotib olish uchun sarflanadigan moddiy qiymat) elektron lug‘atlarda mutlaqo talab qilinmasligi pandemiya sharoitida foydalanuvchilarga juda qo‘l keldi. Etalon til sir-asrorlarini bilish va chet tillarini o‘rganishda elektron lug‘atlardan foydalanish qulayligi yana bir bor o‘z isbotini topdi.

Leksikografiya ro‘y berayotgan tub o‘zgarishlar tilshunoslikning boshqa fanlar bilan integratsiyaga kirishuvi, hamkorlikda rivojlanishini taqozo etadi. Bunda yuzaga kelgan vaziyat va unda mavjud muammolarga yechim topishda tilshunoslikning texnika fanlari bilan aloqasi talab qilinadi. Tilshunoslikning texnika fanlari bilan aloqasi asosida yangi injenerlik lingvistikasi, hisoblash lingvistikasi, elektron lingvistika atamaları paydo bo‘ldi. Ushbu konsepsiya ostida tilni o‘rab turgan bir qator muhim muammolar hali ham dolzarb bo‘lib qolmoqda. Kompyuterlar orqali tizimli til o‘rganish, mashina tarjimasi va leksikografiya masalalari bu sohadagi muhim masalalar sirasiga kiradi [2. 460].

Korpus katta hajmli lug‘atlarni tuzish uchun manba vazifasini o‘taydi. Vaqt o‘tishi bilan korpus turli lingvistik yo‘nalishlar uchun ahamiyatli bo‘lishi bilan kuchli informatsion resursga aylanadi. Korpus asosida kompyuter yordamida lug‘atlar avvalgiga nisbatan tezlik bilan tuziladi va qayta ishlanadi. Shu yo‘l bilan ish boshlanishidan tugash jarayonigacha (nashrgacha) tilni aks ettirib turadi, lug‘at maqolasi “eskirish”ga ulgurmaydi. Korpus lug‘at harakatdagi lug‘at bo‘lib, zamon bilan hamnafas yuradi. Bunday lug‘atlar muttasil o‘zgarib, takomillashib, to‘ldirib boriladi. Ularni sodda qilib “tirik lug‘at” deb atash o‘rinli [8.429].

Har qanday tilning ma’lumotlar bazasini yaratishda mazkur tilning to‘liq lug‘atini yaratish muhim rol o‘ynaydi. Hozirgi zamon talablariga ko‘ra, samaradorligi katta bo‘lgan lug‘at kompyuter lug‘atidir. Kompyuter lug‘ati, an’anaviy lug‘atdan farqli o‘laroq, quyidagi qismlardan iborat bo‘ladi:

1. An’anaviy lug‘atlarga kiritiladigan leksik ma’noga ega, o‘zbek tilida keng iste’molda bo‘lgan so‘z va frazeologik iboralar. Lug‘atga barcha tub so‘zlar (o‘tsimon, kompyuter, yaxshi va h.k.), yasama so‘zlar (badavlat, chiroyli, ishchi va h.k.), qo‘shma so‘zlar (gultojixo‘roz, oshqozon, kungabotar va h.k.), murakkab qisqartma so‘zlar (aeroport, mikroskop va h.k.) kiritiladi.

2. Barcha dialekt (sheva)ga xos so‘zlar.
3. Ayrim sohalarda ishlatiladigan atamalar.
4. Vulgar so‘z va iboralar.
5. Kishi nomlari.

6. Geografik nomlar.

7. Qisqartma soʻzlar (abbreviaturalar) [7. 213].

Tilimizdagi barcha soʻzlar oʻzbek tilining lugʻat boyligini tashkil qiladi. Bu leksemalarni matnни qayta ishlash, matnning avtomatik tahlili va tahriri, mashina tarjimasini amalga oshiruvchi dasturlarning lingvistik taʼminotida alohida maydonni tashkil etishini namoyon qiladi. Shu bois avtomatik tarjima qilish dastur, mobil ilova va platformalarning lingvistik tahminotini yaratishda ham morfologik analiz qilingan leksemalar bazaga leksik birlik shaklida kiritiladi va oʻzga tillarda ularning tarjimasini beriladi [4. 201].

Bugungi kunda kompyuter texnologiyasi, avtomatik tarjima, mashina tarjimasini, google tarjimon, amazon tarjimon, microsoft tarjimon, DeepL, parallel korpus kabi atamalarining kundalik isteʼmolda tez-tez takrorlanishi, nafaqat tarjimashunoslik, balki mashina tarjimasini (XX asr 50-yillaridan kompyuter va tilshunoslik sohalarining integratsiyasidir) sohalarida koʻplab ishlar amalga oshirilganligidan dalolat beradi. Koʻpchilikka maʼlumki, bu boradagi birinchi tajriba 1954-yil AQSHda Jorjtaun universitetida oʻtkazilgan boʻlib, 1960-yilda esa mustaqil fan sifatida shakllangan [6.160].

D.O.Dobrovolskiy, Yu.Tao, A.A.Kokoeva va V.Zaxarov kabi olimlar parallel korpusning tuzilishi, tarkibi va imkoniyatlari boʻyicha tadqiqotlar olib borib, koʻplab asarlar yaratishdi. Ularning fikricha, mashina tarjimasini sohasida parallel korpuslar yaratish muhim ahamiyatga ega, chunki unga asl matn va tarjima matn biceps koʻrinishida kiritiladi. Bu esa matn tarjimasida kontekstga qarab matn mazmunini aniqlash va boshqa tilga tarjima qilishga semantik muvofiqligini topish hamda parallel matnlarning semantik munosabatiga oid koʻplab kerakli maʼlumotlarni oʻz ichiga olish imkonini beradi.

Shuningdek, respublikamizda ham ushbu sohani rivojlantirishga qaratilgan jiddiy tadqiqotlar amalga oshirilgan hamda chet tildagi matnlarni oʻzbek tiliga va yoki buning aksini tarjima qiluvchi dasturning lingvistik taʼminotini yaratishga ham alohida eʼtibor qaratilgan. Ushbu sohaga dasturchi va matematiklar ham eʼtibor qaratib muayyan tadqiqotlar olib borganligi eslatish ham bu sohaning dolzarbligini anglatadi [10. 297].

Korpusga asoslangan mashina tarjimasini eng keng tarqalgan yoʻnalishlardan biri sifatida eʼtirof etiladi. Bunda parallel korpusga kiritilgan bicepslarning (inglizcha – oʻzbekcha matn) har biri avtomatik tahlil qilinadi va tarjima uchun muayyan xulosalarga kelinadi. Mohir tarjimonlar yordamida tarjima qilingan parallel matnlardagi soʻzlar, frazalar kontekstga qarab maʼnolari aniqlanadi [9. 77].

Dunyo olimlari tomonidan ham Bobur asarlarining tiliga doir qator ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Bu boradagi dastlabki urinishlar asarni tarjima qilish jarayonida tuzilgan lugʻatlardan boshlangan. V.Erskin, J.Leyden, A.Kayzer, Pave de Kurteyl, L.U.King, Denisson Ross, keyinchalik A.Alparslon, M.Jonpoʻlat, Yu.Bilol, T.Seyhan, N.Jeylan va boshqa tilshunos va manbashunos olimlar ishlarida Bobur qoʻllagan soʻzlar lugʻati, ularga izoh va koʻrsatkichlar berilgan. Masalan, “Boburnoma” tarjimasini bilan shugʻullangan L.U.King toʻrt mingdan ortiq soʻzni izohlagan. U.Tekston, R.Arat, A.Beverij tarjimalarida ham koʻplab soʻzlarning izoh va sharhlari berilgan. Shuningdek, asarning hindcha va boshqa tillardagi nashrlarida minglab soʻzlarning izohi berib oʻtilgan. Ayniqsa, turkiyalik olimlar tomonidan Bobur asarlari tili, jumladan, uning devonidagi leksik birliklar haqida koʻpgina tadqiqotlar bajarilgan [5. 2024].

Bobur asarlarining oʻzbek tilidagi dastlabki izohli lugʻati “Boburnoma”ning P.Shamsiyev, S.Mirzayevlar tomonidan 1948-1949-yillarda amalga oshirilgan birinchi nashri oxirida ilova qilingan. Shundan soʻng, 1972-yilda X.Nazarova “Zahiriddin Muhammad Bobur asarlari uchun qisqacha lugʻat”ini eʼlon qilgan. “Boburnoma”ning 1960-yildagi nashrida 600 dan ortiq soʻz va bosh-

qa lugʻaviy birliklarga izoh berilgan. F.Isʻhoqov tomonidan 2008-yilda “Boburnoma”ning izohli lugʻati tuzilib nashr qilingan. Unda 2498 ta soʻz izohlangan. Ushbu lugʻat asarning 2002-yildagi S.Hasanov nashri matniga asoslangan. A.Ibrohimov “Boburnoma”da hindcha soʻzlar” (2002), “Urducha-oʻzbekcha mushtarak soʻzlar lugʻati” (2022) kitoblarida shoir qoʻllagan toʻrt mingga yaqin leksik birliklar haqida mulohaza yuritgan.

2024 yilda yaratilgan “Bobur asarlarining izohli lugʻati” bu yoʻnalishdagi ishlarni yangi pogʻonaga olib chiqdi, deyish mumkin. Unda “Boburnoma”, “Bobur devoni”, “Mubayyin” asarlarida qoʻllanilgan minglab soʻzlar izohi berilgan. Bobur asarlaridagi soʻzlarning izohi borasida amalga oshirilgan bu kabi fundamental tadqiqotlar Boburning soʻz boyligini, shoirning barcha asarlarida qoʻllangan soʻzlar maʼnosini talqin qilishda manba vazifasini oʻtaydi.

“Boburnoma” matni va tarjimalarining parallel korpusini yaratishda lugʻatlarning oʻrni juda muhim, chunki lugʻatlar va parallel korpuslar bir-birini toʻldiruvchi va bir-birini qoʻllab-quvvatlovchi vositalardir. Bunday parallel korpus, til oʻrganish, tarjima, tilshunoslik tadqiqotlari va boshqa lingvistik sohalarda yuqori samaradorlikni taʼminlaydi.

Parallel korpus – bu ikki yoki undan ortiq tillarda yozilgan matnlarning bir-biriga mos keluvchi versiyalaridan tashkil topgan maʼlumotlar toʻplamidir. Bunday korpuslar tarjimonlarga va tilshunoslarga soʻzlarning, iboralar va matnlarning kontekstual tarjimasini aniqlashda yordam beradi.

“Boburnoma” matniga oid oʻzbekcha lugʻatlarning maʼlumotlar bazasini shakllantirish “Boburnoma”ning oʻzbekcha, turkcha va qozoqcha parallel korpusini yaratish uchun zarur hisoblanadi. Shuningdek, asarga oid turkcha va qozoqcha lugʻatlarning maʼlumotlar bazasi ham xuddi shu zarurat asosida shakllantiriladi. “Boburnoma” matniga oid lugʻatlar va “Boburnoma”ning parallel korpusi oʻrtasida bir qator umumiy jihatlar mavjud: lugʻatlar oʻzbek, turkcha va qozoqcha soʻzlar va iboralarining maʼno va tarjimalarini aniq tasvirlaydi. Parallel korpus esa bir-biriga tarjima qilingan matnlarni oʻz ichiga oladi, bu esa tarjimaning toʻgʻriligini tekshirishga yordam beradi.

“Boburnoma”ning oʻzbekcha, turkcha va qozoqcha matniga oid lugʻatlarni yaratishda quyidagi bosqichlar amalga oshiriladi:

- Maʼlumotlar yigʻish: Lugʻatni yaratish uchun soʻzlarning maʼlumotlari toʻplanadi. Bu jarayonda tilshunoslarning, tarjimonlarning va mutaxassislar ishtiroki etadi.

- Tuzilish va formatlash: soʻzlar alifbo tartibida joylashtiriladi va ularning maʼnolari izohlanadi.

- Sinonimlar, antonimlar va grammatik tafsilotlar qoʻshish: lugʻatga sinonimlar va antonimlar, soʻzning grammatik tavsiflari kiritiladi.

- Muqaddima va izohlar tayyorlash: lugʻatning asosiy qismidan oldin soʻzlar va izohlar boʻyicha muqaddima tayyorlanadi.

Ushbu lugʻatlarning “Boburnoma”ning oʻzbekcha, turkcha va qozoqcha parallel korpusini yaratishdagi ahamiyati quyidagilar:

1. Soʻz tarjimalarini aniqlash: “Boburnoma” matnida ishlatilgan oʻzbekcha soʻzlarning turkcha va qozoqchadagi toʻgʻri tarjimalarini aniqlashda lugʻatlar muhim asos boʻladi. Har bir soʻz va iboraning bir nechta ekvivalentlari mavjud boʻlishi mumkin, bu esa parallel korpusning sifatli boʻlishini taʼminlaydi.

2. Sinonimlar va antonimlar: Lugʻatlarda sinonimlar va antonimlar haqida maʼlumotlar keltiriladi, bu parallel korpusdagi soʻzlarning turli kontekstlarda qanday ishlatilishini aniq belgilashga yordam beradi. “Boburnoma”da baʼzi soʻzlar hozirgi oʻzbek tilida turli maʼnolarda ishlatilgan boʻlishi mumkin, bu esa tarjimada adashishga olib keladi. Lugʻat parallel korpusni yaratishda bu masalalarni hal qilishga yordam beradi.

3. Grammatik tavsiflar: Lugʻatlarda soʻzlarning grammatik tavsiflari (masalan, ot, feʼl, sifat va h.k.) keltiriladi, bu esa parallel korpusdagi matnlarni aniq va toʻgʻri tahlil qilishda muhimdir. Matndagi har bir soʻzning grammatik xususiyatlari uning tarjimasida ham saqlanib qolishi kerak.

4. Kontekstual maʼlumotlar: “Boburnoma” matnida soʻzlar va iboralar oʻziga xos madaniy va tarixiy kontekstga ega. Lugʻatlarning parallel korpusdagi yana bir ahamiyati shundaki, ular bu kontekstlarni aniqlashga yordam beradi. Misol uchun, oʻzbekcha “shoh” soʻzi turkcha va qozoqcha ekvivalentlarida qanday oʻzgaradi va bu soʻzning tarixiy kontekstda qanday ishlatilganini tushunish muhimdir.

Lugʻatlar va parallel korpus bir-birini toʻldiruvchi vositalar sifatida ishlaydi. Lugʻatlar til oʻrganuvchilarga yoki tarjimonlarga matndagi soʻzlar va ularning tarjimalarini izlash va tushunishga yordam beradi, parallel korpus esa bu tarjimalarni kontekstda tasdiqlaydi.

Xulosa oʻrnida shuni aytish mumkinki, “Boburnoma” matniga oid lugʻatlar parallel korpusni yaratishda muhim rol oʻynaydi, chunki ular matnning tarjima qilish jarayonini aniq va toʻgʻri amalga oshirishda yordam beradi. Lugʻatlar, parallel korpusda oʻzbekcha soʻzlarning turkcha va qozoqcha tarjimalari, sinonimlar, antonimlar, grammatik xususiyatlar va kontekstual maʼlumotlar orqali aniq belgilab beriladi. Bu nafaqat tarjimonlarga, balki tilshunoslar va til oʻrganuvchilarga ham katta yordam beradi. Parallel korpus va lugʻatlarning integratsiyasi tilning boyligini va tarjimaning toʻgʻriligini taʼminlashda juda muhim vositalar hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Abdurahmonova N. *Mashina tarjimasining lingvistik asoslari. Qoʻllanma*. Toshkent: Akademnashr, 2012.

2. Abduvaxobov Gʻ. *Oʻzbek tilida elektron lugʻatlar yaratish zarurati Kompyuter lingvistikasining zamonaviy texnologiyalari – ctcl.2024*. Toshkent, 2024.

3. Baxriddinova B., Bahodirova G. *Oʻzbekistonda milliy til renessansi va lugʻatchilik taraqqiyoti // Oʻzbek milliy va taʼlimiy korpuslarini yaratishning nazariy hamda amaliy masalalari*. – Toshkent, 2021.

4. Fattaxova D., Jumanazarova D. *‘zbek tili morfologik lugʻatining lingvistik taʼminoti // Kompyuter lingvistikasining zamonaviy texnologiyalari – ctcl. 2024*”. Toshkent, 2024.

5. Hayitov Sh. *Turkiy boburshunoslikning tadrijiy takomili. Fil.fan.dok.diss.* – Toshkent, 2024

6. Rahimov A. *Kompyuter lingvistikasi asoslari*. – Toshkent: Akademnashr, 2011.

7. Poʻlatov A. *Kompyuter lingvistikasi* – Toshkent: Akademnashr, 2011.

8. Poʻlatova G. *Oʻzbek tili tezaurusi uchun sifat soʻz turkumi lingvistik bazasini yaratish // Kompyuter lingvistikasining zamonaviy texnologiyalari – ctcl.2024*”. Toshkent, 2024.

9. Sirojiddinova M. *Korpusga asoslangan mashina tarjimasini uchun ikki tilli frazeologik lugʻat yaratishning lingvistik ahamiyati (badiiy asar misolida) // Kompyuter lingvistikasining zamonaviy texnologiyalari – ctcl.2024*”. Toshkent, 2024.

10. Хакимов М.Х. *Расширяемый входной язык математического моделирования естественного языка для многоязычной ситуации машинного перевода // ЎЗМУ хабарлари*, 2009. – № 1.

MUHABBAT QURBANOVA,

*Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti, O'zbek filologiyasi fakulteti,
o'zbek tilshunosligi kafedrası mudiri*

GO'ZAL QO'ZIBOYEVA,

*Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti, O'zbek filologiyasi fakulteti,
Lingvistika (O'zbek tili) mutaxassisligi II kurs magistranti*

ABDULLA QODIRIY ASARLARIDAGI “HOLAT” SEMALI FRAZEMALARNING KONSEPTOSFERASI

Annotatsiya: Ushbu maqolada har bir xalqqa tegishli bo'lgan milliy koloritini anglatuvchi frazema tushunchasining mohiyati, uning tilshunoslikda tutgan o'rni, ochib berilgan. Shuningdek, maqolaning asosiy obyekti sifatida Abdulla Qodiriy ijodining lingvistik tadqiqi masalalariga alohida e'tibor berilgan. Frazemalarni tadqiq qilish natijasida: xalqning madiy turmush tarzini, asrlar mobaynida rivojlangan madaniyatning til bilan bevosita aloqadorligini, xalqning so'z boyligining rivojlanishini, milliy tilning rang-barangligini aks ettirishda muhim o'rni borligi tadqiq qilindi. Bundan tashqari frazeologik tadqiqotlar bugungi kungacha qanday holatda tahlil qilinganligi va qaysi jabhalari nuqtayi nazaridan ilmiy izlanishlar olib borilganligi haqida mulohazalar yuritilgan.

Kalit so'zlar: frazema, frazeosemantik maydon, konsept, konseptosfera, lingvokulturologiya, badiiy tahlil, lingvistik tahlil, turkologiya, madaniy kolorit.

Annotation: In this article, the essence of the phrase meaning the national color belonging to each nation, its role in linguistics, is revealed. Also, as the main object of the article, special attention is paid to the issues of linguistic research of Abdulla Qadiri's work. As a result of the study of idioms, it was found that they have an important role in reflecting the material lifestyle of the people, the direct connection of the culture developed over the centuries with the language, the development of the vocabulary of the people, and the diversity of the national language. In addition, comments were made about how phraseological research has been analyzed to date and from the perspective of which aspects scientific research has been carried out.

Keywords: phrasal verbs, linguoculturology, artistic analysis, linguistic analysis, Turkology, cultural color.

Аннотация: В данной статье раскрывается суть словосочетания, означающего национальный колорит, принадлежащий каждому народу, его роль в языкознании. Также в качестве основного объекта статьи особое внимание уделено вопросам лингвистического исследования творчества Абдуллы Кадири. В результате изучения фразеологизмов было установлено, что они играют важную роль в отражении материального образа жизни народа, непосредственной связи складывавшейся веками культуры с языком, развития словарного запаса народа, и разнообразие национального языка. Кроме того, были высказаны комментарии о том, как на сегодняшний день анализируются фразеологические исследования и с позиции каких аспектов проводятся научные исследования.

Ключевые слова: фразовые глаголы, лингвокультурология, художественный анализ, лингвистический анализ, тюркология, культурный колорит.

Kirish. Hozirgi kunda zamonaviy tilshunoslikda inson tadqiqot markazida va uning faoliyatiga oid tahliliy va amaliy yo‘naltirilgan antropotsentrik tadqiqotlar muhim rol o‘ynamoqda. Shu nuqtayi nazardan olib qaraladigan bo‘lsa, frazeologik birliklar va ularning semantik ma‘nolari bevosita inson va uning faoliyatiga chambarchas bog‘liq narsa-hodisa va tushunchalarni ifodalaydi. Bunday tushunchalar hodisalarning emotsionalligini oshirishda, obrazli tarzda ifodalalab berishga yordam beradi, ularni til va madaniyatning o‘zaro bog‘liq munosabatida ekanligini tadqiq etishda yanada dolzarblik kasb etadi. Shu kabi tadqiqot ishlaridagi frazemalar o‘zbek xalqining milliy-madaniy dunyoqarashini frazeologik sathdagi aspektlarini tahlil etishga yo‘naltirilgan. Frazema til qurilishining lug‘at bosqichiga mansub ikkinchi lisoniy birlik bo‘lib, birdan ortiq leksemaning o‘zaro semantik-sintaktik birlashuvi bilan tarkib topgan bo‘ladi, shunga ko‘ra tuzilma segment birlik deyiladi; sintaktik tuzilishi jihatidan birikmaga, gap shakliga teng bo‘lib, odatda nominativ va signifikativ vazifa bajaradi, lekin leksemadan ifoda jihati bilangina emas, mazmun jihati bilan ham farq qiladi. Adabiyotlarda ushbu til birligi frazeologizm, frazeologikbirlik kabi terminlar bilan ataladi; leksema, morfema terminlariga monand ravishda frazema deb atalishi ma‘qul. Frazemalar o‘rganiladigan sohani esa frazemika deb nomladik (adabiyotlarda frazeologiya termini qo‘llaniladi) .[20.2006.418]

Kognitiv tilshunoslik atamasining mazmuni inglizcha “cognitive – bilishga oid” so‘zi bilan bog‘liq. (Qiyoslang: “cognize – bilmoq, anglamoq, tushunmoq”, “cognition – bilish”). Ma‘lumki, dunyoni, voqelikni bilish, uni idrok etish oddiy hodisa emas. Ayrim hollarda bilishni to‘g‘ridan to‘g‘ri fahmlash, tushunish harakatlari bilan bog‘lab qo‘yishadi. Ammo, hayvonlarga ham qisman (oddiy shaklda bo‘lsa ham) fahmlash, tahlil qilish va umumlashtirish qobiliyati xos ekanligi ma‘lum. Shu sababli bilish faoliyati haqida gap ketganda, faqatgina cogitation (latincha), ya‘ni “aql, tafakkur” hodisasini tasavvur qilish bilan cheklanmasdan, balki cogitatorium – tafakkur faoliyati shaxsini hamda bu faoliyat bilan bog‘liq bo‘lgan barcha turdagi nomenal (ijtimoiy, madaniy, lisoniy) hodisalarni ham inobatga olish kerak bo‘ladi.[14.2006.10]. O‘.Yusupov konseptni quyidagicha ta‘riflagan: “Konsept – bu tashqi yoki ichki dunyodagi biror narsa yoki hodisa haqidagi ongimizdagi bilimlar majmuasidir, u haqidagi obrazlar va unga bo‘lgan ijobiy, salbiy yoki neytral baholashdir”[15.2011.10].

Materiallar va metodlar. Dunyo tilshunosligida bugungi kunda shu o‘rinda, o‘zbek tilshunosligida ham frazemalarning kognitiv, milliy-madaniy xususiyatlariga oid bo‘lgan tadqiqotlar olib borilmoqda. Badiiy asar va shoirlar yaratgan she‘riy asarlarini lingvistik tadqiq qilish, ularni kognitiv tilshunoslikda ifodalovchi konseptual jabhalarini tadqiqotlarda bor imkoniyatlaridan qay darajada mahorat bilan foydalanishni, ayniqsa tilning asosiy birliklaridan hisoblangan frazemalarning badiiy asarda qo‘llanishini kognitiv-konseptual xususiyatlarini tahlil qilish jarayonida frazemalarning turli xil ko‘rinishlarda qo‘llanilganligini ko‘rishimiz mumkin. Bunda tahlil qilingan asar davridan oldin qo‘llanilgan frazemalarning keyingi davrlarda yaratilgan asarlarda shakli o‘zgargan holda, yangi ma‘nolar ifodalaganligini ko‘rishimiz mumkin. Magistrlik dissertatsiyasini yozishdan maqsad ham Abdulla Qodiriy asarlarida uchratishimiz mumkin bo‘lgan barcha frazemalarni ajratgan holda ularni lingvokulturologik jihatdan ya‘ni frazemalarning kognitiv-konseptual xususiyatlarini ham amaliy ham nazariy jihatlarini ochib berishdan iborat. Bugungacha Abdulla Qodiriy asarlaridagi frazemalar tadqiqi birmuncha o‘rganilgan bo‘lsa ham, badiiy asarlardagi frazemalarning kognitiv-konseptual xususiyatlari doirasida o‘zbek tilshunosligida hali tadqiqot qilingan emas. Shunday ekan tadqiqotimizning asosiy alohida ahamiyat kasb etadigan maqsadi ham Abdulla Qodiriy asarlaridagi frazemalarning kognitiv-konseptual xususiyatlarini tahlil qilishdan iborat.

Bugungi kunda tilshunoslikda paydo bo'lgan antroposentrik paradigma inson o'zini qurshab turgan olamni va o'zini o'zi bilish orqali uning lisoniy tafakkurida millatga, xalqqa tegishli madaniy kod yashashini asoslab berdi. Markazida inson turuvchi va uning nutqiy shakllanishi, tafakkuri, mintaletiteti orqali o'sha xalqqa tegishli konseptlarning mavjudligi sababli tilshunoslikda zamonaviy tilshunoslik sohalari butun jahon tilshunosligiga kirib keldi. Bu XX asr oxirida tilshunoslikning rivojlanishi uning konseptual va metalisoniy apparatiga olam manzarasi terminining kirib kelishi bilan alohida ahamiyat kasb etdi. Antroposentrik paradigma doirasida tilshunoslikning turli sohalarida yangicha yo'nalishli tadqiqot ishlari amalga oshmoqda. Bu kabi tadqiqot ishlarida tahliliy va amaliy mulohazalar yuqori ko'rsatkichlarga ega bo'lib kelmoqda. Quyida frazemalarning kognitiv tahliliga doir tadqiqot ishlarini ko'rishimiz mumkin. Bayjigitov Omonulla Israfilovich. O'zbek muloqot nutqidagi frazeologik birliklar: kognitiv va lingvokulturologik tamoyillari [16.2023.34]. Z. Teshaboyeva o'z tadqiqotida "Boburnoma"ning inglizcha tarjimasidagi frazema va frazeologik birliklarning milliy-madaniy xususiyatlarini semantik, kognitiv-konseptual, component usullarda tahlil qilish orqali, tarjimadagi frazemalarning farqli tomonlari va o'xshash jihatlarini aniqlagan. Shuningdek, ikki til o'rtasidagi ba'zi frazemalarning muqobil variantlarini tavsiya qilib o'tgan. [17.2017.45]

Tafakkur faoliyati bilan bog'liq bo'lgan "tushuncha" va kognitiv tilshunoslikda tadqiqotning asosiy predmeti sifatida qo'llanilayotgan "konsept" atamalarini bir xil ma'no-mazmunda qo'llash mumkinmi degan savol tug'iladi? Bu ikki tilshunoslik terminlari bir biridan qanday farq qiladi? Tushinishimcha, bu ikkala atama ham tafakkur birligi sifatida namoyon bo'ladi. Bularning ikkalasining ham yadroviy nuqtasi voqelikdagi predmet va hodisa o'rtasidagi obrazli tarzda tahlil qilinishi bilan muqobillanadi. Bu ikkisi tadqiqotning obyekti va tahlil natijalari bilan farqlanadi.

Natija va muhokama. Tadqiqot mavzusini yoritishda tahlil qilish, frazemalarni analiz qilish, komponent tahlil metodlari, qiyoslash va statistik tahlil qilish usullaridan foydalanilgan.

Masalaga ilmiy nuqtayi nazar bilan qaraydigan bo'lsak, tilimizning frazeologik lug'ati xalq madaniyati va mentalitetining qimmatli manbayi hisoblanadi. Tadqiqot ishimizda bu lug'at tarkibning yangicha sarhadlarini ochish va ularning nazariy va amaliy jihatlarini o'rganish muhim ahamiyatga ega deb o'ylaymiz. Frazeologizmlarda har bir xalqning mifologik qatlami, milliy udumlari, asrlar osha yetib kelgan rivoyatlari, chegaralangan taomillari, o'ziga xos urf-odatlar, ma'naviyati haqidagi tasavvurlari mujassamlashgan bo'ladi. Abdulla Qodiriyning asarlaridagi keltirilgan frazemalarni kognitiv-konseptual usulda tadqiq qilishning nazariy va amaliy ahamiyati, frazemalarning tub mohiyatida milliy madaniy kodning mavjudligi, milliy fonni ochib berishdagi maqsadlaridan iborat hisoblanadi. Tadqiqotning amaliy natijalari orqali frazeologik lug'atlarda o'zgartirish yasash va bir yozuvchi asarlariga doir frazeologik lug'atlar yaratish, lug'at boyligimizni oshirishdan iborat. Tadqiqot natijasidan leksikologiya, lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik kabi sohalarini o'qitishda foydalanish mumkin.

“Ko‘ngil” konseptining frazeosemantik maydondagi konseptosferasi.
“Holat” semali frazemalar.

T/R		Abdulla Qodiriy asarlarida mavjud frazemalar	“Holat” semali frazemalar-ning mikroguruhlari
1	“KO‘NGIL” KONSEPTI- NING KONSEPTOS- FERIK MAYDONI	ko‘ngil bog‘latmoq	ruhiy holat
2		ko‘ngli bo‘lmadi	ruhiy holat
3		ko‘ngil ko‘zi ochilmoq	tafakkur holatli
4		ko‘ngil tortmoq	ruhiy holat
5		ko‘ngil uzolmaslik	ruhiy holat
6		ko‘ngil qo‘ymoq	ruhiy holat
7		ko‘ngli g‘ashlanmoq	ruhiy holat
8		ko‘ngli aynimoq	jismoniy holat
9		ko‘ngliga kelmoq	tafakkur holatli
10		ko‘ngliga keltirmoq	tafakkur holatli
11		ko‘ngliga olmoq	jismoniy holat
12		ko‘ngli bo‘shashib ketmoq	jismoniy holat
13		ko‘ngliga tegmoq	tafakkur holati
14		ko‘ngliga shubha solmoq	jismoniy holat
15		ko‘nglidan kechirmoq	jismoniy holat
16		ko‘nglidan yuvib tashlamoq	jismoniy holat
17		ko‘nglini buzmoq	jismoniy holat
18		ko‘nglini to‘q tutmoq	tafakkur holati
19		ko‘nglini g‘ash qilmoq	jismoniy holat
20		ko‘ngli sovidi	jismoniy holat
21		ko‘ngli erib ketdi	jismoniy holat
22		ko‘ngli to‘ldi	jismoniy holat
23		ko‘ngli o‘ksidi	jismoniy holat
24		ko‘ngli qoldi	ruhiy holat
25		ko‘ngli g‘ash tortdi	jismoniy holat
26		ko‘ngliga tushmoq	tafakkur holati
27		ko‘ngli to‘lmoq	jismoniy holat
28		ko‘nglidan o‘tqazmoq	tafakkur holati
29		ko‘nglidan kechirmoq	tafakkur holati
30		ko‘nglidan chiqarib tashlamoq	tafakkur holati
31		ko‘ngli ketmoq	ruhiy holat
32		ko‘ngli tilamoq	ruhiy holat
33		Ko‘ngil yozmoq	jismoniy holatli
34		Ko‘ngli olinmoq	ruhiy holat
35		Ko‘nglidan chiqarmoq	tafakkur holatli
36		Ko‘nglini ko‘tarmoq	ruhiy holat
37		Ko‘nglini ko‘tarib tushmoq	jismoniy holat
38		Ko‘nglini ovlamoq	jismoniy holat
39		Ko‘nglini olmoq	ruhiy holat
40		Ko‘nglini ochmoq	jismoniy holat
41		Ko‘nglini sovutmoq	tafakkur holatli
42		Ko‘nglini bo‘shatmoq	jismoniy holat

43		Ko'ngliga qaramoq	tafakkur holatli
44		Ko'nglini xippa o'ziga bog'lamoq	jismoniy holat

Antroposentrik paradigmalarda vujudga kelgandan so'ng tilshunoslikda yangicha tadqiqotlar paydo bo'la boshladi. Tilshunoslikda shaxs va uni anglash birinchi darajaga olib chiqildi. Ushbu tadqiqotda ham shaxs va uni hatti-harakati frazemalar doirasida tahlil qilingan. Kognitiv nuqtayi nazardan olib qaralganda barcha tushunchalar inson atrofida birlashadi. Bilamizki, frazemalarning juda katta qismi insonning holatini ifoda etishga qaratilgan bo'ladi. Shunday ekan, nutqimizda deyarli holatni ifoda etuvchi frazemalar ancha faol. Abdulla Qodiriyning asarlarida ham frazemalarning katta qismini holat semali frazemalar tashkil qiladi. Tahlil natijalariga ko'ra ijodkor holat semali frazemalarni quyidagi maqsadlarda foydalangan:

1. qahramonning ichki holatini ifoda qilish uchun: (ko'ngil qo'yimoq, ko'ngli ketmoq, ko'ngli tilamoq)

2. qahramonning o'zgalarga nisbatan munosabatini aks ettirish uchun: (ko'ngli to'lmoq, ko'ngil qo'yimoq)

3. voqea-hodisaning holatini aks ettirish uchun: (ko'ngli g'ash tortdi, ko'nglidan yuvib tashlamoq, ko'ngil ko'zi ochilmoq).

Xulosa. Dunyo tilshunosligida bugungi kunda shu o'rinda, o'zbek tilshunosligida ham frazemalarning kognitiv, milliy-madaniy xususiyatlariga oid bo'lgan tadqiqotlar olib borilmoqda. Frazemalarni qiyosiy, chog'ishtirma, diaxron va shu kabi ko'plab aspektlarda faol va batafsil o'rganilishlar davom etib kelmoqda. Frazemalar diaxron aspektida uch xil ko'rinishda tadqiqotlar olib borilgan; lingvopoetik xususiyatlarini tahlil qilish orqali; diaxron turdagi va sinxron aspektida qiyoslash orqali tahlil qilish va bu tadqiqotlarda belgilangan manbanito'g'ri tanlash muhim hisoblanadi. Manbalarda berilgan frazemalarni aniqlash va ularni tarjimasidagi muammolarni aniqlashtirishlardan iborat. Harakat va holatni ifodalovchi frazemalar tadqiq qilish natijasida ularning insonning ijtimoiy mavqeyi va kelib chiqishini, mehnat munosabatini, hayotiy faoliyatining turli jabhalarini qamrab olganini ko'rishimiz mumkin. Bu tushunchalarning ijtimoiy hayotdagi madaniy, lingvomadaniy, kognitiv xususiyatlarining munosabatlardagi o'rni aks etadi. Ruhiy holatni ifodalovchi, tafakkur orqali anglashiladigan frazemalar, jismoniy holat orqali ifodalanadigan frazemalar, nutq orqali ifodalangan harakat semali frazemalar til egasining har tomonlama tafakkuri bilan bog'liq holda uning kognitiv belgisini ifodalashi bilan ajralib turadi. Tadqiqotda ham Abdulla Qodiriyning asarlaridan olingan frazemalarni turli xil frazeosemantik maydonlar doirasida ajratilgan holatda ularning kognitiv-konseptual tahlilini harakat, holat semali frazemalarning konseptosferasi yaratildi. Masalaga shu nuqtayi nazardan qaraganda so'z san'atkorlari tomonidan yaratilgan durdona asarlar tilini o'rganish, ularning adabiy tildan, uning boy imkoniyatlaridan qay darajada mahorat bilan foydalanganliklarini o'rganish hech qachon o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Ayniqsa, tilning eng muhim birliklaridan biri hisoblangan frazemaning badiiy asarda qo'llanishining, yanada aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, badiiy nutqda tutgan o'rining tahlilga olish, badiiy asar tili asarning asosiy qimmatini belgilovchi faktor ekanligini ko'rsatadi.

Tadqiqotga kognitiv – konseptual nuqtayi nazardan qaralganda yozuvchilar tomonidan yaratilgan asarlarning tilini o'rganish, ularning adabiy tildan farqli jihatlarini, uning boy imkoniyatlaridan qay darajada mahorat bilan foydalanganliklarini o'rganish hech qachon o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Tilning eng muhim birliklaridan biri – frazemalarning badiiy asarlarda qo'llanishining, yanada aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, badiiy nutqda tutgan o'rining tahlilga olish, badiiy asar tili asarning asosiy qimmatini belgilovchi asosiy belgi ekanligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик лугати. – Т.: Ўқитувчи наشريёти, 1978. – Б. 406.
2. Каҳхарова Х. Фразеологи Абдулла Кадири. АҚД. – Т.: 1985. – Б 246.
3. Маматов А.Э. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиши масалалари. Филол. фан. док. дисс... автореф. –Т.: 2000.
4. Маматов А.Э, Болтаева Б. Фразеологик бирликларнинг семантикпрагматик тадқиқи. Монография, Наврўз. –Т.: 2019.
5. Маматов А.Э. Ўзбек тили фразеологияси. Ўқув қўлланма, Наврўз. –Т.: 2019.
6. Алматова Ш. Ўзбек тили фраземаларининг компонент таҳлили. Филол. Фан. Ном. Дисс... – Т.: 2008.
7. В. А. Маслова. Лингвокультурология. – Москва, 2001.
8. Худайберганава Б.Д. Ўзбек тилидаги бадиий матнларнинг антропоцентрик таҳлили. Филол. Фан. Док. Дисс...– Т.: 2015.
9. Йўлдошев М. Бадиий матннинг лингвопоетик тадқиқи. Филол. Фан. Док. Дисс...– Т.: 2010.
10. Назарян А.Г. Фразеология современного французского языка. Москва. –1987. С –288.
11. Джалолова Л.О. Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романининг лингвистик тадқиқи. Филол. Фан. ном... дисс... автореф. – Т.: 2007.
12. Қодирий А. Сайланма. Шарҳ, –Т.: 2019.
13. Чориева З.Т. Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романидаги мактубларнинг лугавий-маъновий ва услубий хусусиятлари: Филол. Фан. ном... дисс. — Т., 2006.
14. Safarov Sh.Kognitiv tilshunoslik. Ilmiy risola “Sangzor” nashriyoti,– Jizzax: 2006. – B 10.
15. Юсупов Ў.Қ. Тилишуносликдаги янги йўналишлар ва уларда ишлатиладиган айрим услохотлар. Илмий мақола – Т.: 2011. – Б.10.
16. Bayjigitov Omonulla Israfilovich. O'zbek muloqot nutqidagi frazeologik birliklar: kognitiv va lingvokulturologik tamoyillari. Filol. Fan. D-ri. Dis. – Qarshi, 2023.
17. Тешабоева З Бобурноманинг инглизча таржималаридаги фразеологик бирликлар ва уларнинг миллий-маданий хусусиятлари. Филол. фанлари номзоди... дисс. — Т., 2017.
18. Жуманазарова Г. Фраземаларнинг нутқда қўлланилиши. –Т.: Турон замин -зиё, 2017. – Б. 6.
19. Abdurauf F. Saylanma. –Т.: Zabbarjad media, 2022.– B. 163-239.
20. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. –Т.: Universitet, 2006. –B. 418.
21. Турсунов У. ва бошқалар. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – Б.316.
22. Данькова Т.Н. Концепт “любовь” и его словесное воплощение в индивидуальном стиле А. Ахматовой. Канд. дисс. филол.наук. – 2000.
23. Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / РАН ИЯ. М.: Языки славянской культуры. – 2004.
24. Арутюнова В.Д. Язык и мир человека. 2-е изд., испр. – М.: 1999. – 896 с.
25. Вежбицкая А. Семантика, культура и познание: общечеловеческие понятия в культуроспецифичных контекстах. Oxford: Oxford University Press, 1992. – p.3–22. – 206 с.

DILAFRO‘Z QO‘SHMURODOVA,

O‘zMU Lingvistika (O‘zbek tili) mutaxassisligi magistranti

O‘ZBEK REKLAMA MATNLARINING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: Ushbu maqolamizda o‘zbek reklama matnlarining lingvistik xususiyatlariga e‘tibor qaratdik. Reklamaning hayotimizga chuqur o‘rnashib boryotganining sabablaridan biri sifatida til xususiyatlari inobatga olindi. Reklama uchun tilning ahamiyati, qanday til vositalaridan foydalanish reklamaning muvaffaqiyatini ta‘minlashi haqida fikr va mulohazalarimizni bildirib o‘tdik. O‘zbek reklama matnlarining til xususiyatlarini o‘rganishda, asosan, fonetik va leksik sathlarga e‘tibor qaratdik. Bu sathlarning aynan reklamalar uchun ahamiyatli bo‘lgan jihatlari-ni hisobga oldik. Fonetik sathda reklama matnlarida uchrovchi alliteratsiya va qofiyaga ahami-yat berilgan bo‘lsa, leksik sathda qanday so‘z turkumlaridan foydalanish matn muvaffaqiyatini oshirishi, qisqartma so‘zlarning qo‘llanilishi, ma‘no ko‘chish usullarining qaysi biri reklamada ko‘p uchrash, chet so‘zlardan tarjimasiz foydalanish kabi holatlar misollar yordamida o‘rganil-di. O‘zbek tili imkoniyatlari reklama matnlari yaratish uchun yetarli ekanligini birmuncha ochib berishga harakat qildik. Reklama matnlarida qaysi so‘z turkumlari qanday jihatlarni ochishga xizmat qilishi, bu matnlarda qaysi turkumlardan ko‘p foydalanishimiz haqida to‘xtalib o‘tdik. Reklamalarda chet so‘zlarning qo‘llanilishi va uning matnga ko‘rsatgan ta‘sirlari, ya‘ni matnning tushunilishiga qilgan ta‘sirlari ham ko‘rib o‘tildi. Reklamalarda noaniqliklarga sabab bo‘layot-gan holatlar ham o‘rganildi. Noaniqliklarni bartaraf etish uchun nimalar qilish lozimligi haqi-da o‘z tavsiyalarimizni berib o‘tdik. Maqolamiz orqali reklama iqtisodiyotning o‘rganish obyekti bo‘lishiga qaramay, uning til xususiyatlarini inobatga olgan holda o‘rganish orqali tilshunoslik-ni ham obyektiga aylanib borishi birqadar asoslandi.

Kalit so‘zlar: reklama, reklama matni, til, fonetik xususiyat, leksik xususiyat, sintaktik xususi-yat, sifat, son, ravish.

Аннотация: В данной статье мы остановились на языковых особенностях узбекских рекламных текстов. Языковые особенности были учтены как одна из причин, почему реклама глубоко вошла в нашу жизнь. Мы поделились своими мыслями и мнениями о важности языка для рекламы, о том, какие языковые инструменты можно использовать для обеспечения успеха рекламы. При изучении языковых особенностей узбекских рекламных текстов мы в основном ориентировались на фонетический и лексический уровни. Мы учили важные для рекламы аспекты этих уровней. Если на фонетическом уровне важны аллитерация и рифма, встречающиеся в рекламных текстах, то на лексическом уровне какие группы слов можно использовать для повышения успешности текста, использование сокращений, какие из способов передачи смысла наиболее распространены. в рекламе на примерах изучались такие зарубежные случаи, как использование слов без перевода. Мы постарались выявить, что возможностей узбекского языка достаточно для создания рекламных текстов. Мы обсудили, какие группы слов служат для раскрытия каких аспектов в рекламных текстах и какие группы мы используем в этих текстах чаще всего. Также

рассматривалось использование иностранных слов в рекламных объявлениях и их влияние на текст, то есть их влияние на понимание текста. Также изучались обстоятельства, вызывающие двусмысленность в рекламных объявлениях. Мы дали свои рекомендации, что делать, чтобы устранить неопределенности. Благодаря нашей статье, несмотря на то, что реклама является объектом изучения экономики, она стала объектом лингвистики, изучая ее с учетом особенностей языка.

Ключевые слова: реклама, рекламный текст, язык, фонетический признак, лексический признак, синтаксический признак, качество, число, манера.

Abstract: In this article, we focused on the linguistic features of Uzbek advertising texts. Language features were taken into account as one of the reasons why advertising is deeply entrenched in our lives. We shared our thoughts and opinions about the importance of language for advertising, what language tools can be used to ensure the success of advertising. In studying the language features of Uzbek advertising texts, we mainly focused on the phonetic and lexical levels. We took into account the aspects of these levels that are important for advertisements. If at the phonetic level, alliteration and rhyme found in advertising texts are important, at the lexical level, what word groups can be used to increase the success of the text, the use of abbreviations, which of the methods of transferring meaning are most common in advertising, foreign cases such as the use of words without translation were studied with the help of examples. We tried to reveal that the capabilities of the Uzbek language are sufficient for creating advertising texts. We discussed which word groups serve to reveal what aspects in advertising texts, and which groups we use the most in these texts. The use of foreign words in advertisements and their effects on the text, that is, their effects on the understanding of the text, were also considered. Circumstances causing ambiguities in advertisements were also studied. We gave our recommendations on what to do to eliminate uncertainties. Through our article, despite the fact that advertising is an object of study of economics, it has become an object of linguistics by studying it taking into account the characteristics of language.

Key words: advertising, advertising text, language, phonetic feature, lexical feature, syntactic feature, quality, number, manner.

Kundan kunga rivojlanib borayotgan zamonimizda reklama hayotimizning ajralmas qismiga aylanib ulgurdi. Internet tarmoqlari, televideniya, radio, gazeta, jurnallar, peshlavhalar, savdo-sotiq markazlari, avtomobillar, kiyim-kechaklar bularning barchasida reklama bilan qarshilashamiz. Reklama qadimdan sodda shaklda mavjud bo'lgan. Masalan, bozorlarda o'z mahsulotini sotish uchun uning xususiyatlarini aytib xaridor chaqirish "ob qoling, yeb qoling, olganlar darmonda, olmaganlar armonda" [Mamirova D., 2022: 12] kabi birliklar orqali, biror tomosha uyushtirish oldi u haqida e'lon osish yoki e'lon qilish kabilar buning yorqin isbotidir. Reklama so'zi "qichqirmoq" degan ma'noni anglatadi, bu ma'no qadim zamonlardagi reklamalar uchun to'la mos kelsa, hozirgi zamon reklamalari uchun majoziylik kasb etadi. Chunki hozir qichqiriqlar bilan hamisha reklama berilmaydi, aksincha uning zahirida shu kuch mujassam bo'ladi.

Ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy, maishiy sohalarning barchasining tayanch markaziga aylanib ulgurgan – reklama. Reklama hayot tarzimizning shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi. U jamiyat uchun mo'ljallangan ma'lumotdir. Reklamaning har qanday turi axborot berish uchun xizmat qiladi. Tezlik bilan hayotimizning barcha jabhalariga kirib kelayotganligining sabablaridan biri uning til xususiyatlaridir. Reklama axborot berishi, ishonitirishi, undashi uchun, albatta, tili ravon bo'lishi

lozim. Shularni inobatga olib, reklamaning asosiy elementi til desak yanglishmaymiz. Reklamani tilsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Xoh og'zaki, xoh yozma reklama bo'lsin barchasida til mavjud. Reklama til vositasida so'zlaydi. Tilning qaysi qirrasidan foydalanishi reklama tuzuvchining xohishi va mahoratiga bog'liq.

Til xususiyatlaridan o'rinli va to'g'ri foydalanish reklama samaradorligini oshirib, mahsulot yoki xizmatning xaridorgir bo'lishiga sabab bo'ladi. Reklamaning til xususiyatlarini tahlil qilishda fonetik, leksik jihatlariga e'tibor qaratish to'g'ri deb hisoblaymiz.

Reklamaning til xususiyatlarini o'rganishda tavsifiy, assotsiativ eksperiment usullardan foydalanildi.

Reklama matnlarining fonetik xususiyatlari deganda, undagi tovushlar uyg'unligiga e'tibor berish o'rinlidir. Bu jarayonda alleteratsiya, qofiyalar muhim ahamiyat kasb etadi. Ular reklama matnida tovushlar uyg'unligiga asoslanadi. Bu fonetik jihatdan reklamani shakllantirishda, jarangdorligini oshirishda eng muhim vositalardandir. Quyidagi misollar yordamida fonetik xususiyatning ahamiyatini izohlashga harakat qilamiz:

1. *Mobiuzga **ulaning** va avtomobil yutib olish imkoniyatiga **ega bo'ling!***

2. *Gilamni yuvdirma **xotinga***

*Xotin tengdur **oltinga***

Yuqoridagi reklama matnlarida qofiyadosh so'zlardan foydalanish orqali reklama diqqatni jalb qilmoqda. Undagi tovushlar ohangdorligi reklamaning ta'sir kuchini oshirishga xizmat qilmoqda. Qofiya adabiyotshunoslik ilmida, arabcha so'zdan olingan bo'lib, she'rda bir necha bayt yoki misralar oxiridagi so'zlarning o'zaro ohangdosh, mos bo'lishidir. Reklama matni hech qanday she'riy matn emas, ammo, unda ham qofiyadan foydalanilmoqda. Bunga asosiy sabab, xaridorni jalb etib, mahsulot yoki xizmatdan foydalanishga undashdir. Qofiyadosh so'zlar orqali jarangdorlik va ta'sirchanlik kuchi ortadi, mana shular reklama matni uchun muhim. Bundan tashqari, reklama matnini xotirada tez va oson saqlanib qolishiga ham qofiya sabab bo'ladi. Bu jarayon esa reklama samaradorligiga ta'sir ko'rsatadi. Ko'rinib turibdiki, reklama matni yaratuvchida lingvistik salohiyat bo'lishi lozim. So'z boyligi yaxshi bo'lgan inson qofiyadosh so'zlarni tanlashda qiynalmaydi.

Reklama matnining fonetik xususiyati uchun alliteratsiya hodisasi ham ahamiyatlidir. Alliteratsiya misralar, undagi so'zlar boshida bir xil undosh tovushlarning takror qo'llanishidir. Bu hodisa ham jarangdorlikning ortishiga xizmat qiladi, bundan tashqari kishida reklamaga bo'lgan qiziqishning oshishiga sabab bo'ladi. Bir xil tovushlarning takrorlanib kelishi, eslab qolishni ham osonlashtiradi. Reklama uchun ahamiyatli hisoblangan bu jihat alliteratsiya orqali beriladi. Quyidagi reklama matnlari bunga misol bo'la oladi:

1. ***Biznesingizni biz bilan boshlang!***

2. ***To'yga to'yona!***

Reklama matnlari ommaviy madaniyatning bir qismidir. Ular tildagi o'zgarishlarga va leksikaga ham ta'sir o'tkazadi. Reklama matnlari, asosan, mikromatnlar hisoblanadi. Mikromatn deb, bir necha gaplarning o'zaro grammatik va mazmuniy bog'lanishidan tashkil topgan, mazmuniy yaxlitlikka ega bo'lgan qo'shma gaplarga nisbatan kattaroq yozma yoki og'zaki nutq bo'lagiga aytiladi. Reklama matnlarining mikromatn shaklida ko'p uchrashining asosiy sabablaridan biri, unga duch kelgan xaridor yoki foydalanuvchi uchun aniqlikni ta'minlash, vaqtni tejash va xotirada tez va uzoq vaqt saqlanib qolishidir.

Reklama matnida leksik xususiyatlar ham alohida ahamiyatga ega. Tilshunoslikda leksik sath, tilning lug'at boyligi bilan aloqadordir. Shu tufayli, reklamadagi sifatlar, ravishlar, olmoshlar, olinma so'zlarni tadqiq qilish orqali leksik xususiyatlarini o'rganish o'rinli deb hisoblaymiz. Reklamalarda barcha so'z turkumlaridan keng foydalaniladi. "Qisqa va ta'sirchan matnni yara-

tishda mustaqil soʻz turkumlari, xususan, ot, sifat va feʼllardan faol foydalaniladi. Otlar mahsulot yoki xizmatning nomini, sifatlar uning ijobiy xususiyatlarini ifodalash uchun xizmat qiladi. Feʼl esa foydalanuvchini harakatga keltirishda favqulotda muhim sanaladi. 200 ta reklama matnlarining tahlili shuni koʻrsatdiki, oʻzbekcha reklama matnlarini hosil qiluvchi soʻzlarning turkumlari quyidagicha nisbatda: otlar – 40 foizdan koʻproq, feʼllar 20 foizdan koʻproq, sifatlar – 16 foizdan koʻproq. Otlar reklama matnlarida boshqa turkumlarga nisbatan koʻproq qoʻllanishini mahsulot nomini anglatuvchi otning foydalanuvchilar tasavvurlarini ijobiy tuygʻular bilan bogʻlovchi boshqa otlarga qiyoslanishiga asoslanuvchi reklamalar salmoqli ekanligi bilan izohlash mumkin” [Yunusova Sh., 2023: 79].

Sifat, ravish, olmosh va sonlarning qoʻllanishi matnga ijobiy taʼsir oʻtkazadi. Sifatlar reklama qilinayotgan mahsulot yoki xizmatning tavsifini berib, taʼmi, shakli, mazasi va xususiyatlari haqida foydalanuvchida taassurot uygʻotadi. Bular orqali foydalanuvchi reklamaga yuqori baho berib, reklama qilinayotgan mahsulot yoki xizmatdan foydalanib koʻrishga qiziqishi ortadi. Xususiyat sifatleri boshqa sifat turlariga qaraganda reklamada koʻproq uchraydi. 100 dan ortiq reklama matnleri tahlili bunga yorqin isbot boʻla oldi. Quyida baʼzilarini keltirib oʻtamiz:

1. *Yanada **chanqoq** boʻl. Pepsi.*
2. *Zamonaviy qadoqdagi **sevimli** taʼm. Pepsi.*

Sifatning daraja shakllaridan ham reklama matnlarida keng foydalaniladi. Tadqiqotimiz natijasida ortirma daraja shakli, reklamada boshqa darajaga nisbatan koʻp foydalaniladigan daraja ekanligiga amin boʻldik. Juda va eng soʻzlari bu darajani hosil qilishda koʻp qoʻllanuvchi soʻzlar ekanligi ham tadqiqotlarimizdan maʼlum boʻldi. Masalan:

1. *Ushbu jazirama yozning **eng qaynoq** aksiyasi! CoCa Cola.*
2. *Cheers. Turfa xil va **juda mazali**!*

Bundan faqat shu soʻzlar orqali reklama matnlarida ortirma daraja hosil boʻladi, degan fikrga kelish notoʻgʻri. Bu darajani hosil qilishda qoʻshimchalardan foydalanilgan reklama matnlari ham mavjud.

*Yandex Go Biz taomni issiq**qina** yetkazamiz*

mana bu reklama matnida ortirma daraja hosil qilishda qoʻshimchadan foydalanilgan.

Qiyosiy darajadan ham reklama matnlarida foydalaniladi. Bu daraja shakli qiyosiylik orqali reklamaga yangicha ruh bagʻishlaydi. Quyidagi reklama matnlarida qiyosiy daraja orqali reklama qilinayotgan mahsulot yoki xizmatning tavsifi berilgan. Masalan:

1. ***Yaqinroq**
Tezroq
Kuchliroq*
2. ***Yaxshiroq** smartfon – yaxshiroq hayot! Galaxy A73*

Oʻzbek reklama matnlarini oʻrganish jarayonida ozaytirma darajadagi sifatlarga duch kelmadik. Buning sababi ravshan. Ozaytirma daraja orqali belgining xususiyati kamaytiriladi, bu jihat reklama muvaffaqiyati uchun toʻsqinlik qiladi. reklama uchun natija ahamiyatlidir. Shu tufayli, reklama yaratuvchilar bu daraja shaklidan foydalanishni maʼqul koʻrmaydilar.

Olmoshlar tilshunoslikda biror nimani koʻrsatish, umumlashtirish, donalash, takrorlarni oldini olish uchun qoʻllaniladi. Reklama matnlarida ham shu maqsadda foydalaniladi, desak yangilish boʻlmaydi. Kuchliroq taʼkidlab, koʻrsatish reklama matnlarida olmoshning zimmasidadir. Olmoshlar orqali xususiyatlar jamlab koʻrsatiladi. Misol uchun ushbu reklama matnlarini koʻrib chiqaylik:

1. ***Siz** va oilangiz uchun laboratoriya xizmatlari*
2. *Kunning **barcha** afzalliklari – bir obunada. Yandex Plus.*

100 dan ortiq reklama matnlari tahlil qilinganda, kishilik va belgilash olmoshlarining boshqa olmosh turlariga nisbatan reklama matnlarida ko'p uchrashi, qo'llanishi jihatidan so'roq va ko'rsatish olmoshlari ulardan keyingi o'rinni egallashi aniqlandi. Kishilik olmoshlari shaxsni anglatuvchi so'zlar o'rnida qo'llansa, belgilash olmoshlari biror narsa yoki shaxsning belgisini jamlab yoki ayirib ko'rsatish uchun xizmat qiladi. Bu olmoshlarning shu xarakteri reklama matnida ko'p qo'llanishiga sabab bo'ladi. Buning isboti sifatida, yuqoridagi reklama matnlarini ham keltirishimiz mumkin. Ko'rsatish olmoshlari ko'rsatib, biror narsaga ishora qilishda, so'roq olmoshlari so'rash va reklama matnida biror qarorga kelishga undash vazifalarini bajaradi. Olmoshning boshqa turlari ham reklama matnlarida uchrab turadi, ammo, ularga nisbatan kam duch kelamiz.

Sonlarni matnlarda keltirishimizdan maqsad, matnning aniqlik darajasini oshirishdir. Mana shu jihati bilan sonlar reklama matnlarida ham keng qo'llaniladi. Reklamalarda biror nimaning aniq miqdorini ifodalash yoki tartibini ko'rsatish uchun sonlardan foydalaniladi. Ma'lumki, sonlar arab raqamlari (3, 17, 30, 26, 18), rim raqamlari (V, XV, XX, XVI, XIX) yoki harflar (ikki, sakkiz, o'n bir, yuz, yigirma) bilan ifodalanadi. Reklama matnlarida miqdor sonlar, asosan, arab raqamlarida, tartib sonlar esa harflar vositasida beriladi. Quyidagi reklama matnlarini bunga misol qilib keltirishimiz mumkin:

1. *Eco dry – terlashga qarshi 7 kungacha himoya*

2. *Shoshil va **birinchi** bo'li*

Misollarimizdan ma'lum bo'ladiki, miqdor sonlar reklamalarda aniqlik uchun xizmat qilsa, tartib sonlar ta'kid uchun xizmat qilib kelmoqda.

Ravish so'z turkumining reklama matnlarida qo'llanib, belgining belgisini bildirib kelishi, ko'tarinki ruhni berish va da'vat etish, undash kabi vazifalarni o'z zimmasiga oladi. Reklamalarda payt va holat ravishlaridan boshqa ravish turlariga nisbatan ko'p foydalaniladi. Masalan:

1. ***Hozir** ol,*

***Keyin** to'la. ANORBANK.*

2. *Artel – **doimo** birga!*

Ushbu reklama matnlarida asosiy fikrlar ravishlarda jamlangan. Ravish so'z turkumi orqali reklamaning bosh g'oyasi ifodalangan.

Reklama matni erkin matn bo'lganligi tufayli, unda barcha so'z turkumlari qo'llanishi mumkin. Bu jarayonda barcha so'z turkumlariga ma'lum bir vazifa yuklatiladi. Matnning ommabop shaklda bo'lishi, unda qo'llanuvchi turkumlarga bog'liq. Reklama matni faqat bir so'z turkumi orqali ham berilishi mumkin. Bu jarayonda matnning yo'naltirish kuchi yanada ortadi. Chunki faqat bir so'z turkumidan foydalanish matnning esda qolishi va diqqatni tez jalb qilishiga sabab bo'ladi, bu jarayonda ta'kid kuchli bo'ladi. Misol sifatida quyidagi reklama matnini ko'rsatishimiz mumkin:

Tatib ko'ring!

Qiyoslang!

Tanlang! Sherin.

Bu reklama matnida faqat fe'l so'z turkumidan foydalanilgan. Satrdan satrga ma'no kuchayib borgan. Avval kolbasa mahsulotlarini iste'mol qilib ko'rishga chaqiriq bo'lsa, ta'tib ko'rib uni boshqasi bilan taqqoslashga da'vat etish keyingi satrda oydinlashadi, bu jarayonlar bajarilganidan so'ng esa iste'molchi yoki foydalanuvchiga tanlov qilish borasida chaqiriq mavjud. Bu hodisa bosqichma – bosqich qay tarzda amalga oshirilishi mantiqiy ketma-ketlikda bir so'z turkumi orqali berilmoqda. Bir so'z turkumi vositasida mana shunday reklama matnlari yaratish bir xillikdan qochishga xizmat qiladi.

Reklama matnlarida tildagi ma'no ko'chish usullaridan ham keng foydalaniladi. Ma'no ko'chishi deyilganda, bir predmet yoki biror hodisa nomining keyinchalik boshqa predmet yoki hodisani anglatish xususiyati tushuniladi. Tilda ma'no ko'chishining quyidagi turlari uchraydi:

1. Metafora usuli bilan ma'no ko'chishi – ifodalanayotgan predmet yoki hodisalar o'rtasida o'xshashlik asosida ko'chadi. Masalan: baxt cho'qqisi, choynakning burni.

2. Metonimiya usuli bilan ma'no ko'chishi – bu usul predmet yoki hodisalarning o'zaro aloqadorligiga asoslanadi. Masalan: Boburni ko'tarib yuribman; Urush boshlanganidan bexabar shahar osuda uxlar edi. Shahar (aholi punkiti) – Shahar (o'sha yerning aholisi) ma'nolarida.

3. Sinekdoxa usuli bilan ma'noning ko'chishi – bunda predmet yoki hodisalarning miqdor belgilariga asoslaniladi. Masalan: Qo'limni kesib oldim, Eshigimizga kimlar kelmagan.

4. Vazifasidagi o'xshashlik asosida ma'no ko'chishi – o'q (miltiqning o'qi) – o'q (zambarakning o'qi) – o'q (nayzaning o'qi) kabilar.

Yuqoridagi usullardan metonimiya hodisasi reklama matnlarida eng ko'p uchraydigan ma'no ko'chish usullaridir. Quyidagi reklama matnlarini bularga misol qilib keltirishimiz mumkin:

1. **PRESIDENT** bilan Parijga uchamiz!

2. **HUAWEI** rekordlarni zabt etmoqda!

Misollarda keltirilgan 1-reklama matnidagi **PRESIDENT** so'zi orqali ma'no ko'chirilgan, bunda davlat rahbari bilan sayohat qilish emas, balki shu brend nomi ostidagi mahsulotlarni ya'ni, sut mahsulotlarini sotib olishga undash mavjud. 2-matnda **HUAWEI** brendidagi telefonlar nazarda tutilgan. Bulardan ko'rinib turibdiki, reklama matnlarida metonimiya hodisasidan keng foydalaniladi. Bu usul reklamani ta'sir kuchini oshirib, mahsulot yoki xizmatning nima ekanligiga, undan foydalanishga qiziqish uyg'otish uchun xizmat qiladi.

Hozirgi vaqtda reklama matnlarida o'zlashma qatlam so'zlari ancha faol qo'llanilmoqda. Bunga jahonda yuz berayotgan siyosiy va iqtisodiy jarayon o'z ta'sirini o'tkazmoqda. Natijada unga qo'yilgan talablar ham shunga qarab o'zgarib bormoqda. Shu tufayli reklama qiluvchilar bu holatlarni inobatga olib, reklama matnlari yaratish jarayonida o'zlashma qatlam so'zlaridan keng foydalanishmoqda. O'zlashma qatlam so'zlari brendlarni nomini ifodalashda erkin qo'llaniladi. Chunki brend ishlab chiqaruvchi va targ'ib qiluvchilarning nomi (ismi) bo'lganligi tufayli uni tarjima orqali berish maqsadga muvofiq emas. Ammo ba'zi so'zlarning tarjimasiz, qistarma (abbrivatura) shaklida berilishi noaniqliklar keltirib chiqarmoqda. Bu kabi holatlarga e'tiborli bo'lish zarur. Misol tariqasida ushbu reklama matnini ko'rsatishimiz mumkin:

1. **IT** ning tagi rohat

2. **PAPA**ni qo'li shirinroq. **PAPAJOHNS**.

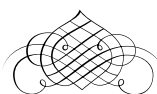
Yuqoridagi reklamalarda IT abbriviaturasidan foydalanilgan. Bu tarjima qilinmay shu holi-cha olingan birikma. IT ning yoyilmasi "information technology" ingliz tilidagi so'z. Bu o'zbek tiliga "axborot texnologiyalari" deb tarjima qilinadi. Zamonaviy texnologiyalarning rivojlanishi natijasida xalqimizning ma'lum bir qatlami buning nima ekanligini va o'zbekcha muqobilini ham tushunishadi, ammo, butun xalq emas. U soha haqida hech qanday ma'lumoti bo'lmagan inson, IT abbriviaturasini it (hayvon) shaklida tushunishi tabiiy. Mana shu kabi chalkashliklar reklama matnlarimizda uchrab turibdi. Bu chet so'zlarni tarjimasiz olish natijasida vujudga kelmoqda. Reklama bunday yondashuv va bunday munosabat, nafaqat reklamani muvaffaqiyatsiz bo'lishiga ta'sir o'tkazadi, balki o'zbek tilining mavqeyiga ham putur yetkazadi. Bunday o'rinlarda so'zni tarjimasining abbriviaturasini olish yoki shunga mos keluvchi boshqa jumla yaratish o'rinli deb hisoblaymiz. Yoki 2-reklama matnidagi **PAPA** so'zining qo'llanishi. Bu ham tarjimasiz berilgan rus tilidagi so'zdir. To'g'ri, bu qaysidir ma'noda yangilik, insonlar qiziqishini ortishiga sabab bo'luvchi vosita bo'lib xizmat qilishi mumkin reklama matnida, ammo, shu o'rinda chalkashlik keltirib

chiqaruvchi vosita sifatida ham keltirishimiz mumkin. **PAPAJOHNS** nomli pitsa brendining mavjudligi haqida xabardor bo'lgan kishi reklamadagi ishorani to'liq tushunishi mumkin, ammo, u haqida xabari bo'lmagan insonda qo'llangan chet so'z yana tushunmovchiliklar keltirib chiqaradi.

Reklama xususiyatlarini ochuvchi qurol til bo'lganligi tufayli, undagi tilni o'rganish reklamaning muvaffaqiyatiga sabab bo'ladi. Tadqiqotlardan ko'rinadiki, reklama tili sodda, ravon, o'ynoqi bo'lishi mumkin. Tilning qaysi shakli tanlanishi emas, ommaviylik kasb eta olishi reklama uchun muhimdir. Chunki reklama ommaga mo'ljallangan ma'lumotdir. Shu tufayli, u ma'lumot yetkazilishi mobaynida xalqchillikka e'tibor qaratish o'rinlidir. Reklama matnida yuqoridagi holatlarni e'tiborsiz qoldirmasligimiz lozim. Bular tilimiz mavqeyining pasayishiga olib keluvchi elementlar bo'lib xizmat qilishi mumkin. Ularga bee'tibor bo'lish, tilimiz mavqeyining pasayishiga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Botirova M. (2023). *Jahon tilshunosligi va turkologiyada reklama tadqiqiga oid ishlar tahlili*// *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. Iyun.
2. Фарби Э.Д. (2004). *Как создать успешную рекламу*. - Санкт-Петербург: Нева.
3. Gafurov B. (2023). *Reklama diskursida tibbiyot leksikasi: funksional-semantik va lingvomadaniy jihatlar (rus va o'zbek tillari misolida): Avtoreferat. filol. fanlari doktori (DSc) diss.* – Buxoro.
4. Mamirova D. (2022). *O'zbek reklama matnlarining sotsiolingvistik xususiyatlari: Avtoreferat. Filol. fanlari bo'yicha falsafa doktori diss.* – Samarqand.
5. Николаевич М.П. (2005). *Психолингвистические аспекты воздействия рекламных текстов: Автореф. дисс. ...канд.филол.наук.* – Москва.
6. Ризв Р. (1973). *Слова в рекламы*. - Москва.
7. Розенталь Д.Э, Кохтев.Н.Н. (1981). *Язык рекламных текстов*. – Москва.
8. Репьев А.П. (2008). *Язык рекламы*. – Москва: МГУ.
9. Yunusova Sh. (2023). *O'zbek tilida reklama matnlarining sintaktik xususiyatlari va pragmatik xoslanishi: Filol. fanlari bo'yicha falsafa doktori diss.* – Guliston.
10. Shamsiyeva M. (2017). *Reklama matnining psixolingvistik xususiyatlari*// *Methodist – I*. – Toshkent.

С.С.КАЗАХБАЕВ,

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық
институты филология илимлери докторы (DSc)

ФОЛЬКЛОРТАНЫҰШЫ АЛЫМ ХӘМ ШЕБЕР ДӨРЕТИҰШИ

(FOLKLORSHUNOS OLIM VA MAHORATLI IJODKOR)

Annotatsiya: Maqolada atogʻli folklorshunos olim Kenesboy Allambergenovning ilmiy va ijodi hayot yoʻli keng turda bayon qilingan. Shuningdek, uning ijodkor sifatida adabiy meroslari adabiy va ilmiy jihatdan tahlil qilinadi.

Kalit soʻzlar: folklorshunoslik, K.Allambergenov, “Edige” dostoni, adabiyotshunoslik, qoraqalpoq prozasi.

Аннотация: В статье описана научная и творческая жизнь известного ученого-фольклориста Кенесбая Алламбергенова. Также с литературной и научной точки зрения анализируется его литературное наследие как творца.

Ключевые слова: фольклор, К.Алламбергенов, эпос “Едиге”, литературоведение, каракалпакская проза.

Abstract: The scientific and creative life of famous folklorist scientist Kenesboy Allambergenov is described in the article. Also, his literary heritage as a creator is analyzed from a literary and scientific point of view.

Keywords: folklore, K.Allambergenov, “Edige” epic, literary studies, Karakalpak prose.

XX әсирдин төртинши шерегинде каракалпақ прозасында хәм әдебиятта-
ныў илиминде озиниң салмағы менен көзге түскен, “жети кырлы бир
сырлы”, “жүзден жүйрик мыңнан тулпар” болып шыккан әдебиятта-
ныў илиминиң жанкүйери, “Едигетаныў” илимин дүньяға танытқан көрнекли фольклорта-
ныўшы, Қарақалпақстан халық жазыўшысы хәм устаз Бердақ атындағы Мәмлекетлик сый-
лықтың лауреаты, өз дөретиўшилигинде “тәбият хәм экология мәселесин бас машқала деп
билген” белгили әдебиятшы алым, филология илимлериниң докторы, профессор Кеңесбай
Алламбергенов 1954-жылы Қараөзек районында туўылған. Мийнет жолын орта мектепти
питкергеннен кейин туўылған аўылындағы №23 ПМКның слесары, механизаторы хызмет-
леринен баслаған. 1972-1976-жыллары Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институ-
тында тәлим алып, Тарийх-филология факультетин айрықша диплом менен тамамлаған.
1976-2012-жыллар аралығында “Жеткиншек” газетасында әдебий хызметкер, Нөкистеги
кәсип-өнер билим журтында Қарақалпақ тили хәм әдебияты пәни муғаллими, “Әмиўдәрья”
журналының бас редакторы, Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети ме-
нен Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтында Қарақалпақ әде-
бияты кафедрасы оқытыўшысы, Қарақалпақ әдебияты кафедрасының баслығы, Қарақалпақ

тили ҳам адабияты факультети деканы, НМПИның оқыў ислери бойынша проректоры лаўазымларында ислеген. 2013-жылдан өмириниң соңына шекем НМПИ Қарақалпақ адабияты кафедрасының баслығы болған.

“Болаар бала бес жасынан” дегендей ол өткен эсирдин 70-80-жылларынан баслап-ақ яғный мектепте оқып жүрген ўактынан-ақ адабиятқа деген қызығыўшылығының бар екенлигин өзи аңлап жетеди. Хәм газета бетлеринде 1971-жылы “Дәслепки бес” гүрриңи менен өзиниң адабияттағы бет ашарын баслайды. Бул гүрриң 1972-жылы өзбек тилинде “Гулхан” журналында жәрияланады. Сол жыллардан баслап ақ “Жер монологи”, “Бир ҳасыл ийт еди өзи”, “Еки тайыншак”, “Шөлде де суў болады”, “Сағыныш”, “Мылтық”, “Өшпейтуғын от”, “Күшик хәм бала”, “Ақшамдағы айқас”, “Және бәхәр келди”, “Сары сыйыр, қасқырлар, және кишкене Бердибай ҳақында бир ўақыя”, “Қағаздағы қала”, “Саз шертекен бала”, темасындағы бир қанша гүрриңлери менен бирге “Қуслар қайтқан күн” повестин 1979-жыллары республикалық газета бетлеринде жәриялайды.

Балалар ушын арналған дәслепки бул шығармалар тематикасы көркемлик идеялық эстетикалық жақтан өзгешелиги бойыншада бүгинги күн хәм келешектеде ең жақсы адабиятта өз орнын табатуғын қунын жойтпайтуғын шығармалардың қатарында болып қалады.

Устаз тек балалар адабияты менен шекленип қалмады. Излениўшиликти, талапшаңлықты жақсы көретуғын алым бийғәрез, еркин ҳаўазын шығарыў мақсетинде өз бетинше алға талпынып, жаслық ўактын бийпәрўа өткермей, алдына үлкен ўазыйпа қойыў арқалы белгили илимпазлар менен жазыўшылардан көп үйрениўди алдына мақсет етип қойды. Солай етип ол жеңин түрип, Бердақ бабамыз айтқанындай: “Жигит болсаң арысландай туўылған хызмет еткил удайна халық ушын” деп, халық хызметине атланды.

Мейли сырт ел адабиятында болама, мейли, бизиң миллий адабиятта бирден болама, хеш бир жазыўшы роман жазыўға бирден өтип кетпеген. Болыўы мүмкин, ондай жазыўшылар бирак сийрек ушырасады. Олар избе-изликте басқышпа-басқыш эпийўайыдан курамалыға көп таярлық, излениўшилик пенен дүньяны таныў көнликпелери арқалы адабиятқа кирип келеди.

Мен айтпақшы болып турған мәселе жазыўшылар дәслеп киши жанрлардан баслайды. Яғный гүрриң, новелла, повестлерден басласа, көпшилик жазыўшылар өзлериниң өмир баяны ямаса балалық ўақытлары менен балаларға байланысly тематикадағы шығармалардан баслайды. Кейин үлкен жанрға өтиўге өзи ушын жол ашады.

Жазыўшының “Қыйын өткел” повесть хәм гүрриңлер топламы жоқарыда айтқан пикиримиздиң тастыйығының тийкары деп есаплайман. Себеби, автор тунғыш романы болған “Дәрбент”ке, “Қыйын өткел”лерден өтиў арқалы оған жетиседи. Сонлықтан жазыўшыны “Дәрбенттен өткен жазыўшы” деп атасада болады.

Жазыўшының тунғыш романы, әлбетте “Дәрбент” деп аталады. Дәрбент сөзи каракалпак тилинде жолдың кесилискен жери, яғный төрт тәрепке бурылыс жасайтуғын кең гүзар жолды атайды. Ал, китабый мәниси термин сыпатында қабыл ететуғын болсақ (Дәрўаза, есик алды хәм таў алдына кире бериў орны, корған қала дәрўазасы) мәнилерин аңлатқан. Романның тийкаргы идеясы да сонда, яғный хәр бир инсан өмир дәрўазасына хәр кыйлы жоллар менен киреди. Биреў кыйсық жолдан кирсе, және биреўлери улыўма дәрбент жолға жете алмай қалғанлары да болады.

Улыўма романда жазыўшы Азамат, Әдилбеков, Турғангүл, Жаббаров усаған адамлардың жәмийетлик хәм жеке турмысын сүүретлеў арқалы кәсип - техникалық тәлимниң техникалық эсирдин жаңа адамын тәрбиялаўда тутқан орнын ашып көрсетип бере алған.

Жазыушының екінші романы “Өмир мәүритлери” деп аталады. Бул кітап 1987-жылы жарық көрді. Роман үш бөлімнен туралы. Романның биринші бөлімі “Сезімлер сағымы” деп аталады. Бул бөлімде илимпаз Султан Сапаровтың аспирантлық жыллары, қахарманның характери, ишкі кешірімелери Лира образы аркалы инсанлар арасындағы қарама – қарсылықтары менен түсінбеушіліклери ашып бериледи.

Ал романның екінші бөлімінде болса, “Дығырық” деп аталып, дығырықтың тийкарығы мәніси айланба, бурылыс, шығанақ дегенди аңлатады. Усы “Дығырық” сөзи аркалы жазыушы өмірдеги, турмыстын машқалалы мәселелерин шешиўде инсанның алдында турған қарама-қарсылықларды жеңип шығыўдағы идеяларды баслы мақсет етип қояды.

Романның тийкарығы тәрбиялық әҳмийети сонда:

1. Оқыўды, билимди, илимди бас мақсет етип қояды.
2. Инсан өмириндеги кәсип танлаўдың биринші орында екенлигин түсиндиреди.
3. Адам психологиясынын өзгешеликлериниң айырмашылықларын айырып көрсетеди.
4. Инсанның этика-эстетика деген қатнаслық белгилериниң қандай екенлигин түсиндирип береді.

5. Халық хожалығын басқарыў оны раўажландырыўдағы баслы мәселелердин жетискенликлери менен кемшиликлерин халыққа жеткизеди.

Булардың барлығы бүгинги күнниң талапларына да жуўап беретугын баслы мәселелер болып табылады. Мысал ушын романда кафедра баслығы Курбанбай оның садық досты Хожан, Совхоз директоры (хәзирги фермер хожалық деп айтылады) Қойлыбай өзиниң жигит ағасы Хәкимбай, Аймалақ хәм тағы басқа адамлар себепли илимде, халық хожалығында дығырыққа таялып қалған. Ал, Султан болса, “Тентектин ақылы түстен кейин енеди” дегендей кеш түсинеди. Хәм ол өзиниң минез кулкын өзгертиўге үлкен бурылыс жасайды. Айтады ғо, “Көп жасаған билмейди көпти көрген биледи” деген халық аўзындағы гәпти укқандай кеш түсинеди. Сонлықтанда жазыушы үшінши бөлімди “Бурылыс” деп атайды. “Хакыйкатлық бүгиледи, бирақ сынбайды” деген халықта гәп бар, сол айтқандай, жас илимпаз хакыйкатлық дегенниң не екенлигин түсинип жеткени менен оны әмелге асырыў ушын әдеўир қыйыншылықларды бастан кеширеди. Бирақ онда қәлиплескен актив турмыслық позиция бул қыйыншылықлар үстинен жеңип шығыўына себепши болады.

К.Алламбергеновтың үшінши романының темасы “Дарья тартылған жыллар” деген атамада жазылып, Арал тенизинин қурып, жоқ болып баратырған ўақтында кен жәмийетшиликтиң бул трагедияға қарап турмай өзлеринин усыныс, пикирлерин, ойларын әрманларын әмелге асырыў мақсетинде үлкен минберлерден, радио-телевидениеден шығып сөйлеўлер, хужжетли фильмлер көрсетип, және газета журналларда бир неше илимий мақалалар, илимий әнжуманлар өткерилип, очерклер, новеллалар поэзиялық шығармалар жазылып атырған бир ўақытта жазыушы романда бир-бир образлар системасында қахарманлардың минез-кулқыларының айырымларының белгилерин хәм тәбият оның Арал теңизине ислеген қыйын апатшылығы теңиздиң улыўма жоқ болыў ақыбетлери образлар системасында қахарманлардың композициялық жақтан сюжетиниң избе-изликте инсан исенетуғын дәрежеде конфликтлер арқалы көркемлеп сүўретлеп бере алған.

К.Алламбергенов республикамыз жәмийетшилигине, биринши гезекте, жазыушы сыпатында кеңнен белгили. Ол өзи әдебиятқа кирип келген ХХ әсирдиң 70-жылларынан баслап бүгинги күнге шекем “Қыйын өткел” (1983), “Қуслар қайтқан күн” (1995) повестьлер хәм гүрриңлер топламлары менен “Дәрбент” (1985), “Өмир мәүритлери” (1987), “Дарья тартылған жыллар” (1992) романларын баспадан шығарды. Оның бир қатар повесть, гүрриңлери өзбек, қазақ, ноғай, рус тиллеринде жарық көрди. Ал, Бердақ атындағы

мәмлекетлик сыйлыққа миясар болған “Дәрәя тартылған жыллар” романы 2003-жылы “Қарақалпақ әдебияты” хрестоматиясына енгизилип, Анкарада түрк тилинде басылып шықты.

Жазыушының көп жыллар илимий дәретиушилик пенен шуғылланып, аз ғана уақыт үзиліске ушыраған көркем әдебий дәретиушилиги соңғы жыллары және қайтадан жанлана баслаған еди. Оның “Әмир Темур хәм Ер Едиге” үш актлы, жети картиналы тарийхый музыкалық драмасы 2017-жылы баспа жүзинде жәрияланды. Оннан кейин “Қырық қыз” атлы үш актлы, жети пердели тарийхый музыкалық драмасы 2023-жылы Бердақ атындағы мәмлекетлик академиялық театрында сахналастырылуы қарақалпақ әдебияты ушын үлкен жаңалық болды. Бул ҳәдийсе жазыушының драматургия тарауында да қәлеми өткирлигин, шебер шайырлық таланты бар екенлигин дәлийледи. Устазымыз өмириниң соңғы жыллары да әдебияттан қол үзбей, көп жыллық арманы болған бабасы Нуртай батыр өмирин сәүлелендириуши тарийхый роман-эссесин жазыу жумыслары менен бәнт болды. Биринши китабы “Алтын қазық”-ты жазып питкерди, “Әмиүдәрәя” журналында жәрияланған бул роман-эссе оқыушылар қәуими тәрәпинен үлкен қызығыушылық пенен күтип алынды, қысқа уақыт ишинде илимпазлардың илимий додалау объектине айланып үлгерди. Бирақ, бул кууанышлы күнлерди устаздың өзи көриуге үлгере алмағаны өкинишли.

Устазымыз К.Алламбергеновтың илимий дәретиушилигине шолыу жасалғанда, ол өткен әсирдиң 80-жылларынан баслап-ақ әдебияттаныу илими тарауларында да қызғын табыслы дәретиушилик мийнет еткенлигин көриуимиз мүмкин.

К.Алламбергенов бул тарауда, әсиресе, “Едиге”-таныушы тюрколог алым сыпатында жәхән илимий жәмийетшилигине кеңнен мәлим. Ол бул машқалаға Едиге хәм “Едиге” дәстанын үйрениуге тыйым салынған сиясаттың ең бийик шоққыларына жетип турған XX әсирдиң 80 - жылларының орталарында батыл түрде араласып, ғәрезсизлик дәуири басланыудан-ақ қарақалпақ “Едиге”-син пүткил дүньяға таныстыруға салмақлы үлес қосқан бирден-бир алым дәрежесине еристи. “Едиге” дәстанын үйрениу бойынша өткерилген халықаралық конференциялардың жанкүйерлериниң бири болып, оның әхмийетли машқалалары ҳаққында қатар баянатлар ислеп, узақ хәм жақын сырт еллердиң илимий журналларында бир нешше тезис хәм мақалалар жәриялады, дәстанның айырым вариантларын видеотаспаларға түсирип, Республикалық журналларда бастырып шығарды, дәстан қахарманы Едиге ҳаққында қысқа метражлы тарийхый хұжжетли фильмлер жаратыуға қатнасып, илимий мәсләхәтшилик етти. Ең баслысы дәстанның хәр қыйлы машқалалары бойынша 40 (қырыққа) жақын илимий журнал мақалаларын жәриялап, “Қарақалпақ халық дәстаны “Едиге” (“Билим”, 1995) атамасында көлемли (146.т.) монография жәриялап, оның генезиси, жанрлық өзгешелиги, миллий версиялар типологиясы хәм поэтикасы мәселеси бойынша пүткил дүнья тюрколог алымлары арасында биринши болып (Ташкент, 1997) докторлық диссертация жақлап, илим докторы, профессор илимий дәрежеси хәм атақларын алыуға еристи.

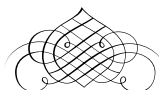
К.Алламбергенов көркем проза хәм фольклористика илиминде жемисли мийнет етиу менен бирге, республикамызда билимлендириу тарауының раўажланыуында да салмақлы үлес қосып келмекте. Бир нешше жыллар дауамында республикалық “Қарақалпақстан муғаллими” илимий-методикалық журналына редакторлық етти, айырым арнаўлы көркем хәм оқыу әдебиятлары басылымларының жууаплы, бас редакторы болды.

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты Қарақалпақ әдебияты кафедрасы баслығы лаўазымында ислеу менен бирге, жоқары оқыу орынларының қарақалпақ әдебияты жөнелиси хәм кәнигеликлери бойынша бир нешше үлги оқыу бағдарламаларының,

сабақлық, оқыу қолланбаларының, ұлыұма билим беретуғын мектеплер менен орта арнаұлы кәсип-өнер билим журтларына арналған 2 сабақлық-хрестоматияның хәм 3 монография, 300 ге жақын илимий, илимий-методикалық мақалалардың авторы. Ол көплеген халық аралық хәм Республикалық илимий-теориялық конференцияларға өзиниң баянатлары менен қатнасқан. К.Алламбергенов бакалавр жөнелиси хәм магистратура қәнигелиги бойынша көплеген шәкиртлер таярлап шығарды, шәкиртлери илим кандидаты хәм докторлық илимий дәрежелерин алыўға еристи.

К.Алламбергенов Республикамызда 1980-жыллардың ақырларынан баслап жәмийетлик искер сыпатында да кеңнен таныла баслады. Усы жылларда ол Қарақалпақ тилине мәмлекетлик бийлик бериў, миллий қәдириятларымызды қайта тиклеў, экология мәселелери бойынша да Республика көлеминдеги жыйналысларда, пленумларда белсендилик етти. 2000-жыллардың басында бир шақырық мүддетке Халық депутатлары Нөкис қалалық кеңеси депутаты болып сайланды. Ол, соның менен бирге, Ғәрезсизлик дәўиринде Қарақалпақстан Республикасы Жазыўшылар Аўқамы президумы ағзасы, Қарақалпақстан Республикасы Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықлар бойынша комитеттиң жуўаплы хаткери, “Әмиўдәрә” журналының Бас редакторы, “Илим хәм жәмийет” журналының бас редакторы, “Қарақалпақ тил билими хәм әдебияттаныў мәселелери” илимий топламы серияларының Бас редакторы, Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети жанындағы докторлық диссертацияларды жақлаў бойынша Қәнигелестирилген Кеңес баслығының орынбасары сыпатында да көплеген жәмийетлик жумысларды атқарды.

Устазымыз профессор Кеңесбай Аллаамбергенов өз өмири даўамында көп шәкиртлер таярлап - өзинен үлкен илимий мектеп қалдырды, келешек әўлад ушын сарқылмас булақ, миллий мактаныш, мәңгилик үлги – умытылмас тулға сыпатында өз атын мөрлеп кетти.

MARYAM ESHMUHAMEDOVA,

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti Turkologiya Oliy maktabi dotsenti

UBAYDIY SHE'RIYATI MANBASHUNOSLIGI: QO'LYOZMA BAYOZLAR ASOSIDA

Annotatsiya: Ushbu maqola Ubaydiy ijodini manbalar asosida o'rganishga bag'ishlangan. Maqolada Shayboniylar sulolasiga mansub Ubaydullaxon ibn Mahmud (XVI asr)ning yozma merosi xususida olib borilgan izlanishlar natijasi bilan tanishtirilgan. Ubaydiy taxallusi bilan she'rlar yozgan bu xonning "Kulliyot"i qo'lyozmasi, undan o'rin olgan turkiy tildagi "hikmatlar"i haqida fikr yuritilib, uning hikmatnavislikda Ahmad Yassaviyning izdoshi ekanligi ta'kidlangan. Maqolaning davomida shu kungacha Ubaydiy she'riyati xususida olib borilgan tadqiqotlarga asosan uning mana shu "Kulliyot"i asos bo'lganligi, lekin shoir yozma merosi o'rin olgan devonlar Turkiya kutubxonalarida va Britaniya muzeyida ham saqlanishi ta'kidlangan. Shu bilan birga shoirning she'rlari O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida va boshqa qo'lyozma saqlanadigan xazinalarda ham mavjud ekanligi ta'kidlangan. Shunday ekan, Ubaydiy ijodi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarda shoir yozma merosining O'zbekiston xazinalarida saqlanadigan qo'lyozmalarini ham jalb etgan holda ish olib borish zarurligi ta'kidlangan.

Shuningdek, bugungi Ubaydiyshunoslikda yangilik sifatida ta'kidlanadiki, shoir asarlari kiritilgan qo'lyozmalarining bir nechtasi o'rganilib, ulardan joy olgan shoir she'rlaridanmisollar keltirilgan. Ayni damda Ubaydiyning hikmatnavislikda Ahmad Yassaviyga ergashganligi ta'kidlangan. U garchi Yassaviyga ergashib hikmatlar yozgan bo'lsa-da ijodda o'ziga xos uslubiga ega ekanligi aytilgan va bu misollar orqali isbotlab berilgan. Maqola davomida Ubaydiyning yozma merosi faqat hikmatlardangina iborat emasligi, balki lirik she'rlar ham yozganligi haqida so'z borar ekan, shoirning lirik she'rlaridan misollar beriladi va bu she'rlarning badiiy jihatdan yuqori ekanligi ta'kidlangan. Uning lirik she'rlar yozishda Lutfiyga ergashganligi aytilgan. Ayni damda ubaydiyshunoslikning oldida turgan vazifasi shoir yozma merosini matnshunoslik nuqtai nazaridan tadqiq etishdir. Bunda yuqorida sanab o'tilgan devonlaridan tashqari O'zbekiston qo'lyozma xazinalarida saqlanayotgan turli majmua va bayozlardan o'rin olgan shoir qalamiga mansub ijod namunalarini qidirib topib, Ubaydiy asarlari ilmiy matnlari tuzishga kirishish zarurligi ta'kidlangan.

Tayanch so'z va iboralar: Ubaydiy, Ahmad Yassaviy, hikmatlar, lirik she'rlar, kulliyot, devon, an'ana, qo'lyozma, ilmiy matn.

Abstract. This article is devoted to the study of Ubaydi's work based on sources. The article presents the results of the research conducted on the written heritage of Ubaidullah Khan ibn Mahmud (16th century) belonging to the Shaibani dynasty. The manuscript of the "Kulliyot" of this khan, who wrote poems under the pseudonym Ubaydi, and the Turkish "wisdoms" contained in it, were discussed, and it was noted that he was a follower of Ahmad Yassavi in wisdom. In the course of the article, it is noted that the research conducted on Ubaydi's poetry until now is based on his "Kulliyot", but the divans containing the poet's written heritage are also kept in Turkish libraries and the British Museum. At the same time, it was noted that the poet's poems are

available in the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan and in other manuscript treasures. Therefore, in the studies conducted on Ubaydi's work, it was emphasized that it is necessary to work with the involvement of the manuscripts of the poet's written heritage, which are kept in the treasures of Uzbekistan.

In addition, it is noted as a novelty in today's Ubaid studies that several of the manuscripts containing the poet's works have been studied and examples of the poet's poems are given. At the same time, it was noted that Ubaydi followed Ahmad Yassavi, the wise man. Although he wrote proverbs following Yassavi, it is said that he has his own style in creativity and this is proved by examples. In the course of the article, it is mentioned that Ubaydi's written heritage does not consist only of wisdom, but he also wrote lyrical poems. Examples of the poet's lyrical poems are given and it is emphasized that these poems are artistically high. He is said to have followed Lutfi in writing lyric poems. At the moment, the task of Ubaid studies is to study the poet's written heritage from the point of view of textual studies. In addition to the above-mentioned divans, it was emphasized that it is necessary to search for examples of works belonging to the poet's pen, which are kept in the manuscript treasures of Uzbekistan, and to start compiling scientific texts of Ubaydi's works.

Key words and expressions: Ubaydi, Ahmed Yassavi, proverbs, lyrical poems, kulliyot, devan, tradition, manuscript, scientific text.

Tarixda ham shoir, ham shoh bo'lgan shaxslar ko'p emas. Ubaydullaxon ibn Mahmud (XVI asr) ana shunday qo'lida ham qilich, ham qalam tutgan kishilardan biridir. U bir tomondan davrining etuk ziyolisi, arab va fors tillarini puxta egallagan, san'at va she'riyatga oshno shoir sifatida nom qozongan bo'lsa, ikkinchi tomondan Movarounnahrni eroniyar istibdodidan saqlab qolishga muvaffaq bo'lgan jasur sarkarda sifatida tanilgan.

Ubaydullaxon shayboniyzodalar sulolasi vakili sifatida Movarounnahrni boshqardi. Uning hukmronligi davrida mamlakat, ayniqsa Buxoro gullab yashnadi. Ubaydiy so'z san'atidan foydalanib uch tilda: arabiy, forsiy va turkiyda she'rlar yozdi. Bu tillarda yozilgan she'rlarining har biri alohida devonga jamlangan. Keyinchalik bu devonlar bir muqova ostiga olinib, "Kulliyot" deb nomlangan. Uning qo'lyozmasi O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti fondida 8931 raqami bilan saqlanadi.

Shoirning "Kulliyot"dan o'rin olgan turkiy tildagi she'rlari haqida gapiradigan bo'lsak, ular turli janrlarda yozilgan: g'azal, qit'a, ruboiy, tuyuq, muammo, masnaviy, manzuma va hikmatlardan iborat. Bu she'rlarning har biri o'ziga xos. Lekin "hikmatlar"i ham shaklan, ham uslubuy, ham g'oyaviy jihatdan Ahmad Yassaviy hikmatlariga hamohang, masalan:

*Tanda jānīm nečā kūn mehmān ekāndūr, bilmādim,
Ötdi 'umrīm barīsī davrān ekāndūr, bilmādim.*

(Q № 7154, 92a)

Yoki:

*Ey dostlarīm, jannat ičrā Haq jamālī,
Tajalliniñ maqāmında zāhir bolur.*

(Q № 7488, 102a)

Ko'rinadiki, u hikmatnavislikda Yassaviy izdoshlaridan ekan.

Ubaydiy ijodi yuzasidan olib borilgan tadqiqotlarda asosan "Kulliyot"idan o'rin olgan she'rlari haqida so'z boradi. Nashrlarida ham shu holatni kuzatish mumkin[12]. Lekin shoir asarlari matnshunosligi borasida qilingan ishlar ham borki, ularda Ubaydiy asarlarining Britaniya muzeyida va Turkiya kutubxonalarida saqlanayotgan nusxalari asosida tadqiqot olib borilgan[16].

Shu o'rinda Ubaydiy yozma merosi xorijdagi qo'lyozma fondlaridan ham o'rin olgan, ijodi mashhur ekan, bizda, ya'ni uning vatanida shoir asarlari faqat "Kulliyot"ida jamlanganmi yoki uning boshqa manbalari ham bormi degan tabiiy savol tug'iladi.

Yuqorida Ubaydiy hikmatnavislikda Ahmad Yassaviy izdoshlaridan ekanligi ta'kidlandi. O'zbek adabiyoti tarixida "Yassaviy maktabi shoirlari" deb nomlangan o'ziga xos ijod maktabi bor. Bu maktab Yassaviy izdoshlarini o'zida birlashtirgan[15]. Bu shoirlar bir tomondan Yassaviy boshlab bergan an'ana – hikmatnavislikni davom ettirgan bo'lsalar, ikkinchi tomondan g'azal, munojot, she'riy qissachilik va boshqa janrlarda ham qalam tebratganlar. G'azal janridagi misollarga e'tibor qaratsak. Masalan, Qul Sulaymonda:

*Keldi navroz künläri šukur qiliñ Subhāñğa,
Yerdin kök yaş unuban sanā aytur Subhāñğa.
Dehqān körär quruğın, ekär alip uruğın,
Keräk buğday tariğın sanā aytur Subhāñğa.*

Xolisda:

*Kim azaldan barčani jānin šikār etgän ölüm,
Barčani köksini ğamdin dağı zār etgän ölüm.*
(№ 5716, 64a)

Ubaydiyda:

*Vasliña etkürmäsän, jānā, meni mardum qil,
Yā kelip hajriñda anı anı hālın barın ma'lum qil.*
(№ 8931, 235a)

va hokazo.

Yassaviy maktabi shoirlari ijodida ham g'oyaviy, ham uslubiy jihatdan o'xshashlikni kuzatamiz. Ijodda nihoyatda o'xshashlik, ayni damda ustoz hikmat janri asosida boshlab bergan an'anaga sodiqlik kishini hayratga soladi. Yana manbalarga murojaat etamiz:

Yassaviyda:

*Qayu erdä 'azizlarni jam'i bolsa,
Ošal erdä hāl 'ilmīni ayğum kelür.
Alarni suhbatini xušlasam man,
Özümnī özläriğä qatqum kelür.*

(T., 1904-Qozon bosma, 49-b.)

Qul Sulaymonda:

*Yaratqanğa yalbarip rāzīm aytip,
Haq yoliğa rāstliq birlä kirgüm kelür.*
maqtai:
*Da'vā qilip imān hamrāh etgüm demä,
Köp yiglaban āxiratda külgüm kelür.*
(№ 11367, 145b)

Ubaydiyda:

*Ey kõñül, jāñim kibi sir ganjida bolğum kelür;
Dāimā ul ganj ilā vayrānada bolğum kelür.*

maqtai:

*Qul Ubaydiy yayıban ikki ilikni qanat,
Vasl ruhı sarı ruhım quş-dek uçqum kelür.*

(№2488, 103a)

Shu bilan birga bu maktab shoirlari ijodida o'ziga xoslikni ham ilg'ash qiyin emas. Chunki ular ijodda har qancha an'anaga sodiq bo'lsalar ham, o'zlariga xos uslubga ham egalar. Yana manbalarga murojaat etamiz.

Yassaviyda:

*Ayā dostlar, pāk 'išqini qolğa aldım,
Bu dunyāni duşman tutıp yürdim män-a.*

(№3764, 89a)

Qul Sulaymonda:

*Tiriklik šukrın men bilümädım,
Yaşım birlä yüzimni men yuvmadım.
Bu fasād işlärimni qoyumadım,
Kel emdi, men qul anda na qılğay-men.*

(№7698, 62a)

Ubaydiyda:

*Dariğ-ā, ottı 'umrum qılmadım, yā rab, seņā xizmat.
Ölär bolsam lahad içrā barur imkāñim yoq.*

(№12308, 226b)

Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin.

Bu maktab shoirlarining asarlari O'zbekiston Respublikasining qo'lyozma fondlarida saqlanadi. Tabiiyki, Yassaviy izdoshlari asarlari o'rin olgan qo'lyozmalarda, albatta, Ubaydiy asarlari ham uchraydi. Bu o'rinda O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti fondida saqlanayotgan ana shunday qo'lyozmalarning raqamlarini keltiramiz: 3430, 7154, 178,714, 974, 1510, 2389, 6060, 12308, 7488, 7154 va 1090. Bu qo'lyozmalarda Ubaydiy asarlari quyidagi tartibda uchraydi:

1. Yassaviy va uning izdoshlari asarlari bilan aralash holda ko'chirilgan.

2. Avval Yassaviy asarlari, so'ngra Ubaydiy she'rlari, keyin boshqa izdosh shoirlar asarlari o'rin olgan.

Masalan, 7154/ XI raqamli qo'lyozma tarkibi bilan tanishamiz: Yassaviy hikmatlari, Yassaviy maktabi shoirlarining asarlari bilan Ubaydiy she'rlari aralash holda ko'chirilgan. Ulardan misol keltiramiz:

*Ay yüzli mahvaş quyaş yanlığ jamālindur jambil,
Laylatu-l-me'rāj yanlığ gisuyiñ tavił.*

(№ 7154, 91b)

maqtai:

*Ağzi-kim, andin čiqar hayvān suyī yanlıǵ hadis,
Ey Ubaydi, uldurur aynan tusammā salsabil.*

(№ 7154, 92a)

Fikrimizni isbotlash uchun yuqorida ko'rsatilgan yana bir 7488 raqamli qo'lyozmaga e'tibor qaratamiz. Uning tarkibi quyidagicha: Yassaviy hikmatlari, Yassaviy maktabi shoirlari asarlari, forsiy hikmatlar bilan Ubaydiy she'rlari aralash holda ko'chirilgan, masalan:

*'Ālam vahiy qādir Täñrim birligini,
Özi bergän 'irfān birlä bildim män-a.*

(№ 7488, 100b)

maqtai:

*Valasavfa yu'tiyka āyatidin,
Ey dostlarim, umidvār boldim, män-a.*

(№ 7488, 101a)

Ma'lum bo'ladiki, Ubaydiy asarlari "Kulliyot"dan tashqari boshqa manbalardan ham o'rin olgan ekan. Yuqorida ko'rsatilgan qo'lyozmalar hozircha o'rganilganlari, xolos. Bunday qo'lyozmalar O'zbekiston qo'lyozma fondlarida juda ko'p. Faqat ularni sinchiklab o'rganib, ichidan Ubaydiy asarlarini qidirib topish kerak. Ana shundagina shoir asarlari ko'lami nisbiy bo'lsa ham aniqlanadi. Uning manbashunosligi va matnshunosligi shakllanib, asarlari ilmiy matnlarini tuzishga kirishiladi.

Hozircha biz Ubaydiy asarlarini yuqorida ko'rsatilgan qo'lyozmalardan o'rin olganlari misolida fikr yuritadigan bo'lsak, ular g'azal va asosan hikmatlardan iborat. She'rlar to'liq holda ko'chirilgan. G'azallar badiiy jihatdan juda go'zal, yuqori saviyada yozilgan. Hikmatlar esa yuqorida ta'kidlanganidek, har tomonlama Yassaviyga ergashib yozilganini kuzatish mumkin. Ayni damda o'ziga xosligi bilan ajralib ham turadi, masalan:

Yassaviyda:

*Tajalliniñ maqāmīdur uluǵ maqām,
Ul maqāmīda 'išq qullarī javlān qīlur.*

maqtai:

*Qul Hāji Ahmad, dun ahlīdin bil, ermās ul,
Ziyāratsiz iç köñülñi körgüz mās ul.
Allāh demäk mo'min qulğa ar ermās ul,
Haq yādiga jānīm fidā qilğum kelür.*

(№ 5716, 53a)

Ubaydiyda:

*Tajalliniñ maqāmīnda yürgüm kelür,
Haq jamālīn ul maqāmīda körgüm kelür.*

maqtai:

*Qul Ubaydi, jānīm birlä xizmat qīlip,
Erānlārniñ xizmatīda yürgüm kelür.*

(№ 7488, 101b)

Yana misollarga e'tibor qaratamiz, Yassaviyda:

*Muhabbatnī daryāsīda ǵavvās bolup,
Ma'rifatnī gavharīnī alğum kelür.*

maqta'i:

*Qul Hāji Ahmad, gavhar yanliḡ hikmat aydi,
'Azizlarni madhi birlan sozin yaydi.
Uzun tunni kungā ulap qiyām turdi,
Du'ā oqup ravān hikmat ayḡum kelür.*

(№ 5716, 103b)

Ubaydiyda:

*Ilāhimdin qurbat istān qurb ahli-dek,
Ma'rifatniḡ maqāmiḡa etgüm kelür.*

maqta'i:

*Nafs boy(n)ini ixlās ipi birlā baḡlap,
Izim sari Qul Ubaydi, etgüm kelür.*

(№ 7488, 101b)

Matnlarga e'tibor berilsa, har ikki shoir hikmatlari g'oyaivy jihatdan va badiiy jihatdan tubdan farq qiladi. Faqatgina maqta'ning o'zida ham farq kuzatiladi:

Ubaydiy hikmatlarida maqta' ikki misra bilan ifodalangan, Yassaviy hikmatlarida esa to'rt misra orqaligina tugal mazmun kasb etyapdi. Har ikki muallif ijodida ham badiiyat, voqelikni ifodalash o'zgacha. Demak, ustoz va izdosh ijodida o'xshash bo'lmagan, o'ziga xos jihatlar ham oz emas ekan. Ubaydiyshunoslik oldida turgan dolzarb muammolardan biri mana shu ekan.

Yuqorida ko'rsatilgan qo'lyozmalardan Ubaydiy asarlari qay darajada o'rin olgan degan savol tug'iladi. Ayrim qo'lyozmalarda sakkizta, ayrimlarida uchta, ayrimlarida hatto bitta she'r ham uchraydi. Qizig'i, bir bir qo'lyozmada uchragan she'r ikkinchi qo'lyozmada yo'q. Uchinchi qo'lyozmadan o'rin olgan she'r larning birortasi to'rtinchi yoki beshinchi qo'lyozmada uchramaydi. Buni qanday izohlash mumkin. Buni Ubaydiy asarlari yuzasidan olib borilgan manbashunoslik va matnshunoslik tadqiqotlari so'ngidagina izohlash mumkin. Zero, bu soha endi shakllanmoqda, qilinadigan ishlar xali oldinda.

Ubaydiy asarlari matni bilan tanishar ekanmiz, uning haqiqatdan ham Yassaviy an'alarini davom ettirgan shoir ekanligiga amin bo'lamiz. Yassaviy hikmatlari haqida so'z borganda uning oyat va hadislardan keng foydalanganligi ta'kidlangan. Bu an'ana sifatida uning izdoshlari ijodida ham davom ettirilgan.

Yassaviyda:

*Xabar berür "falyadhaku qalilan" deb,
Yana aytur, "valyabku kasiran" deb.*

(T., 1904-Qozon bosma, 49-b.)

Qul Sulaymonda:

*"Va yut'imunat-taom" deb oqur 'ālim,
Oqiban ma'nā uqmas, bolur zālim.*

(№7488, 104a)

Ubaydiyda:

*"Valasavfa yu'tika" āyatidin,
Ey dostlar, umidvār boldim mān-a.*

(№7488, 101 a)

Ko‘rinadiki, Ubaydiy Yassaviy ijodining munosib davomchisi.

Shoir ijodi bilan tanishar ekanmiz, yana bir jihati e‘tiborni tortadi. Uning hikmatlari uslubiga nazar tashlasak, juda sodda, jo‘n, ayni damda ayrim o‘rinlarda vazn va qofiyalarida saktalik kuzatiladi, masalan:

Aliğa anbiyā-dek, avliyā-dek,

Bebaqāli malik sari baraliņa.

maqtai:

Qul Ubaydi kōnli birlā Allāh sari,

Jān quši-dek qanat toqup, üçāliņa.

(№7488, 100a)

Nihoyatda sodda, xalqona yozilgan, badiiy til vositalariyu she‘riy san‘atlardan juda siyrak foydalanilgan:

Dariğ-ā, otti umrum qilmadim, yā rab, sāñā xizmat,

Ölār bolsam lahad ičrā barur imkāni yoq.

maqtai:

Hamiša parišān-mān, yurupdur xasta Ubaydi,

Özidin marhamat, du‘ā payğambar aylasun šafqat.

(№ 12308, 27a)

Misralar go‘yo Yassaviy atrofida yurgan muridlardan birining qalamiga mansubdek tuyuladi. Lekin Ubaydiyning hikmatlaridan boshqa janrdagi she‘rlari uslubiga nazar tashlasak, tamoman boshqa bir holat kuzatiladi:

Jāvidān la‘liñ ölükni tirqüzür, ey dilsitān,

Vasliņa etsām tapar erdim hayāti jāvidān.

maqtai:

Ey Ubaydi, bahravār bolsun nišātīñdīn ulus,

Tā-ki bardur dahr ara bu čarxi xazrānīn nišān.

(№ 8931, 351a)

yoki:

Ay yüzi mahvaš quyaš yañliğ jamāliñdur jamil,

Laylatu-l-me‘rāj yañliğ gisuyiñ durr-i tavil.

maqtai:

Ağzi-kim, andīn čiqar hayvān suyī yañliğ hadis,

Ey Ubaydi, uldurur aynan tusammā salsabil.

(№7154, 91b)

Har jihatdan she‘riyatning go‘zal namunasi. Atoiy, Lutfiy, Bobur g‘azallariga hamohang misralar. Ma‘shuqa vasfida Atoiy va Lutfiylar qadar so‘z aytgan shoir yo‘q. Lekin Ubaydiy g‘azallari ham bu borada ularga ergashib, javoban yozilgan misralarning ajoyib namunasi. Ma‘lum bo‘ladiki, Ubaydiy g‘azalnavislikda mumtoz shoirlarimiz Atoiy va Lutfiylar an‘anasini davom ettirgan bo‘lsa, hikmatnavislikda Yassaviy an‘alarining davomchisi ekan. Boshqacha qilib aytganda bir shoir ikki xil uslub bilan she‘riyatning ikkita o‘ziga xos janrida muvaffaqiyatli qalam tebratgan ekan. Buni ham manbalar asosida chuqurroq, qiyosiy tarzda o‘rganish Ubaydiyshunoslik oldida turgan dolzarb muammolardandir.

Ushbu maqolada bahs etilgan masalalarning barchasi yuqorida mazkur bo‘lgan qo‘lyozma bayozlar asosida tayyorlandi.

Endi ana shu qo‘lyozmalar xususida gapiradigan bo‘lsak, yuqorida ta‘kidlanganidek, Ubaydiy she‘rlari ulardan turli hajmda o‘rin olgan. Bu qo‘lyozmalarning ayrimlarininggina kitobat tarixi

va xattoti ko'rsatilgan. Ular asosan O'rta Osiyoda ko'chirilgan bo'lib, deyarli hammasi XIX asrga mansub. Bu qo'lyozmalar hech qanday bezaksiz, oddiy, asosan nasta'liq xatida yozilgan. Ayrimlari to'liq, yaxshi saqlangan. Ayrimlari qusurli.

Ubaydiy "Kulliyot"i esa XVI asrga mansub. Bundan tashqari shoir devonining Britaniya va Turkiya muzeylarida saqlanayotgan nusxalari ham XVI asrda ko'chirilgan. Bu devonlar va "Kulliyot" bilan yuqorida mazkur bo'lgan qo'lyozmalarning ko'chirilishi tarixi orasida katta farq bor. Galdagi vazifalar Ubaydiyning "Kulliyot"i va devonlariga kirgan she'rlarini yuqorida ko'rsatilgan qo'lyozmalardan o'rin olgan she'rlari bilan qiyoslab o'rganib, ular o'rtasidagi farqli va o'xshash jihatlarini aniqlash va shoir asarlari ilmiy matnlarini tuzishdan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. № 3433 O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan qo'lyozma
2. № 7154 O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan qo'lyozma
3. № 714 O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan qo'lyozma
4. № 974 O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan qo'lyozma
5. № 1510 O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan qo'lyozma
6. № 2389 O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan qo'lyozma
7. № 6060 O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan qo'lyozma
8. №12308 O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan qo'lyozma
9. №7488 O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan qo'lyozma
10. № 1090 O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan qo'lyozma.
11. Фитрат. А.Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида текшириш. // Маориф ва ўқитувчи. – 1928 – № 56 49-52 б.
12. Қўл Убайдий. Вафо қилсанг. – Тошкент, 1994.
13. Э.Очилов. Дийдор орзуси. Тошкент, 2007.
14. М. Эшмуҳамедова. Сулаймон Бақирғаний асарлари ўрин олган қўлғезмалар. – Тошкент, 2021.
15. М. Эшмуҳамедова. Яссавий издошлари ижодининг манбаишунослиги масалалари. // Ислон зиёси. 2021, 1-сон, 60-70 б.
16. Ж.Абдуллаев. Қўл Убайдий девонининг ўрганилиши // Integration, evolution, modernization: ways of development of science and education.

“ADABIY MEROS” JURNALIGA QABUL QILINADIGAN MAQOLALARGA QO‘YILADIGAN TALABLAR

Nashrga original, ilgari nashr qilinmagan maqolalar va jurnal mavzusiga mos keladigan materiallar qabul qilinadi.

Original maqolaning hajmi (annotatsiya, kalit so‘z va so‘z birikmalari hamda foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati bundan mustasno) 1 intervaldan 10-12 betdan oshmasligi kerak.

Matn – Microsoft Word.

Format – A4.

Matnning ikki yonida qoldiriladigan o‘lcham – 2 sm.

Shrift – Times New Roman.

Shriftning kattaligi – 14.

Qatorlar oralig‘i – 1. xat boshi – 1,25.

Maqolalar o‘zbek, rus, ingliz, turk tillarda qabul qilinadi.

Maqolaning tuzilishi quyidagicha tavsiya etiladi:

Qo‘lyozmaning nomi:

Maqola va boshqa materiallar sarlavhasi qisqa, Mazmunga muvofiq va 12 so‘zdan oshmasligi kerak.

Mualliflar:

Mualliflarning to‘liq nomlari quyidagi tartibda qayd etilishi kerak: ismi, otasining ismi, familiyasi, ikki yoki undan ortiq mualliflar bo‘lsa, vergul bilan ajratiladi.

Muallif(lar)ning ish joyi:

Ushbu ma‘lumot quyidagi tartibda taqdim etilishi kerak: kafedra, institut, shahar va mamlakat.

Yozishmalarga javobgar muallif:

Ismi, otasining ismi, familiyasi; bo‘lim, muassasa, mamlakat, to‘liq pochta manzili, telefon raqami, faks raqami, elektron pochta manzili keltirilgan bo‘lishi kerak.

Maqolaning sarlavhasi (ingliz, rus va o‘zbek), muallif (mualliflar) haqidagi ma‘lumotlar lotin alifbosi (transliteratsiya)da beriladi.

Annotatsiya va kalit so‘zlar:

Annotatsiya – ilmiy xarakterdagi maqola hajmidan tashqari berilgan ingliz, rus va o‘zbek tillaridagi qisqacha bayon.

Annotatsiyada maqolaning asosiy jihatlarini bayon etishda quyidagilarga e‘tibor beriladi:

Tadqiqotning asosiy ma‘lumotlarini qamrab olishi va ishda mavjud bo‘lmagan faktlar bo‘lmasligi lozim;

Maqolaning tuzilishi annotatsiyada takrorlanadi: kirish, maqsad va vazifa, usullar, natija/muhokama, xulosa/mulohaza;

Natijalar aniq va lo‘nda bo‘lib, uzviylikda beriladi;

Annotatsiyada maqola sarlavhasi takrorlanmaydi, keraksiz izohlar, “kirish jummalari” (Muallif maqolada shuni nazarda tutadiki...) bo‘lmasligi lozim;

Annotatsiyada iqtibos keltirilmaydi;

Annotatsiya matnining hajmi 250–300 so‘zdan iborat bo‘lishi lozim.

Annotatsiya ostida “Kalit so‘z va so‘z birikmalari” (8–10 ta) yozuvi joylashtiriladi. Kalit so‘zlar maqolaning asosiy mazmunini ifodalab, asosan, sohaga doir muhim tushunchalardan tashkil topgan bo‘lishi lozim.

Kirish:

Maqolada tadqiqotning maqsadi va maqola yozilishi vaqtida ilmiy muammoning holati aks etishi kerak.

Maqsad va vazifa:

Maqolaning mazmun-mohiyati maqsad va vazifalaridan kelib chiqqan holda tizimli ravishda ochib beriladi.

Usullar:

Tadqiqot usullari batafsil tavsiflangan bo‘lishi lozim.

Natijalar va mulohaza:

Natijalar va mulohazalar kengaytirilgan shaklda taqdim etilishi kerak (ba‘zi o‘rinlarda jadvallar va tasvirlar yordamida), shuningdek, ilgari nashr etilgan natijalarning qiyosiy tahlili va talqini beriladi.

Xulosa:

kirish qismida qo‘yilgan savollarga javoblar, xulosalar aniq ko‘rsatilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlarning berilish tartibi:

Adabiyotlar ro‘yxati lotin alifbosiga transliteratsiya qilinadi.

Ro‘yxatga kiritilgan adabiyotlar soni 10 tadan kam 50 tadan oshmasligi kerak.

Maqola matni ichida adabiyotlar quyidagicha berilishi lozim: [Muallif familiyasi, nashr yili: sahifa].

Masalan, 1. Familiya, ism (nashr yili). asar nomi, nashriyot nomi, shahar, sahifa.

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ “ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ”

Требования к оформлению статьи

К публикации принимаются оригинальные, ранее не публиковавшиеся статьи и материалы, относящиеся к тематике журнала.

Размер исходной статьи (без аннотаций, ключевых слов и словосочетаний, а также списка использованной литературы) не должен превышать 10-12 страниц в 1 интервале.

Текст – MicrosoftWord.

Формат – А4.

Размер слева от текста – 2 см.

Шрифт – TimesNewRoman.

Размер шрифта – 14.

Межстрочный интервал – 1.

Абзац – 1.25.

Статьи принимаются на узбекском, русском, турецком и английском языках.

Рекомендуемая структура статьи следующая:

Название рукописи:

Название статьи и других материалов должно быть коротким, актуальным и не более 12 слов.

Авторы:

Полные имена авторов следует записывать в следующем порядке: имя, отчество, фамилия, через запятую, если авторов два и более.

Место работы автора:

Эта информация должна быть предоставлена в следующем порядке: отдел, институт, город и страна.

Автор корреспонденции:

Имя, отчество, фамилия; отдел, учреждение, страна, полный почтовый адрес, номер телефона, номер факса, адрес электронной почты.

Название статьи (английский, русский и узбекский), сведения об авторе (авторах) даются латинским алфавитом (транслитерация).

Аннотация и ключевые слова:

Аннотация представляет собой краткое изложение научной статьи на английском, русском и узбекском языках, прилагаемое к объему научной статьи.

Обобщая основные положения статьи, нужно обращать внимание на следующее:

аннотация должна охватывать основные данные исследования и не содержать фактов, которые отсутствуют по делу;

в аннотации повторяется структура статьи: введение, цель и задача, методы, результаты / обсуждение, заключение / обзор;

результаты ясны и лаконичны и даны согласованно;

аннотация не должна повторять название статьи, не должна содержать лишних комментариев, “вводных предложений” (автор подразумевает в статье...);

аннотация не цитируется;

размер текста аннотации должен составлять 250-300 слов.

Ключевые слова и фразы должны быть размещены под аннотацией (8-10 слов). Ключевые слова должны выражать основное содержание статьи и состоять в основном из важных понятий, относящихся к данной области.

Введение:

Статья должна отражать цель исследования и состояние научной проблемы на момент написания статьи.

Цель и задачи:

Содержание статьи должно быть раскрыто систематизировано, исходя из целей и задач.

Методы:

Следует подробно описать методы исследования.

Результаты и отзывы:

Результаты и отзывы должны быть представлены в развернутой форме (с использованием таблиц и рисунков, где это необходимо), а также должны включать сравнительный анализ источников и литературы по тематике исследования.

Вывод:

Ответы на вопросы, поставленные во вводной части, выводы должны быть четко указаны.

Порядок оформления использованной литературы:

Библиография транслитерируется латинским алфавитом. Перечисленные публикации должны быть не менее 10 и не превышать более 50.

2024-YIL 4-SON / ILMIY JURNAL

«پەدەر كۆش» دەۋرى، يۇقىرىدا ئېيتىشقا كەلگەنچە، بىر كۈن ئۆتۈش،
بەلگىلەش دەۋرىدۇر. جۇدە ساددە ۋە جۇدە ئويۇنۇر يازىلىپ
يەنە ئۈش خىلدا ئويۇنغان «پەدەر كۆش»، بىر ئىككى يىل
ئاراسىدا ئۆزبېك سەھنەسىگە «لەيلى» مەخسۇس «ئەسلى»
كەرم» ۋە «ئۆلچەم» («مۇلا ئىسىمىدىن» ئەسلى)نى ئويۇن
غۇندى قۇۋەت بەردى، فۇتبول، ئۇ دەۋردە ئۈش ئۆيى كەتتە
نەرسىلەردە كەتتە كەتتە روللارغا چىققان ئىشلەر
(ئۇلانى، نىزامىدىن، مەھمۇدى، مەھمۇدى، مەھمۇدى، مەھمۇدى،
ئالەمىدە بىر نېچچە يىل خەتتەن بارلىقىدىن نېچچە يىل ئۆتۈش،
شۇ ئۈچۈن، ئۇلار، ئۆزبېك تىياتىرى ۋە سەھنەسى ئۈچۈن
بىر بول، بىر يىل ۋە بىر شەكىل ئاقىتار ماددىلار، خەتتە، ئۈش ۋە قەدى
بىزدەن كۆرە ئالدىدا بولغان تاتار سەھنەسى بىلەن ئازادىچان
سەھنەسى ھەم ئاقىتار شىقا ياقىلاشكان ئېدى. ئۇ ۋەقەدا روسىيە
دەگى تۇر كىرىك ھەممەسى ھەم، كۆز ئالدىلار يادى (مەسكەۋدەگى
يا لەنىنگىرادىغا كەلگەن ئىكەن) روس تىياتىرلىرى كەسپى
«رىئالىست» روسىيە خەتتە يىللىق، توغرىسى ئەشكىل ئىللىق
ئىستىلار ئېدى. بىر ھەم شۇندى ۋەقە خەتتە، ئۇ ۋەقەدا بىزنىڭ
رۇس يىللىق بىزنىڭ رۇس يىللىق بىزنىڭ رۇس يىللىق بىزنىڭ رۇس يىللىق
تاتار بولغۇچى ئېدى. «پەدەر كۆش» دەۋرىدە ئازادىچانلىق
عادى بىر ھەۋەسكار (خەلق تەبىئەتە مەسكەۋ) شەھەرلەر ئاراسىدا
تالاش بولۇپ يۈردى. مەدەنىيەت شۇ خالدا، بىز ئۇ ۋەقەدا كېلىپ كىرىك، ئىنقىلاب باشىدا
ھەر جايدا يېمەزە تىياتىر تۈدەلەردى بېرىدا بولدى. كېيىنچە،
«كەرل مەركس» تۈدەسى كەسپى كاسىب (پروفېسسور) بىر
تۈدەگە ئېگە بولدى. ھەلى ھازىر ھەم، ئۆزبېك سەھنەسى ئۆز
ئۆزى ئۈش تۈدەن سەھنەكارلىرى بولۇپ كەلگەن، ئىنقىلاب،
ئالتۇنلى سەھنەسىگە ئۈش تۈدەنلى
ئۆزلىرى بىلەن يازسا.
ئۆزلىرى ئاراسىدا خەتتە سەھنە

ع. سۇلەيمان.

مه تبۇعاتىمىز .